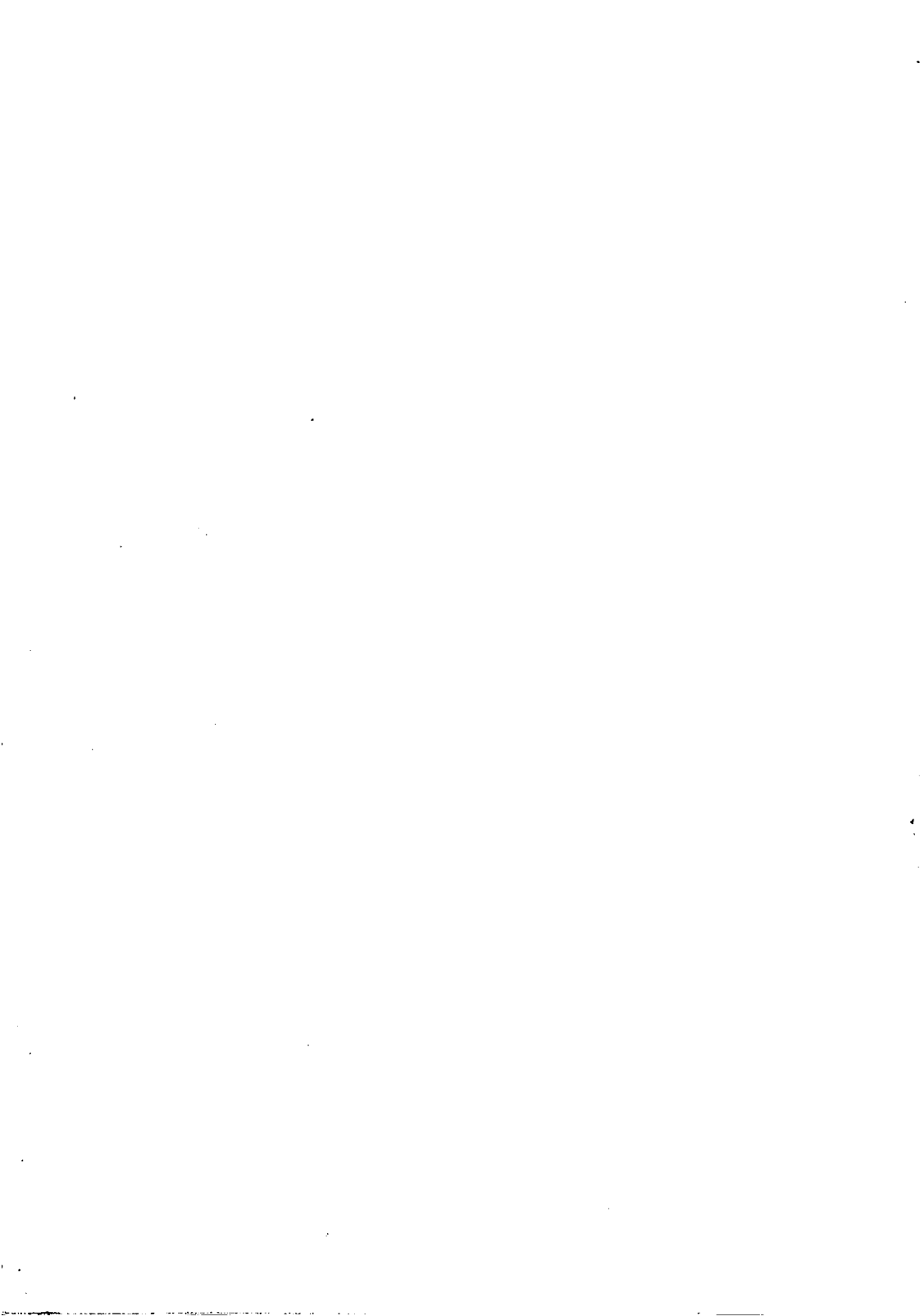

Avram Atijas

Buki i Lenka

Posebna izdanja

Avram Atijas

Buki i Lenka

Posebna izdanja

PREDGOVOR

Avram Atijas: "Buki i Lenka"

Knjiga "Buki i Lenka" je podeljena u više manjih poglavlja. Autor prati istoriju, stradanje, spas i oslobođenje jedne jevrejske porodice za vreme Drugog svetskog rata. Hronološki sled događaja počinje u Sarajevu pred sam početak rata. Opisuje se život sarajevskih Jevreja, prve naslute opasnosti i dvoje mladih koji se zaljubljuju. Rasulo Jugoslavije, opasnost koja pretila sa svih strana: od Nemaca, ustaša, fašista, italijanskih okupacionih vlasti, od suseda doušnika. Porodica prolazi kroz razne opasnosti, ali se sve vreme rata i zarobljeničtva, ipak, drži zajedno. Iako nije eksplicitno iskazana, ova knjiga sećanja nosi u sebi nekoliko poruka, kao vrstu univerzalnih istina. Prva je, da se ljudi moraju držati zajedno i složno jer su tako jači. Druga je da ljubav i odanost olakšavaju život. Zatim, da hrabrima i onima koji umeju da odlučuju u prelomnim trenucima i sreća ne okreće leđa.

Autor kao da je ispričao ličnu priču, priču o svojoj porodici, ali to je priča i o mnogim ljudima i njihovim patnjama. Atijas je pratio Bukija i Lenku i decu tokom dugotrajnog izbeglištva i zarobljeničtva. I to jeste priča o njihovim patnjama i njihovoj ljubavi, ali preko njih u pozadini ili usput, vide se i životi drugih ljudi i život jedne zemlje u rasulu. Preko ove porodice, čitalac se upoznaje sa predratnim životom u Sarajevu, sa malim sredinama koje su ušuškane u svojim mahalama i zaokupljene borbom za život, jedva uspevale da poveruju kakav se mračan talas mržnje valja prema njima. Zatim nam se polako otvara život u okupiranom gradu, strahovi i izolovanost, stalno osluškivanje glasova i koraka u vremenu kada su mnogi ljudi izgubili svoja

ljudska osećanja. Sve ono što preživljavaju Buki i Lenka jeste i zajednička sudbina mnogih ljudi u ratu i zato, sve što se dešava njima treba posmatrati i kao deo opšte istorije ljudi za vreme Drugog svetskog rata. Posebno su zanimljivi oni delovi u kojima se priča o životu u logoru. U ispričanoj hronici ove prodice ima veoma dobrih odeljaka, slika u kojima se sa gorkim humorom opisuje sve što ih je snašlo. Takav je deo o gladnom dečaku koji je naučio da preko mere naduvava stomak, priča o spavanju u "društvu" vašiju i buva, zbrka koja je nastala kada se jedna svinja uvukla među usnule.

Deo pripovedanja koji se odnosi na period proveden u selu Obljaju među porodicom Krnjajić. Uporedo uz čemerni život jevrejskih izbeglica, odvija se i život u zabačenom selu. Autor je vrlo precizno opisao kuću, uslove života u njoj, zemljani pod, spavanje na slami, uz stoku, način na koji se kuva, jede, kako se cepaju "lučke" kojima se osvetljava noć. Vrlo plastično su dočarani i karakteri ukućana, naročito Petrin lik, njihovi međusobni odnosi, hijerarhija u kući, dostojanstvo i trpeljivost, saosećanje i snaga da se prevaziđe tragedija i zla sudbina, kodeksi koji vladaju u jednoj patrijahalnoj zajednici, sitne radosti.

Opisana je lagana promena svesti i navika, lomljenje starih normi života i uzavreli život u tek oslobođenoj partizanskoj teritoriji. Uzgred, a ipak prepoznatljivo, polako se prepoznaje stvaranje nove države, reorganizacija nove vlasti, potreba da se vreme oplemeni kulturom, ali i propagandom, da se život vrati u normalu uz škole, učenje i normalna zanimanja. Na sitnicama se vide velike promene: kada Petra pominje kako voli Bukija odmah posle kralja, a kralj je već prošlost u zemlji, ili kada Lenka šapuće: "Amin", a vreme je takvo da se zbog takve reči može svašta desiti.

Priplest o porodici, ratu, stradanjima i izbavljenjima sam je autor okarakterisao u jednoj rečenici: "Stići do slobode, preživjeti rat bila je razumljiva opsesija i ovih izbeglica". I uz sve strahove koje je rat donosio, Atijas je uspeo da svojoj hronici da i jednu veliku ljudsku dimenziju. Naime, tokom svih tih godina, porodica nailazi na dobre ljude koji im pomažu, na ljude koje je

nesreća zbližila i koji su upravo zbog te nesreće uspjeli da prevaziđu mnoge razlike između sebe i da se vide kao ljudi koji samo kao zajednica mogu da se spasu.

Avram Atijas je ispričavao ljudsku, potresnu i istinitu priču o porodici, prijateljima, susedima, o surovim vremenima, o ljudskom dostojanstvu i strahovima, priču o solidarnosti, snalaženju i hrabrim malim ljudima koji žive sa nama i oko nas. Priču o ljudima koji nisu heroji, ali koji žive herojskim životom.

Beograd, 4. mart 2002.

Dr Slobodanka Peković

IZMEĐU ŽELJA I STVARNOSTI

Sarajevo, grad opjevan u mnogim bosanskim narodnim pjesmama, sevdalinkama, tridesetih godina dvadesetog vijeka, nalazilo se na raskršću dviju civilizacija – one otomanske, turske, koja je u doba svog osvajačkog uspona i tu nastojala ne samo da svoje orijentalne standarde silom nametne, već i da ih trajno konzervira, i one druge, evropske, kojoj je bilo veoma stalo, iz ekonomskih i drugih razloga, da što prije i na te prostore unese svoj dinamični način života, da izmijeni usporeni životni ritam, već podobro usađen u ljudske prirode tokom više od četiri vijeka otomanske vladavine. Taj grad je nastojao da pronađe rješenja koja bi trebalo da povežu težnje i želje njegovih stanovnika različitih vjeroispovijesti, tradicija i etničke pripadnosti. I Jevreji, koji su vijekovima živjeli na tim prostorima, pokušavali su, sa više ili manje uspjeha, da nađu svoje mjesto u toj životnoj mješavini.

Novine i materijalna primamljivosti koje je nudio evropski kapitalizam, nezaustavljivo su otvarale vrata novim odnosima u Bosni i Hercegovini, polako lomeći učmalost, usporenost, lažni mir mahalskog načina života, posebno u Sarajevu. Čak je i Bašćaršija, najžilavije uporište filozofije nepromjenjivosti, zadržavanja starih navika i običaja, polako, ali sigurno počinjala da mijenja svoje lice. Iznad radnji bogatijih, uglednijih zanatlija i trgovaca, pa i jevrejskih, nicali su novi, moderniji natpisi njihovih firmi, a pomodarski su se dotjerivali i izlozi. Konkurencija je postajala sve jača, jer valjalo je privući mušterije koje su bile sve izbirljivije! Pa ipak, sva ta modernizacija nije uzbuđivala izvjestan broj kujundžija, sagrdžija, ćurčija, čije su radnjice bile smještene u sporednim sokacima, van centralne "arterije" koja se Ferhadija ulicom, od Katedrale, pa zatim "Pred-imateom", spuštala ka Bašćaršiji. Nije bilo novca na svijetu koji bi mogao nadomjestiti njihov stil svakodnevnog života, koji im je obezbjeđivao

apsolutnu slobodu odlučivanja kada će i koliko raditi, kavenisati ili sprovoditi svoje druge, male ćefove ili hirove.

To kosmopolitsko, kontrastno Sarajevo kretalo je ka nekoj svojoj specifičnoj, na izgled obećavajućoj budućnosti, tih godina ipak već mnogo čvršće sudbinski vezano za događanja u Evropi, ali i s nostalgičnim pogledom na ono "pusto tursko" koje je nestajalo, ostavljajući duboke tragove u dušama i u genima stanovnika ovog dijela Balkana.

* * *

Buki, mladi krojač u radionici majstora Pape, tek se bio oženio vižljastom, ljepuškastom Renom, niskog rasta, koju su u porodici odmalena zvali Lenka. Iako je imao samo 24 godine, već je bio prevalio trnovit put od neimaštine do zanata, a kada ga je dobro "ispekao" mogao je početi da razmišlja o nekoj svojoj ekonomskoj samostalnosti.

Njegova majka Lea ostala je udovica veoma mlada, brinući se o troje djece. Muž Avram – Albert, vratio se s austrougarskog ratišta 1916. godine jer je ozbiljno obolio, da bi uskoro zatim i umro od tuberkuloze. Lea, neuka žena, ali krajnje požrtvovana i dobra majka, odlučila je da svoj život potpuno posveti djeci. Radila je kao pralja po kućama bogatijih Jevreja, da bi krajem nedjelje, od onog što bi joj plaćali, kupovala osnovne namirnice, neophodne da prehrani i obuče djecu. Jedva bi uspijevala krajem mjeseca da prikupi dovoljno novca da gazdi plati kiriju. Međutim, ta krajnje bijedna situacija nije bila smetnja da djeca redovno pohađaju školu, uvijek čista, oprana, iako često i sa nekom zakrpom na Bukijevim pantalonama ili kćerkinim haljinicama. Ipak, takvo stanje nije moglo dugo potrajati. Roza i Regina su još mogle nastaviti sa školovanjem, barem da "istjeraju" neku stručnu školu, ali ne i jedanaestogodišnji Naftali, koji je kao prvorođeni sin, po sefardskoj tradiciji, dobio nadimak Buki. Za siromašne, kao što je bila udovica Lea, nije bilo drugog izbora, nego da dijete što prije daju na zanat. Poznanik-krojač, majstor Jozef uzeo ga je na nauk. Zna se kako se započinjalo šegertova-

nje. Prvo se služilo majstorici. Pošalje ga da donese ili kupi ovo ili ono; mora u rano jutro da nacjepa drva, naloži vatru u šporetu, pomete kuću, a zatim to isto obaviti i u radnji prije nego što stigne majstor. No, došlo je vrijeme i pravom učenju zanata i on ga je dobro naučio.

I tako je Buki, još veoma mlad, ali već iskusan krojač, počeo da mašta o otvaranju svoje vlastite krojačnice; u početku, možda, u stanu u koji su se on i Lenka uselili čim su se vjenčali. Ona je godinu dana ranije došla u Sarajevo iz malog mjesta Žepča, kod Zavidovića. Tamo je bila pustila korijenje sefardska porodica Musafija. Otac Bencion i njegova supruga Estera zasnovali su bračnu zajednicu u kojoj su izrodili jedanaestoro djece, najviše ženske. Rena, odnosno Lenka, kako su je češće zvali, bila je peto dijete po redu. Gazda Benco je bio velika dobričina, ali nemirnog, nestalnog duha. Imao je konja i kola i s njima je neko vrijeme prevozio vreće sa žitom i kukuruzom i drugu robu, uglavnom između Žepča i okružnog centra, Zavidovića, u koji se jednog dana preselio s porodicom. Međutim, iznenada se zagrijao za proizvodnju soda-vode. Kupio je potrebne uređaje i sirovine, a zatim i veći broj flaša koje će puniti sodom. Povlačio se na tavan, ne dozvoljavajući nikome, pa ni svojoj ženi, da ulazi u njegovu "fabriku". Isto tako tajanstveno iznosio je napunjene flaše, prethodno zaključavajući ulaz na tavan katancem, tovario ih u svoja kola i razvezio ko zna u kom pravcu. Da li je od prodaje soda-vode i prevoza žita mogao zaraditi dovoljno za život svoje brojne porodice, ili se bavio i nekim drugim poslovima, ostala je njegova tajna. U svakom slučaju, porodica nije gladovala, prava neimaština, bijeda nije nikada ušla u njihov dom.

Bencion je imao još jednu naviku: volio je da svraća u kavanu, gdje bi s nekim svojim prijateljima popio pokoju čašicu. Ne bi propuštao priliku da u ćefu malo uštine konobaricu. Pričali su da joj se i udvarao. Vjerovatno je takvo zadovoljstvo morao i da plaća. Esteri, sitnoj rastom i pomirljive prirode, nije preostajalo ništa drugo, nego da sve to ćutke trpi i da se posveti djeci. Zaista se hrabro nosila sa svim nedaćama u porodici Musafija. Bencionovi potomci su voljeli da ga u šali nazivaju "industrijalcem".

Umro je 1939. godine, ne dočekavši ratne užase Hitlerove mašinerije smrti, čija je žrtva, dvije godine kasnije, postala njegova Estera.

Lenkin odlazak u Sarajevo radi učenja vještine šivanja posteljine i veša značio je "jedna usta manje" za relativno skromnom trpezom brojne porodice Musafija. Kasnije će i većina ostale djece krenuti trbuhom za kruhom, uglavnom u pravcu Sarajeva, gdje su postojale mnogo veće mogućnosti za zapošljavanje, ali i za udaju, nego u provinciji.

* * *

U Jelića ulici, blizu Katedrale, kako Sarajlije nazivaju najveću katoličku crkvu u gradu, djelovalo je jevrejsko kulturno-umjetničko društvo *MATATJA* koje je okupljalo pretežno radničku i zanatlijsku sefardsku omladinu. Pjevačka, dramska, literarna i druge sekcije bila su privlačna mjesta za okupljanje mladih Jevreja. Često su organizirali zajedničke izlete, teferiče—na Trebević, Crepoljsko, Ilidžu, Vrelo Bosne, Koran i druga izletnička mjesta u okolini Sarajeva. Buki i Lenka su bili veoma aktivni i dobri glumci u amaterskoj sekciji i uz glumu i druženje rodila se i razvila međusobna ljubav, a u ljeto 1929. godine odlučili su da se vjenčaju.

Dramska sekcija *Matatje* pretežno je igrala dramske tekstove i skečeve na *ladinu*¹. Tokom viševjekovnog boravka u Bosni, ovdašnji Jevreji su u svoj *ladino* ugradili izvjestan broj riječi i izraza preuzetih iz srpskog ili hrvatskog jezika, uz poneki turcizam. Na primjer, neka starija Jevrejka, kada bi kupila nove cipele koje je počinju žuljati, otprilike bi na slijedeći način započela svoju ljutitu reakciju: "Estus prokletus cipelus me muču žuljandus!" (ove proklete cipele me puno žuljaju!) Roditelji tadašnje generacije mladih su u kući i dalje pretežno govorili *ladino*, a u javnosti lošim lokalnim jezikom, naročito oni koji nisu imali mogućnosti da nakon osnovne škole nastave da pohađaju školu

(1) Jevrejska verzija španskog jezika.

opšteg obrazovanja–gimnaziju. Neki, književnosti naklonjeni sefardski Jevreji pisali su poeziju i dramske komade na *ladinu*. Među njima je bila najpoznatija Laura Papo – “Bohoreta”, takođe i vrsna amaterska glumica.

* * *

Buki i Lenka su od početka zajedničkog života veoma mnogo radili kako bi jednog dana ostvarili tada već i njena nadanja i san o samostalnoj krojačkoj radnji. Ali, to nisu mogli ostvariti u nekom kraćem roku, recimo za godinu-dvije, kako su željeli i planirali, jer, jednostavno, nisu bili u mogućnosti da uštede dovoljno novca. A tada ih je zadesila i jedna neprilika koja je naš bračni par prilično uzdrimala. Lenka nije uspjela da trudnoću privede kraju. Trebalo im je prilično vremena da se pomire s bolnom činjenicom da su prvo dijete izgubili.

Već je bilo prošlo vrijeme mladenačkih, gotovo svakodnevnih druženja u *Matatji*, a i posao ih je sve više zaokupljao. Teferići su se, takođe, prorijedili i sada su se više družili sa bračnim parovima. Posebno su se obradovali kada je Lenka ponovo ostala u drugom stanju. Jula 1933. godine ušla je prava sreća u njihov dom. Treći član porodice bila je kćerka Estera, koje će dobiti i drugo ime, Erna. Dijete im donosi neophodni optimizam i podsticaj za ostvarenje životnih ambicija. Međutim, prošlo je skoro četiri godine od njihovog vjenčanja, ali oni nikako da ostvare toliko željeni san–samostalnu krojačku radnju. Naprotiv, troškovi su se sve više uvećavali, jer je sada trebalo hraniti i oblačiti još jedno čeljade, doduše maleno, ali zahtjevno.

Uprkos svemu, Buki nikako ne odustaje od svoje namjere da u gradu otvori mali salon. Najradije bi negdje u centru, gdje bi posao, bio je ubijeđen, išao bolje nego na periferiji. Ali, kako doći do novca, do kredita? U međuvremenu je iznenađujuće dobro prošao s nekoliko mušterija, dobrih platiša, tako da je konačno uspio nešto i da prištedi. Međutim, opšta ekonomska situacija je tih godina postajala sve teža. Recesija i nezaposlenost u razvijenim evropskim zemljama i te kako su se osjećali i u toj

manje razvijenoj sredini. Prosječni građani Sarajeva su se tada već teže odlučivali da troše na odijevanje, sem za ono najnužnije, tako da ni krojačima, čak i onim bogatijim i moćnijim, nisu baš cvjetale ruže. Zato je i Bukijeva borba za mušterije bila sve teža, sve neizvjesnija...

Prava je sreća što je njegova majka Lea prešla da živi kod njih; sada se ona brinula o Erni, tako da su se oboje mogli predano posvetiti krojenju i šivenju. Kao što se obično dešava u sličnim situacijama, pokušava se naći neko u porodici ko finansijski dobro stoji. Postojao je takav i u Bukijevoj porodici. Njegov prilično blizak rođak po očevoj liniji bio je, između ostalog, i vlasnik nekoliko radnji i stambenih zgrada na Marijin-dvoru. Samo od iznajmljivanja stanova i lokala zarađivao je toliko da su ga smatrali velikim bogatašem. Buki je odlučio da mu se obrati i zamoli ga da mu posudi nešto novca koji će, bio je uvjeren, biti sposoban sa vratu u relativno kratkom roku. Na njegovo i Lenkino razočaranje, rođak je odbio da im učini traženu uslugu. Uvrijeđen i ponižen zbog odbijanja, Buki je odlučio da mu se više nikada ne obrati. Preostalo mu je jedino da se osloni na sopstvene snage. Znači, moraće do daljnjeg, nastaviti da radi u stanu, ali će nastojati da se presele negdje u centar, kada se za to ukaže prva prilika.

Lenka je ponovo zatrudnila, a maja 1936. godine rodila je sina Albija. Rođenje muškog djeteta ih je još više motivisalo da odlučnije i krenu u ostvarenje svojih ambicija i želja. I stvarno, čim je dijete malo ojačalo, napustili su perifernu Hadži-Sulejmanovu ulicu i spustili se bliže centru grada. Neko vrijeme su živjeli u manjem stanu na Alifakovcu, nedaleko od mosta kod Gradske vijećnice, a sasvim blizu kuće u kojoj je stanovala Lenkina sestra Rozika sa svojom porodicom. U tom dijelu grada živjelo je još nekoliko jevrejskih porodica. Ali, već nakon sedam mjeseci, zaključili su da ni tu ne mogu računati na neki ozbiljniji posao. Zato su počeli da traže, a onda su konačno i pronašli nešto što im je više odgovaralo. Prizemni stan u Šenoinoj, koja je izlazila na glavnu sarajevsku arteriju – Aleksandrovu ulicu, nije bio prostran i kvalitetan, ali se nalazio na idealnoj lokaciji za proširenje

posla. Odmah po preseljenju, i Buki i njegova supruga su zaista počeli da vjeruju da će im tu posao dobro krenuti i da će u dogledno vrijeme ipak prištediti dovoljno, da bi, bez ičije pomoći, mogli unajmiti neki skromniji lokal u blizini stana. Takva njihova nadanja potkrepljivala je činjenica da se u to vrijeme i opšta ekonomska situacija u zemlji polako počela da poboljšava, a nekoliko narudžbi za izradu ženskih kostima bila im je dovoljna poruka da se kreću ka boljim danima.

Tek tada im je *nona*² Lea bila od istinske pomoći. Ona je preko dana brinula o djeci i kuhanju, tako da su se njih dvoje mogli posvetiti svom poslu rasterećeni briga, posebno u danima kada ih je posao okupirao gotovo do mraka. Tek uveče bi, u pravom smislu riječi, bili s djecom. Pa ipak, mada u rijetkim prilikama, priuštiti bi sebi izlazak u neki manji restoran, da bi pojeli nešto ukusno sa roštilja, što je bila i prilika da se vide s nekim od porodice ili prijatelja. Međutim, često umorni, više su voljeli da ostanu u kući. Pored toga, baš i nisu bili pri nekim velikim parama, pa ih je i to odvrćalo od češćih izlazaka u kafane.

Kada bi naš bračni par odlazio u večernji "provod", brigu o uspavlivanju djece bi, razume se, preuzimala nona. Erna bi vrlo brzo utonula u miran san, dok s Albijem to nije uvijek išlo tako jednostavno. Nona je redovno morala da ga uspavljuje pjesmicama-uspavankama, istovremeno ljujajući njegov krevet. Najviše je volio onu o maloj tužnoj ptici (*pašariko*, na ladinu). Kada bi zaključila da se dijete uspavalo, nona bi se tiho izvlačila iz sobe, ostavljajući odškrinuta vrata prema susjednoj prostoriji, kuhinji u kojoj bi se odmah "bacila" na peglanje veša. Međutim, ponekad bi se ne baš prijatno iznenadila kada bi ubrzo ugledala Albija na vratima, koji bi joj, zijevajući i žmirkajući govorio pospanim glasom:

"Dođi, nona, lulaj me, nisam još zasp'o!"

To bi je primoralo da nevoljno napusti posao koji je započela i da na isti način, po drugi put, zaista uspava unuka. To bi tra-

(2) Baka (ital. i ladino).

jalo sve dok se ona potpuno ne bi uvjerila da je dijete ovaj put zaista utonulo u dubok san. Tako bi gubila dragocjeno vrijeme, na štetu peglanja ili nekog drugog posla koji je planirala to veće, prije povratka Bukija i Lenke.

MATATEJCI I RATNI OBLACI

U Sarajevo su stizale nevjerojatne glasine da u Njemačkoj pripadnici Nacionalsocijalističke partije, koja je tamo došla na vlast, po nalogu svoga vođe Adolfa Hitlera, maltretiraju i proganjaju Jevreje. Većina ovdašnjih Jevreja nije vjerovala tim glasinama. Jeste da je i ovdje, tu i tamo, dolazilo do nekih antisemit-skih ispada, ali da negdje u razvijenom svijetu, u srcu Evrope, postoji neko masovno i organizovano proganjanje Jevreja, smatrali su nemogućim, neujerodostojnim glasinama. Zašto bi ih neko mrzio, kada su uvijek bili veoma lojalni i korisni građani svojih država, kao što su, uostalom, bili i njihovi očevi i djedovi? A pogotovo u naprednoj, kulturnoj Njemačkoj, zemlji Getea, Mocartha, Baha. Pa, ona je Balkancima, ne samo Jevrejima, bila pravi uzor kojem je vrijedilo težiti. Nijemci znaju da cijene vrijedne, radine i odane ljude, kao što su bili pripadnici jevrejskog naroda, koji se, uz to, nisu mješali u politiku, gledali su svoja posla. Da se možda nije radilo samo o šaci razuzdanih nacista-ekstremista, kojima će ogromna većina pravdoljubivih, poštenih Nijemaca ipak znati "stati na rep" i učutkati ih?

Prošlo je već više godina otkako je započeo samostalno raditi, ali Buki nikako da stvori dovoljnu zalihu novca da bi, pored svih troškova kojim je opterećeno njegovo domaćinstvo, ostalo i za zakupninu nekog lokala. Ni dodatni poslovi koje je povremeno dobijao od drugih, bogatijih majstora-krojača, a najviše od gazda-Verenčevića, vlasnika velikog modnog salona blizu Suda, nisu bili dovoljni da ostvari svoj životni san koji je i dalje uporno

nastavljao budan da sanja. To je bilo sasvim razumljivo, jer kako su rasla, na djecu se sve više moralo trošiti. Samo u rijetkim prilikama njemu i Lenki se pružala prilika da nakratko svrate u *Matatju*, da obiđu svoje staro društvo koje se već prilično osulo. Krajem tih tridesetih godina mnogi su već bili u braku, dobili su i djecu, druge brige su sada brinuli. Vrijeme je prolazilo, a njihova mjesta su popunjavali mlađi. Međutim, u to vrijeme su se sve češće mogle čuti priče o strašnim pogromima nad Jevrejima u Njemačkoj i o ratnim prijetnjama Evropi moćnog Hitlera i njegovih nacista. Vrlo brzo će te priče postati bolna stvarnost, a svijet će biti uvučen u užasni ratni košmar.

Jednom prilikom, kada je svratio u prostorije društva, Buki je sreo Hajima, bivšeg člana *Matatje*, koji je već neko vrijeme bio na studijama u Berlinu. Bio je u žučnoj raspravi s grupom članova koji su se okupili oko njega. Nakon što se pozdravio i izljubio s Hajimom, Buki je sjeo s njima da bi čuo o čemu raspravljaju. Hajim im je pričao nevjerovatne, zastrašujuće priče o pogromima nad njemačkim Jevrejima, o razbijanju i pljačkanju njihovih radnji i o opštoj atmosferi u Evropi, koja "miriše" na rat. Kazao je da u Njemačku više ne želi da se vrati. Većina okupljenih nije mogla, ili nije željela da povjeruje u istinitost njegove priče. Jedino su se tri mladića, za koje se znalo da su prokomunistički orijentisana, saglasila s Hajimom, tvrdeći da će Germani ponovo porobiti Bosnu i Hercegovinu. Jedan od prisutnih, Jozef, odmahivao je rukom i protestovao:

"Pa, vi niste normalni! Kulturni Nijemci, pa da tako nešto rade! Oni više nemaju nikakvog interesa, niti aspiracija prema Bosni, a i ovdašnje Jevreje nemaju razloga da diraju. Mi smo Bosanci, neće oni na nas!"

Hajim se na to gorko nasmiješio i uzvratio mu:

"E pa, moj dragi Juso, ako ti, i još poneko među vama tako mislite i nećete da prihvatite ovu tužnu stvarnost, onda mogu samo da vam kažem da vi niste Bosanci, već ste pravi "posranci"!"

Ova Hajimova dosjetka nije izazvala smijeh među slušaocima, prije bi se reklo da ih je sve oneraspoložila. Buki je napu-

stio *Matatju* veoma deprimiran tim novostima. Obuzelo ga je neprijatno osjećanje da u Hajimovoj priči mora da ima istine, da se tamo u Evropi zaista nešto "kuha" i da nije nemoguće da i Bosna bude uvučena u sve to. Do tada nije pomno pratio međunarodna politička zbivanja, ali od sada će morati da se o tome mnogo bolje informiše. Više su ga interesovali problemi položaja zanatlija, radnika, naročito njihove socijalne nevolje, uzrokovane prvenstveno sve većom nezaposlenošću.

Počeo je redovno da kupuje i čita novine, obraćajući naročitu pažnju na spoljnopoličke priloge i komentare, i tada mu je odjednom sve postalo jasnije. Saznaje da je aneksirana susjedna Austrija, a Hitlerova vojska je i u Čehoslovačkoj! Znači, Drugi svjetski rat je već započeo u Evropi, a njegovi crni oblaci se, izgleda, približavaju Balkanu i Bosni. Ova za Bukija zastrašujuća spoznaja navela ga je da se upita da li će ovaj dio Evrope, Balkan, Bosnu, ratni vihor možda ipak zaobići? U tako nešto je sve manje vjerovao. Teška mora mu je pritisla dušu. Ranije nije puno "bistrio" politiku, a želio bi da i dalje tako bude, da se bavi isključivo svojim krojačkim poslom i svojom porodicom. Pitao se da li će uskoro morati da prestanu i oni divni, iako u posljednje vrijeme prorijeđeni porodični teferiči "Kod Laha," u restoranu "Babića Bašća" s pogledom na kupalište Bentbaša, na Darivi i sličnim izletničkim mjestima u okolini grada.

Bukiju su navirala sjećanja na te prohujale dane sreće i zadovoljstava. Ti izleti su bili jedine prilike kada su Lenka i Buki mogli biti opuštteni i potpuno posvećeni djeci. Tamo su se nalazili sa svojim najbližim rođacima i s njima bi se dobro ispričali, dok bi se djeca neumorno igrala na travi, jureći se između drvenih stolova, klupa i drveća, sve dok ih majke ne bi pozvale na ručak. Žene su donosile hranu u cekerima ili pletenim korpama, a najčešće bi se na sto iznosile pite, bureci ili burikitas punjene sirom, mesom ili *zilenas*³. Na licu mjesta bi se pravila salata od krastavica i paradajza, ali su veoma omiljene bile i pečene (ogu-

⁽³⁾ Pita od zelja (lad.)

ljene) paprike u ulju. Naravno, piće bi se naručivalo u restoranu, a na kraju i obavezna crna kava. Ponekad nije bilo moguće odoljeti iskušenju i ne kupiti bar manji komad janjetine sa raznja. Nije koštalo mnogo, jer bi svi učestvovali u plaćanju računa. Pa, zar bi se život uopšte mogao zamisliti bez takvih zadovoljstava?

Sve učestalije priče Bosanaca, naročito studenata koji su se vraćali iz Berlina, Beča i Praga, unosile su sve veći nemir i u duše ove porodice, koja je do skora, kao i mnoge druge Sarajlije, Jevreji i ostali, bila uljuljkana nekim lažnim spokojstvom, ubjeđenjem da nema nikakvih razloga da na ovim prostorima mir bude poremećen. Sada im je situacija postala mnogo jasnija. Mnogi su se konačno "otrijeznili", pogotovo kada su diljem teritorije Kraljevine Jugoslavije počeli nicati "kulturbundi"⁴, koji ne samo što su otvoreno propagirali nacističku Hitlerovu politiku već su njihovi članovi postajali sve agresivniji i opasniji, naročito prema Jevrejima. I na ulicama Sarajeva mogle su se viđati grupe koje su se dičile svojim njemačkim porijeklom kako bučno demonstriraju i marširaju, noseći nacističke oznake, a poneki i uniforme. Ova "peta kolona" uveliko će olakšati hitlerovskim trupama upad u Jugoslaviju, koji će ubrzo uslijediti.

BUKI – REZERVISTA

Rat u Evropi je hvatao zalet. Njemačke trupe su već ušle u Poljsku. Francuska i Engleska su objavile rat silama Osovine, jer je prevrtljivi Hitler, zanemarujući dogovore sa Zapadom, pregazio Češku! Da li će se pridržavati akta o nenapadanju sa Sovjetskim Savezom?

Godina 1941. nagovještavala je širenje ratnog vihora ka istoku i jugo-istoku Evrope. Na domaćoj, jugoslovenskoj sceni, bura u odnosima između srpskih i hrvatskih političkih vrhova do-

(4) Kulturna udruženja (nem.)

stigla je vrhunac. Maloljetni, nemoćni kralj – prestolonasljednik Petar II i njegov namjesnik, princ Pavle, nisu se mogli snaći u veoma zamršenoj domaćoj i međunarodnoj političkoj situaciji. Odlučeno je da se izvrši hitna mobilizacija rezervista. Haotično stanje osjećalo se u svim sektorima života. Ljudi su bili dezorijentisani. Koga treba slušati, kamo krenuti, ako zaista dođe do onog najgoreg?

I Buki je, kao i mnogi rezervisti, bio pozvan na vojnu “vježbu”. Primio je uniformu čim je stigao u kasarnu, jer ju je bio vratio prije godinu dana kada je posljednji put bio u rezervi. Do kasarne ga je pratila i Lenka. Nije odmah krenula kući, jer je djecu čuvala nona Lea. Još se neko vrijeme zadržala ispred ulaza u kasarnu, nadajući se da će Bukija, možda, vidjeti još jednom. Imala je sreću, jer ga je poslije dvadesetak minuta ugledala kada je izlazio iz magacina, već obučen u vojničku uniformu. On se za trenutak približio ogradi, uputivši joj pozdrav mahanjem rukom. Uspio je da joj dovikne:

“Rekoše nam, Lenka, da već sutra, vjerovatno oko osam ujutro, odlazimo vozom, ali ne znam u kom pravcu!”

Odmah zatim požurio je prema jednoj od zgrada u kasarni, ispred koje su podoficiri već postrojavali vojsku.

Slijedećeg dana, nešto iza sedam ujutro, Lenka je s djecom već bila na željezničkoj stanici. U pravi čas, jer su se vojnici upravo ukrcavali u teretne vagona dugačke kompozicije. Oficiri su ih u malim grupama puštali, ali samo na nekoliko minuta, da se ispred vagona pozdrave sa svojimima. Pri tom su dežurni pažljivo osmatrali da neki rezervista slučajno ne umakne sa stanice. U sveopštoj gužvi prolamali su se plač i kuknjava žena i galama djece, dok su se razmjenjivali posljednji zagrljaji i poljupci, što su oficiri prekidali narednjima da vojnici uđu u svoje vagona. Galama, dozivanja i plač su se još više pojačali kada su podoficiri, narednici, nakon još jedne provjere da li su u njihovim vagonima svi na broju, počeli zatvarati vrata vagona. Kroz male prozore su provirivale tek dvije ili tri glave, ali je bilo mnogo više ruku,

ko zna čijih, koje su mahale svojima posljednji pozdrav, baš u trenutku kada je otpravnik vozova pištaljkom dao mašinovođi signal za polazak. Kuda odlaze, da li će se i kada vratiti svojima, to niko od podoficira i vojnika nije znao. Vjerovatno su o tome nešto više bili obaviješteni samo viši oficiri koji su pratili voz.

Lenka je bespomoćno jecala, jednom rukom brišući suze, dok je drugom i dalje mahala, iako je već i posljednji vagon napustio stanicu. Ali, i ona, kao vjerovatno i većina ostalih žena koje su ispratile svoje muške, bila je svjesna ozbiljnosti trenutka, znajući da je rat već počeo. Kako će sada sama sa dvoje djece i dokle će to potrajati? Jedino što je mogla učiniti bilo je da poželi da mu Bog pomogne da se što prije, živ i zdrav, vrati kući.

Erni i Albiju je povratak kući bio veoma tužan. Mama nikako da prestane plakati, a oni pored nje koračaju čutljivi, tu-robnog pogleda uprtog u zemlju. I oni su bili spremni da u svakom trenutku zaplaču, mada ne shvatajući zašto tatino putovanje toliko rastužuje njihovu mamu, kada je, u stvari, sasvim lije-pa stvar voziti se vozom, uz pisak lokomotive i ravnomjerno tan-drkanje točkova.

* * *

Marta 1941. godine, kraljevska vlada koju predvodi srpsko-hrvatski "dvojac" Cvetković-Maček odlučila je da pristupi paktu sila Osovine, zaključenom između Njemačke, Italije i Japana. Komunisti i druga ljevičarska udruženja organizirali su izlazak radnika na ulice Beograda, Sarajeva, Zagreba i drugih većih gradova širom Jugoslavije, da bi protestovali protiv te odluke. Priključili su im se i mnogi drugi građani. Nezadovoljstvo je kulminiralo kada je vojska izvršila udar, oborila vladu i njenu odluku o pristupanju Trojnom paktu. Tek tada je nastao pravi haos. Vojska je otkazala poslušnost: vojnici su samoinicijativno skidali uniforme i vraćali se svojim kućama, drugim riječima-dezertirali. Neki su se organizirali u grupe i s oružjem odlazili negdje u planine, šume, daleko od gradova.

Tih haotičnih dana i Buki se iznenada, kao što je bio i otišao, vratio kući, ali sav otrcan, neobrijan, izgladnio. Njegovo putovanje iz Sarajeva kao vojnika-rezerviste završilo se na Kosovu, negdje blizu Prištine. Tamo su on i ostali "saputnici" saznali o rasulu jugoslovenske vojske, što je bio signal za oficire, a pogotovo za obične vojnike, da umaknu što prije i što dalje odatle. Ni Buki nije ni trenutka oklijevao. Odbacio je šinjel i gornji dio uniforme (oružje još nije bio primio) i ostao je u košulji i džemperu, mada je bilo prilično hladno. Iz stanice je upravo kretao neki voz, rekoše mu u pravcu Bosne. Trčeci, uspio je da ga stigne i uskoči u posljednji vagon. Na svoje zaprepaštenje, saznao je od jednog momka u pretrpanom hodniku da voz ide prema Srbiji i Nišu. Morao je izaći na jednoj od usputnih stanica. Mijenjajući još dva voza, uspio je, ali tek nakon dva dana lutanja, da se dovuče do Sarajeva. Već je bio pao mrak, a na stanici nije bilo nikakve kontrole vojnih vlasti. Pješke se uputio u pravcu stana u Šenojnoj ulici, izbjegavajući sporedne ulice.

Kada je otvorila vrata stana, Lenka ga je jedva prepoznala. Neobrijan, slabo obučen, promrzao, ličio je na nekog prosjaka skitnicu. Objesila mu se oko vrata ne pokušavajući da zaustavi suze radosnice, a on ni nju ni djecu nije ispuštao iz zagrljaja. Erna i Albi su skakali od radosti! Bio je jako prljav, imao je samo toliko snage da skine pantalone i navuče donji dio pidžame, da bi se potom, kao da je pijan, odmah sručio u krevet. Nije bio u stanju čak ni da stavi nešto u usta, iako je bio i gladan i žedan.

Tek kada se dobro isparavao, a zatim okupao i obrijao, ispričao je ženi sve detalje svog putešestvija, dok je halapljivo gutao obilni doručak koji mu je ona pripremila. Sada je već bio potpuno svjestan šta predstoji ovoj zemlji. Crni oblak nacizma i rata neminovno će prekriti i Bosnu. Bilo mu je kristalno jasno šta tek očekuje ovdašnje Jevreje, kao što se - uostalom, već događalo u Njemačkoj i drugdje u Evropi. Sjetio se Hajimove priče u *Mata-tji*. Kako su mogli biti toliko naivni da mu ne povjeruju? Ako Nijemci zaista dođu u Sarajevo, nema drugog rješenja, već da pokuša da sa porodicom pobjegne odavde. I Lenka je o tome razmišljala na isti način. Ali, kako, kuda, kod koga se skloniti?

Odgovor Hitlera na protivljenje većine građana Jugoslavije da pristupe Trojnom paktu stigao je veoma brzo i surovo. U jutarnjim časovima, 6. aprila bombarderi "Luftvafe" sasuli su tone razornih bombi na sve veće gradove u zemlji. Ni Sarajevo nije bilo pošteđeno. Poslije prvog talasa, koji je unio silnu paniku među stanovništvo, uzrokovao mnogo ljudskih žrtava i nanio silne materijalne štete, Sarajlije su glavom bez obzira počele bježati ka brdovitim periferijama grada.

Čim je krenuo prvi talas bombardovanja, Buki i Lenka su s djecom i još nekoliko stanara panično istrčali u dvorište zgrade. Imali su samo toliko vremena da legnu na zemlju, prepušteni sudbini. Na njihovu sreću, a ona im je ovoga puta bila naklonjena, nijedna bomba nije eksplodirala u njihovoj neposrednoj blizini, iako su im detonacije bombi koje su padale negdje nedaleko, u centru grada, naprosto parale uši. Erna i Albi su od straha cijelo vrijeme vrištali, kao uostalom i još dvoje male djece bračnog para komšija s prvog sprata.

Kada je sirena oglasila kraj vazdušnog napada, Buki, Lenka i djeca su, ne oklijevajući ni trenutka, krenuli trčeći u pravcu stana njegove sestre Regine, koja je stanovala u Čemerlinovoj ulici, iznad Katedrale, da bi s njom i njenom porodicom nastavili da bježeći uzbrdo. Usput ga je mučilo pitanje da li su Regina i njen sin Albi zdravi i čitavi, da njihova kuća nije možda pogođena. Buki je bio izuzetno emocionalno vezan za svoju sestru i nije mogao zamisliti da joj u ovoj situaciji ne bude od pomoći. Za majku Leu je manje brinuo, jer se ona nedavno od njih odselila na periferiju, kod svoje prijateljice, a taj kraj vjerovatno nije bio meta vazdušnih napada.

Istom cilju hrlili su brojni, unezvijereni ljudi, vukući uplakanu djecu i gurajući nemilosrdno ostale ljude koji su takođe žurili u istom smjeru. Već izdaleka Buki je ugledao sestru i njenog šestogodišnjeg Albija kako upravo izlaze iz svoje kapije.

“Regina, Regina, sačekaj nas, evo i mi stižemo!”, povikao je Buki iz svega glasa, očito veoma zadovoljan što su ona i njen sin živi i zdravi.

Sestra ga je čula i vidjela i zato je zastala ispred kapije. I ona se obradovala što se našla s bratom. U tim trenucima Regini nije bilo nimalo lako, jer joj muž nije bio s njom i djetetom. Njen Moric je, kao i Buki, bio regrutovan kao vojni rezervista, ali se, za razliku od njega, vratio u grad u uniformi. Na apel njemačke vojne komande da se svi pripadnici rasute jugoslovenske vojske prijave vlastima, on je to revnosno uradio, ali je tamo odmah bio uhapšen. Ubrzo su ga, s brojnim prijavljenim vojnicima i oficirima, poslali u vojno zatočeništvo u Njemačku.

Buki, Lenka, Regina i njihova djeca žurili su u pravcu “Sedam šumica”, kako su zvali pošumljeni obronak na sjeveroistočnoj periferiji grada. Nije preostalo više od nekoliko stotina metara do ivice šume, kada je naletio novi talas njemačkih bombardera. Svi su se bacili na zemlju, a ko je uspio i u jarkove s obje strane puta. Odasvud vikanje, dozivanje svojih, snažan plač djece. Iako nešto udaljenije, eksplozije su bile prilično zaglušujuće. Bombe su, ipak, padale samo na centar i oko samog centra, a ovi ljudi su već bili podaleko od toga pakla dole.

Kako su iznenada doletjeli, avioni su isto tako iznenada i nestali, nakon što su ponovo istresli svoj ubitačni tovar. Privremeni mir prekinule su sirene koje su označile kraj opasnosti. Mada slabo, ipak su se čule i ovdje gore, u “Sedam šumica”, pa su se ljudi polako počeli vraćati svojim domovima, sa zebnjom da li će ih naći neoštećene. Pronio se glas da više neće biti napada iz vazduha, barem ne danas. Niko nije bio pripremljen i opremljen da ostane “u prirodi” čak ni jedan dan, a kamoli noć. Ne treba zaboraviti da je početkom aprila u ovom planinskom gradu još veoma hladno. Ljudi su pobjegli iz svojih domova glavom bez obzira, a mnogi nisu stigli ni da ih zaključaju. Buki i njegovi su, kao i sestra Regina sa sinom, odlučili da, ako im se ukaže prilika, prenoće negdje na brdu. Imali su sreću da se jedan seljak (kuće oko “Sedam šumica” su više pripadale selu, nego periferiji grada) sažalio na njih zbog djece i primio ih u svoju kuću da prenoće. Kakav divan,

nezaboravan gest: nepoznati domaćin te ugosti baš kada si u nevolji! Veoma malo ih je uspjelo da noć provedu u jednoj od nekoliko postojećih kućica, neki ljudi su ipak bili prisiljeni da prenoće pod otvorenim nebom hladne i vlažne ranoaprilske noći.

Sutradan ujutro, nakon što su se zahvalili ljubaznim, do tada nepoznatim domaćinima, krenuli su u grad, ka svojim stanovima. Zgrada u kojoj je stanovala Regina bila je netaknuta i ona je zbog toga bila vidno zadovoljna. Bukiju i njegovima trebalo je skoro sat vremena da stignu do Šenoine. S velikim olakšanjem je naš bračni par utvrdio da na njihovoj zgradi nije bilo značajnih oštećenja, tek ponegdje je od detonacija bila popucala fasada. Međutim, u ulici je ipak bilo ozbiljnije štete na nekoliko okolnih kuća. U Aleksandrovoj, mnogo više. Ovoga puta više niko nije mogao opovrgnuti činjenicu da je rat zaista stigao i u Sarajevo, u Bosnu.

U stanu su Buki i Lenka našli uglavnom sve na svome mjestu, tek je ponešto sitno bilo popadalo na pod i malo maltera. Samo se nekoliko palih porcelanskih figurica malo oštetilo. Da su stanovali na spratu, bilo bi sigurno mnogo više štete. Sa ulice se moglo primijetiti da su iznad njih neki prozori bili porazbijani od detonacija, što u njihovom stanu, u visokom parteru, na sreću, nije bio slučaj. Kada su ulazili u stan, Isak, komšija preko puta stajao je pred svojim vratima. On nije želio da mrda iz svog stana. Navodno, nije se plašio da bi ga bomba mogla ubiti! Još reče Bukiju da je tog jutra slušao London i da su saopštili da Nijemci spremaju napad na Sovjetski Savez, a izgleda i na Jugoslaviju.

Ovo se uskoro pokazalo istinitim, jer nije prošlo dugo vremena i njemačka vojska je zaista umarširala u Jugoslaviju, Bosnu pa i u Sarajevo. *Folksdojčeri*⁵, članovi i prijatelji lokalnog *kulturbunda* su joj na ulicama grada priredili srdačan i bučan doček, pridružujući se gromoglasnim pokličima "Hajl Hitler!", koje su povremeno uzvikivali njemački vojnici u oštrom maršu kroz grad, pod punom ratnom opremom. Većina stanovnika je u

(5) Naziv za Njemce koji su živjeli na Balkanu.

tim trenucima više voljela da bude u svojim domovima, u strahu i neizvjesnosti očekujući dalji tok događanja.

Jednog od tih prvih dana okupacije Sarajeva, pred Bukijevim vratima su se pojavili njemački vojnici. Kada je otvorio, čovjek u civilu, koji je bio zajedno s vojnicima, vjerovatno njihov prevodilac, pokazao mu je neki papir. Rekao je da je to nalog iz njemačke vojne komande grada da ga odvedu na zbornu mjesto, negdje na periferiji grada. Naravno, naredba se morala odmah izvršiti.

“Da nisu, boga mu, saznali da sam dezertirao i bacio uniformu, a po povratku se nisam prijavio vojnim vlastima, kao što je učinio Reginin muž Moric?”, pitao se u sebi snuždeni Buki. Možda su, ipak, samo kupili muškarce za neku drugu svrhu, za prisilni rad ko zna gdje?

“Ne zna se šta je gore”, gorko je zaključio svoja razmišljanja. Ali, nije postojao ama baš nikakav način da se ova nevolja sada izvrda, morao se bez riječi povinovati naređenju. Lenkin plač i preklinjanje da ga ne vode, nisu pomogli. Gledajući uplakanu majku, i djeca su briznula u plač. Penjući se pod udarcima kundaka na kamion koji je bio gotovo popunjen odraslim muškarcima, Buki je s lažnom mirnoćom doviknuo Lenki:

“Ne brini, draga moja, uskoro ću se vratiti, čim im tamo dam podatke koje će tražiti od mene!”

U stvari, ovoga puta nije bio nimalo uvjeren da će imati sreću da se izvuče, kao što mu se desilo kao rezervisti kod Prištine kada je saznao o rasulu jugoslovenske vojske. Štaviše, sav je pretrnuo od pomisli da bi ga mogli i strijeljati, a u najboljem slučaju poslati u neki logor.

* * *

*Krajem juna Hitler je prekršio sporazum sa Staljinom o ne-
napadanju i njegove trupe su, bez objave rata, prešle granicu So-
vjetskog Saveza i odlučno krenule ka Moskvi. Napredovale su i
prema jugoistoku. Preko Slovenije i Hrvatske, a s juga iz Grčke,
veoma brzo su osvojile gotovo sve dijelove Jugoslavije. Istovreme-*

no, u dogovoru s Hitlerom, Musolinijeva vojska je okupirala Istru, Dalmaciju i morsko zaleđe, uključujući i Hercegovinu. Njemačka vojska je već bila na ulicama Sarajeva. Hitler je dozvolio svojim domaćim saradnicima, ustašama i njihovom poglavniku Anti Paveliću, da proglase "Nezavisnu Državu Hrvatsku", u čiji sastav je ušla i Bosna i dio Hercegovine. Oni će u Sarajevu voditi policijske i druge administrativne poslove, dok će vrhovnu vlast imati njemačka vojna, okupaciona komanda, s predstavnicima Gestapoa. Ubrzo su se u gradu stvorile brojne ustaške formacije, da bi preuzele poslove koje su im njemački okupatori dozvolili da obavljaju, prije svega one "prljave", policijske, koje su ovi revnosno izvršavali. Maltretiranje, protjerivanje, hapšenje, ubijanje, konfiskacija stanova nepodobnih i nepoželjnih ubrzo je postala svakodnevna pojava, a prvi su na udaru bili Jevreji.

Lenka je već nekoliko puta bila kod "Jezera", na prostoru gdje je Buki bio zatočen. Za to mjesto je saznala od poznanice iz susjedne zgrade, čijeg su muža odveli zajedno sa Bukijem. Ova, opet, nije željela da povjeri Lenki kako je došla do te informacije. Na ulazu, pored ograde opasane bodljikavom žicom, stražu su držali njemački vojnici. Osim službenih vojnih lica, niko drugi nije mogao ulaziti u krug logora. Nikome nije bilo jasno kakav je status ovih zatvorenika. Nisu bili kriminalci, nisu ih tretirali ni kao vojne bjegunce, a ni kao političke zatvorenike. Izgleda da su, jednostavno, tih dana dobro došli Nijemcima za obavljanje nekih fizičkih poslova. Natmureni stražari nisu dozvoljavali ženama i porodicama da svojim bace preko ograde paketiće s hranom, a kamoli da ih uruče lično ili preko stražara. Ljepuška Lenka počela se vragolasto smješhati jednom stražaru i na lošem njemačkom jeziku ga zamolila da preda njen paketić Bukiju, koji je stajao nedaleko, s druge strane žice. Za divno čudo, ovaj je prema njoj promijenio raspoloženje i s osmijehom joj ispunio molbu. Dozvao je svog kolegu koji nije bio na dužnosti, predao mu paketić, a ovaj ga odmah uručio Bukiju. Bilo je jasno da je stražar to učinio ubijeden da će kasnije, kada ne bude bio na dužnosti, a ona ponovo dođe na ovo mjesto, "naplatiti" svoju uslugu. Ona je

uspjela da se neopaženo izgubi među brojnim ljudima koji su tu došli s istim ciljem kao i ona. Sličnu "predstavu" odigrala je još dva puta, ali s drugim stražarima, pazeći da ne naleti na one poznate, koji bi se u slobodno vrijeme mogli vrzmati s jedne ili s druge strane ograde. Na njenu sreću, nije zapazila više nikog od tih vojnika. A da jeste, znala je kako bi se mogla loše provesti.

Nije prošlo ni dvije nedjelje, a Buki se ponovo našao u svom stanu – slobodan. I on i njegova presrećna Lenka su s nevjericom primili ovaj iznenadni božanski ili sudbinski dar. Kako je uspio da se izvuče iz tog zatočeništva? On i još neki zatvorenici, s kojima se tamo sprijateljio, bili su ubijedeni da se to desilo zahvaljujući činjenici da se radilo o prvim nedjeljama boravka njemačke vojske u okupiranom Sarajevu i da njihova komanda još nije bila donijela sve propise i naređenja, pa ni šta da radi s ovim ljudima koje je iskoristila za obavljanje izvjesnog broja fizičkih poslova. Njihov status tada nije bio jasan ni samim Nijemcima. Izgleda da nisu više željeli da ih drže na okupu, jer bi ih i dalje morali hraniti. Okupacione vlasti su tada očito imale mnogo važnije i preče poslove i najjednostavniji način je bio da ih puste na slobodu. Da su ih kojim slučajem predali ustašama, koje su se ubrzano organizovale u gradu, njihova sudbina bila bi zapečaćena, prije svega sudbina Jevreja. Jer, ovi domaći kolaboracionisti ubrzo će krenuti u svoje destruktivne akcije, a prije svega u lov na ljudske glave.

Bukiju je tada već bilo potpuno jasno da se više ni po koju cijenu ne smije oslanjati na hazardnu igru sudbine. Moraće što prije nestati iz Sarajeva, jer su muške glave, posebno jevrejske, bile prve na udaru, a ni žene i djeca ne bi bili pošteđeni. Poslije njega bi i ostatak porodice pokušao da se izvuče u pravcu Mostara, a zatim će se nekako dočepati mora, teritorije pod okupacijom italijanske vojske! Među Jevrejima se uveliko pronosio glas da im tamo prijeti manja opasnost po život, nego u Sarajevu, u kojem ustaše i Nijemci već uveliko vrše racije, hapšenja i odvođe Jevreje u nepoznatom pravcu.

"Imaš pravo, Buki, nemamo drugi izlaz nego da što hitnije napustimo Sarajevo", složila se Lenka i dodala: "No, najpreče je

da se ti prvi izvučeš, a onda ćemo nešto kasnije pokušati ja i djeca. Jer, tebi prijete neposredna opasnost da te u svakom trenutku uhvate i odvedu, manje smo im mi, žene i djeca važni!”

“BUM, BUM”

Preko porodice Marjanović, Buki je stupio u vezu sa ilegalcem Suljom, koji je ranije radio kao grafičar u jednoj manjoj privatnoj štampariji. On je bio voljan, da mu, uz prihvatljivu naknadu, za dva-tri dana izradi lažnu propusnicu sa muslimanskim imenom i prezimenom. Još istog dana, fotograf Ivica, inače Bukijev dobar prijatelj, izradio mu je fotografiju na kojoj je imao fes na glavi. Istovremeno, slikala se i Lenka, s maramom na glavi, ali bez zara, koji još nije imala. Muslimanske žene su se obično u njemu slikale, naročito za ovakve svrhe, ali Ivica ju je ubijedio da ni slika s maramom neće izazvati nikakvu sumnju. Suljo je bio spreman, uz dodatnu sumu, da i njoj izradi falsifikovani dokument. Ove propusnice trebalo je oboje da koriste samo za putovanje, a nikako u okupiranom Sarajevu. Tako će biti stvorena nova, ilegalna porodica, pod muslimanskim prezimenom Tabaković. Nešto kasnije i nona Lea, alias Ajša, takođe će posjedovati sličan dokument, ali s drugim prezimenom.

U gradu su već bili pripremljeni spiskovi Jevreja i adresa na kojima su stanovali. Po naređenju njemačkih i ustaških vlasti, oni su svi morali primiti i nositi na javnim mjestima žute oznake sa šestokrakom zvijezdom i “Ž” (Židov, Jevrej), što nije mimoišlo ni Bukija, ni njegovu ženu. Tih ranih jesenjih dana prve godine okupacije, on je izbjegavao da izlazi na ulicu. Hranu i druge najnužnije potrepštine kupovala je Lenka. Da bi izbjegla maltretiranja i ponižavanja na ulici, ona je, uz Bukijevu saglasnost, odlučila da prilikom tih izlazaka ne nosi propisanu oznaku. Rizik je bio ogroman, jer ako bi je prepoznao neko iz ulice ili iz drugog područja grada ko zna da je Jevrejka, a nije naklonjen

narodu kojem ona pripada, uslijedila bi prijava, hapšenje na licu mjesta i odvođenje u logor. U njihovoj zgradi su stanovali isključivo Jevreji i Srbi, pa se nadala da im odatle ne prijete opasnost. Doduše, nikada se ne zna! Takođe se donekle uzdala u sreću, ali pomalo i u svoj izgled. Ova mala brineta, sa zelenim očima, nije imala tipične crte Jevrejke. I, zaista, imala je u tim "poduhvatima" nevjerojatnu sreću, jer joj se ništa loše nije dogodilo.

Osmogodišnja Erna i petogodišnji Albi teško su se mirili i shvatali da više ne mogu ići s mamom u Veliki park, udaljen od kuće svega 200 metara, niti u predvečerje, u šetnju gradom, kao što su to ponekad činili ranije. Djevojčica nije više pohađala školu, jer je Jevrejima to već bilo zabranjeno. A i da nije, ko bi se usudio u ovom ratnom haosu da pusti svoje dijete bilo gdje van kuće bez kontrole roditelja. Nemirni Albi pokušavao je da organizira svoje igre s onim što je nalazio u stanu. Na primjer, bilo je dosta krpica isječenih i odbačenih od ranije skrojenih kostima, a i materijala od kojih je Buki i dalje pokušavao da nešto sašije, da bi nekako "ubio" vrijeme. Uz bujnu dječiju maštu, i takve stvari su sada mogle zamijeniti prave igračke. Izuzetak je bila drvena puška, s federom u cijevi, na čijem se kraju nalazio čep vezan kanapom za tijelo puške. Kada se okine nategnuti feder, čep izleti iz cijevi, ali mu se putanja zaustavi čim ga zategne kanap za koji je vezan.

Jednog jutra, kao što je u posljednje vrijeme povremeno činila, Lenka je otišla u kupovinu, ali je ovoga puta zaboravila da zatvori prozor u sobi. Zbog navučene zavjese nije primijetila da je ostao odškrinut. Buki je nešto krojio, okrenut leđima prozoru. Erna je bila u kuhinji. Nemirni dječak dobro je procijenio situaciju. S nategnutom puškom privukao se prozoru, otvorio ga i uperio svoje "oružje" na dva njemačka vojnika sa šljemovima na glavi, koji su upravo prolazili ulicom ispod prozora. Dijete je okinulo oroz, istovremeno povikavši: "Bum, bum, vi ste mrtvi!" Vojnici su se zaustavili, pogledali Albija, a onda se grohotom nasmijali, digavši ruke uvis, ko bajagi predajući se. Buki odmah primijeti da se nešto čudno događa. Prišunjavao se djetetu i, sakriven iza zavjese, polako ga povukao unutra. Prije nego što je zatvorio prozor, Nijemci su ga, ipak, primijetili. On im se kiselo nasmiješio,

prestrašen, blijed kao zid, ali je ipak nekako izgovorio nešto što je znao da kaže na njemačkom:

*“Entschuldigen Sie, ah, diese Kinder, Kinder!”*⁶

Vojnici mu veselo mahnuše u znak pozdrava, očito razglašeni ovom dječijom “ratnom” igrom. A on se, sav drhteći od straha i uzbuđenja, nekako dovukao do kreveta i sjeo, prigrlivši djecu. Očekivao je da će ti Nijemci za koji tren stići do ulaznih vrata i pozvoniti, kako bi se još malo zabavili s djetetom. S užasom je pomislio da bi ga tada počeli ispitivati i onda – zna se kako bi se sve to završilo...

Prošlo je oko petnaest minuta prije nego što je zvono na vratima dvaput zazvonilo. To je bio dogovoreni signal s Lenkom. Ali, ko će ga znati? Prestrašen, Buki je slabašnim glasom jedva uspio da izgovori: “Ko je?” Bila je to zaista ona. Za svaki slučaj, vrata je otvarao polako, oprezno, a Lenka gotovo da je ispustila ceker iz ruke, ugledavši ga blijedog, a djecu iza njega nijemu i preplašenu. On ju je brzo uvukao unutra, a zatim joj ispričao šta se dogodilo.

Oboje su se saglasili da je i ovaj slučaj još jedan dokaz da je zaista neophodno da se što hitnije odsele iz centra, negdje dalje, na periferiju grada. Tamo će, vjerovatno, biti manje opasno nego ovdje. Ali, kako odavde nestati neopažen? Registrovani su u policiji, i to kao Jevreji, a neki ljudi iz ulice ih poznaju. A onda, tu su i djeca kojoj je bilo teško objasniti u kakvoj se opasnosti svi nalaze, pa da zbog toga moraju biti mirna, ćutljiva i poslušna. S Ernom bi se o tome nekako i moglo razgovarati, ali s Albijem nikako. Za svoju majku Leu Buki srećom, nije morao brinuti u tom pogledu, jer je ona bila koliko-toliko bezbjedna kod svoje prijateljice na periferiji grada, u Tijesnoj ulici.

Preko jevrejskih poznanika Buki je uspio da uspostavi vezu s rođacima u Mostaru. Taj grad je okupirala italijanska vojska, ali je, na osnovu sporazuma sa Hitlerom i Pavelićem, civilnu upravu morala prepustiti ustaškim vlastima. Ako uspije da

⁽⁶⁾ Izvinite, ah, ta djeca, djeca! (njem.)

stigne do Mostara, već na željezničkoj stanici će morati dobro da pazi da ne padne u ruke ustaškoj policiji. Nastojao da se neopažen izvuče sa stanice, a u najgorem slučaju, predao bi se italijanskim vojnim vlastima s kojima mostarska Jevrejska općina, navodno, ima određenu saradnju. U Mostaru bi sačekao dolazak žene s djecom iz Sarajeva, a u međuvremenu bi, uz pomoć ljudi iz Općine, pripremio za sve njih prebacivanje do Splita, gdje mu živi sestra Roza sa porodicom. U tom trenutku nije imao pojma kako i kada bi se to moglo ostvariti. Jedino što je znao jeste da se mora potpuno posvetiti tom cilju, da ovu zamisao što hitnije i ostvari. Dalje oklijevanje, oslanjanje na sudbinu, ne vodi dobrom, ne nudi nikakvo za njih povoljno rješenje. Ovo je borba za opstanak, za preživljavanje, a u toj borbi moraju da prorade instinkti progonjene životinje: na svaki način nastojati da se izmakne opasnosti, prije nego što ga ona pristigne, inače bi mogućnost za spas postala sasvim minimalna ili nikakva.

KRICI U PRASKOZORJU

Jesenje hladne kiše nagovještavale su dugu i oštru zimu u Sarajevu, što je na tom području i bila uobičajena pojava. Njemačke trupe ulazile su sve dublje u teritoriju Sovjetskog Saveza, a prema informacijama koje je dobio od svojih prijatelja, ilegalaca, a naročito od komšije koji je tajno na radiju slušao vijesti BBC -a, Buki je saznao da je već cijela Evropa pod njemačkom čizmom. A u Sarajevu – progoni, sakupljanje i odvođenje Jevreja u logore bila je svakodnevna tema i ove porodice. Saznali su da su juče pokupili porodice Altarac, Mačoro i još neke druge, a sutra će, možda, doći na red porodice Albahari, Finci, Atijas. Zar da skrštenih ruku čekaju šta će ih zadesiti jednog od narednih dana? “Oh, ne, nikako”, bili su odlučni i Lenka i njen muž. Hitno moraju barem pobjeći odavde, iz centra grada. Još ljetos su o tome razgovarali s rođakom Klarom, koja je dva puta uspjela da ih posjeti, uprkos riziku kojem se izlagala krećući se ulicama oku-

piranog Sarajeva obilježena žutom trakom. Ono što je tada planirala, nedavno je i ostvarila. Napustila je svoju kuću pri vrhu Čadordžine ulice i otišla roditeljima u Zenicu. Prilikom posljednje posjete Lenki i Bukiju, za svaki slučaj im je ostavila ključeve od kuće, ako budu primorani da jednog dana napuste svoj stan u Šenoinoj. Još ih je zamolila da, ako pređu tamo, pripaze na njene stvari, kao i da hrane psa kojeg je ostavila vezanog u dvorištu. Do tada će ga hraniti komšinica, njena dalja rođaka. Bilo je to sve lijepo, ali pitali su se da li bi i na koji način s djecom neprijetećeni uspjeli da napuste stan.

Te jesenje večeri, kao što su činili i prethodnih, čim su se djeca uspavala, i Lenka i Buki su rano otišli na spavanje. S Ernom nikada nije bilo problema oko uspavljivanja, ali je petogodišnjem sinu Lenka morala, kao i njegova baka Lea dok je bila s njima, prethodno ispričati najmanje jednu priču, recimo onu o vuku i Crvenkapici, o kozi i sedam jarića ili slične. Ovoga puta sve to je nekako brže obavljeno i njih dvoje su bili zadovoljni što će svoj dnevni umor i brige moći utopiti u duži san koji donosi toliko neophodno opuštanje.

U neko doba noći, ili bolje reći zore koja još nije počela svitati, tišinu je prekinula cika automobilskih kočnica ispred ulaza u zgradu. A onda se začula strahovita vika njemačkih vojnika i ustaša koji su iskakali iz vozila. Nastala je nepodnošljiva tutnjava vojničkih čizama po hodniku i stepeništu, zatim lupjava kundacima po vratima na spratu, vrisak djece i ljudi koje su u pidžamama istjerivali iz stanova. Odmah se i Bukijevea porodica probudila. Erna je, kao i više puta ranije, buncala u snu. Oči su joj se širom otvorile i u njima se ogledao strah. Ali, prije nego što je bilo šta izustila, otac joj je stavio ruku na usta. Dijete kao da je instinktivno razumjelo poruku i bez glasa se privilo uz oca. Sin se takođe naglo probudio, uplašeno trepćući očima. Da ne bi progovorio, Lenka mu je na isti način zatvorila usta. Za divno čudo, i on je ostao miran, nepokretan, iako je bio vidno preplašen. Bračni par se šapatom dogovorio da neće otvoriti vrata kada njihov stan dođe na red. Oboje su o tome razmišljali na isti način. Ako bi otvorili, sigurno im nema spasa. A ako vrata ne otvore,

možda će vojnici pomisliti da u stanu nema nikoga. U najgorem slučaju, ako bi i provalili unutra, njih dvoje bi bili kažnjeni nekim udarcem kundakom, što su bili spremni da podnesu. Valjda ih ne bi ubili na licu mjesta. Rizikovaće, pa šta bude!

I evo, već su stigli do njihovih vrata. Bjesomučni udarci kundacima bili su popraćeni psovka i vikom:

“Otvorajte, majku vam čifutsku!”

Još samo malo, pa će vrata popustiti pod silinom udaraca. Tek, u jednom trenutku čuli su da je neko rekao:

“Izgleda su ovi već odvedeni!”

Još dva-tri udarca kundacima i nogama po vratima, a onda vojnici predoše do susjednih, posljednjih u hodniku. Još oko desetak minuta trajala je vika, plač, zapomaganje, a zatim se vrata na crnim maricama⁷ zalupiše. Buki je procijenio da su bila dva ili tri vozila, što je bilo dovoljno za stanare ove dvospratne zgrade. A onda je zavlada grobna tišina, koja je tek tada pritisnula srca i tijela ovo dvoje čudom spasenih bića, zajedno sa njihovom djecom. Zar je moguće da su ostali živi, pitali su se u čudu. Buki se na neki svoj način zahvalio Bogu za čudnovato spašenje, iako mu pobožnost nije bila jača strana.

Djeca, valjda strahom ophrvana, uskoro su ponovo utonula u san, ali njih dvoje su se morali konačno oprostiti od daljeg spavanja, jer im se san nikako nije vraćao. Nisu palili svjetlo, već su, koristeći škiljavo ulično osvjetljenje i prve tragove zore, počeli brzo da pakuju ono najnužnije u dva platnena ruksaka. Sada zaista nema više igranja sa sudbinom. Ujutro, čim prođe policijski čas, uputiće se sa djecom ka periferiji, u Čadordžinu ulicu, nastojeći da to izgleda kao da porodica ide nekome u posjetu. Više nisu htjeli da razmišljaju o opasnosti da ih neko usput zaustavi, legitimije, ispituje kuda idu i slično.

“Neka bude kako nam je suđeno, ali ovdje nam više nema života ni jedan jedini dan”, bio je odlučan Buki.

⁽⁷⁾ Policijski automobil.

Kada su pripremili sve što su planirali da ponesu, probudiše ranije nego obično neprijatno iznenađenu djecu. Dok su djeca još pospana pila svoju uobičajenu šolju mlijeka i jela kriške hljeba namazane preostalim puterom, otac je nastojao da bude uvjerljiv kada im je rekao:

“Djeco, sada idemo u posjetu nekim rođacima, do kojih ćemo morati malo više pješačiti. Nemojte ni meni ni mami postavljati nikakva pitanja o onome što se noćas događalo, a ni zašto tako rano izlazimo iz kuće. To je naša tajna koju ćemo vam kasnije otkriti. A sada ćemo se brzo i tiho pripremiti za izlazak.”

Uskoro su bili na ulici kojom je prolazilo samo nekoliko prolaznika. Nije bilo ni policajaca niti drugih uniformisanih lica, što im je bio dobar znak. Lenka i Buki su počeli da razgovaraju ležerno, s osmijehom na licu, dok su mirno koračali s djecom između sebe. Kao da su bili na sceni u *Matatji!* Još bunovni, Erna i Albi su koračali bez riječi. Nije bilo ničeg posebnog što bi moglo privući nečiju podozrivost, sumnju. Jedino je moglo biti malo neuobičajeno što je cijela porodica prilično rano na ulici, jer bilo je tek oko sedam sati ujutro. Presjekli su glavnu, Aleksandrovu ulicu i uputili se uzbrdo, da bi, prelazeći iz jedne manje sporedne ulice u drugu, što prije zamakli iz centra i što bezbjednije stigli do svog cilja. Samo se po sebi razumije da nisu stavili žute oznake. Vidjeli su usput nekoliko uniformisanih lica, a učinilo im se da je poneki prolaznik, civil, sumnjičavo pogledao u njihovom pravcu, ali se sve na tome završilo.

I konačno, stigli su do strme Čadordžine ulice. Ona je bila prazna, bez ijednog prolaznika, što im je posebno odgovaralo. Buki je hitro otključao kapiju Klarine kuće, a Lenka i djeca se za njim uvukli u dvorište kao sjenke, nakon čega ju je odmah zaključao iznutra. Uzdah olakšanja prekinuo im je lavež psa vučjaka, zvanog Lord, koji je, vezan na lancu, već bio ispred svoje drvene kućice. Njegov lavež je trajao samo dok nije prepoznao porodicu, jer su Lenka i Buki nekada ovdje dolazili više puta, ponekad i s djecom, tako da je njegova reakcija bila shvatljiva. Djeca su se bez straha približila Lordu i pomilovala ga po glavi. To mu je bilo dovoljno da se, mašući radosno repom, vrati nazad u svoju kućicu.

Ušli su u prizemlje, koje se sastojalo od dvije sobe, kuhinje i klozeta. Na spratu, do kojeg se iz dvorišta penje drvenim stepenicama, nalazio se još jedan zaključan stan u kojem je ranije stanovala Klara. Ovaj u prizemlju pripadao je njenim roditeljima, koji već duže vreme žive u Zenici, ali su ga povremeno koristili kada bi dolazili u posjetu kćerki i rođacima u Sarajevu. Stan je bio opremljen samo onim najnužnijim: kreveti, čak i jedan dječiji, vjerovatno namijenjen nekom od unuka, sto s nekoliko stolica, dva stara ormana, kredenac i šporet u kuhinji. Ostalo je i nekoliko šerpi, tanjura, kašika, viljušaka, noževa.

Tek što su počeli raspakivati stvari koje su ponijeli sa sobom, neko je tri puta zalupao na kapiju, kao da se radilo o nekom dogovorenom signalu. "Mora da je neko poznat!", zaključio je Buki. Ipak je prvo odškrinuo, a onda tek i otvorio kapiju. To je bila Klarina rođaka, koja je imala ključ da bi mogla hraniti psa. Čula je kada su stigli u dvorište, a i lavež psa, ali nije htjela da ulazi bez najave. Uz kavu, koju je Lenka već ranije bila pristavila, a sada i poslužila, ispričala im je da jedino što zna o Klari jeste da je bezbjedno stigla na odredište. Upozorila je ovo dvoje da budu veoma oprezni kada otvaraju kapiju i ulaze i izlaze, jer ovdje ima špijuna koji dojavljuju ustaškim vlastima svaku promjenu u ulici.

Dan su uglavnom proveli u "krojenju" planova za dalje. Malo su odahnuli od šoka i straha pretrpljenog prethodne noći. Ipak, više nije smjelo biti oklijevanja. Po svaku cijenu Buki mora najkasnije prekosutra na voz; pokušaće da se probije do Mostara. U džepu mu je već bila lažna propusnica s novim imneom i prezimeom, tako da je gospodin Tabaković već mogao krenuti na put.

Uveče, prije nego što su djeca legla, Lenka im je otkrila tajnu, kao što im je otac i obećao pred odlazak iz Šenoine ulice:

"U gradu ima zlih ljudi, koji nam žele nanijeti zlo, možda nas i ubiti, a naročito ne vole tatu. Zato će on morati da oputuje, a jednog dana i mi ćemo za njim. No, ovu našu tajnu ne smijete nikome ispričati. Vi ste već dovoljno veliki i pametni i ja sam sigurna da ćete je u sebi zadržati."

Naravno, i Erna i Albi, polaskani povjerenjem roditelja, spremno su obećali da neće nikome odati ovu tajnu.

Stigao je i dan Bukijevog odlaska. Čim je počelo svanjivati, on je tiho izašao iz kapije, a Lenka je za njim brzo zatvorila i zaključala. Pogledao je uz i niz ulicu. Nije primijetio ni jednog prolaznika. Krenuo je umjerenim korakom, a onda je zamakao u prvu sporednu uličicu, a zatim u još jednu, kojom se sada već brzim koracima uputio nizbrdo, ka tramvajskoj stanici. Čim je do nje stigao, imao je sreću da je tramvaj iz pravca Bašćaršije upravo nailazio. Bio je pun ljudi koji su kao i on krenuli ka željezničkoj stanici. To mu je odgovaralo, jer su u ovoj gužvi bili slabiji izgledi da će neko kontrolisati dokumenta. Tako je i bilo.

Na stanici je kupio kartu bez dugog čekanja na red. Na peronu je voz za Mostar već bio postavljen. Ušao je u jedan od vagona druge klase. Voz je krenuo tačno na vrijeme. Bio je krcat putnicima, a mnogi su stajali u hodniku. Ipak je uspio da pronade jedno prazno sjedište. Valjda će i dalje sve ići bez problema kao što mu je odjutros krenulo, tješio se Buki, alias Suljo Tabaković, naslonivši glavu na drveni naslon sjedišta.

“Neka bude po onoj narodnoj: po jutru se dan poznaje!” zamalo da je Buki izustio ovu misao, dok se namještao da još malo odrijema, nakrivivši fes na glavi.

I zaista, sreća ga je pratila cijelim putem. Ustaškoj kontroli u vozu, negdje iza Pazarića, ni dokumenti, a ni pojava mladog, mirnog muslimanskog *efendije*⁸ s fesom nisu izazvali nikakvu podozrivost. Tako je bilo i na stanici Bradina, planinskom graničnom prelazu u Hercegovinu, gdje su ustaše ponovo pregledale dokumenta.

U velikoj gužvi na mostarskoj željezničkoj stanici nije nalletio na ustašku kontrolu, a italijanski karabinijeri su samo ovlaš pogledali njegovu propusnicu, tako da je bez problema izašao na ulicu. Na izlazu ga je čekala “veza”. Bio je to gospodin Hajon iz Jevrejske općine u Mostaru, koji je već pomogao brojnim

(8) Gospodin, gospodar (grč.)

Jevrejima iz Bosne koji su nekako uspjeli da se domognu Mostara. Buki je u jednom trenutku hitro skinuo fes s glave i gurnuo je u svoju torbu, što je Hajona navelo na smijeh. Prijaviće ga italijanskim vlastima kao "prolaznog" emigranta iz Bosne, status koji je dobijala većina pristiglih Jevreja iz tog dijela NDH. Bukiju je bilo važno samo da ne padne u ruke ustašama, odnosno njihovim policajcima ili špijunima u civilu, jer mu tada ne bi bilo spasa. Hajon ga je odveo u jednu perifernu, malu i tihu, Dudinu ulicu, u podrumski "stan" kod nekih provjerenih prijatelja. Iz tog skloništa izvjesno vrijeme neće smjeti da izlazi, više zbog straha od ustaških vlasti, nego zbog Italijana, a neko iz "veze" će ga povremeno snabdijevati onim najnužnijim.

Gospodin Hajon je obećao da će mu obezbijediti neku italijansku propusnicu koja će mu biti potrebna za dalje putovanje prema Splitu, ali tek kada i Lenka s djecom stigne u Mostar. Kako i kada će oni doći, to pitanje je mučilo Bukija i danju i u besanim noćima dok je čamio u zagušljivoj podrumskoj prostoriji. Ipak je vjerovao da će mu Hajon, taj dobri i krajnje požrtvovani mostarski Jevrej, u tome pomoći koliko bude bilo u njegovoj moći.

ILEGALAC VLATKO

Odmah po Bukijevom odlasku, i Lenka je na sve načine pokušavala da se s djecom što prije izvuče iz okupiranog Sarajeva i da se priključi mužu. Već je imala u rukama lažnu propusnicu sa fotografijom koju je s Bukijem napravila kod Ivice. *Hanuma*⁹ Fatima Tabaković nabavila je i *zar*¹⁰, pa je s te strane takođe bila spremna za put. Svaki dan je čekala da joj neka Bukijeva "veza" javi tačan datum putovanja i doturi vozne karte za nju i djecu. A

⁽⁹⁾ Muslimanska gospođa (tur.)

⁽¹⁰⁾ Ženski zavitak u kome se muslimanke zamotane i pokriveno izlazile na ulicu (ar.).

onda, svi troje će pokušati da se neprimijećeni izgube iz ove ulice i iz grada. Međutim, to je bilo veoma teško i rizično ostvaritima evo i zašto.

Već narednog dana, po dolasku u Čadordžinu, zapazili su suvonjavog pedesetogodišnjaka, s fesom na glavi, kako svakodnevno satima stoji ili se kreće u veoma malom radijusu, nekih 200 metara niz ili uz ulicu, i živo posmatra sve što se dešava oko njega. Kao da mu hladnoća uopšte nije smetala. Klarina rođaka je svoje nove komšije odmah upozorila da je to policijski špijun i da vjerovatno zna ko gdje u ulici stanuje. Bila je ubijeđena da on odmah prijavi vlastima ako se u ulici nešto promijeni. Znači, po svoj prilici već zna i za Lenku, a sigurno je zapazio i Bukija za ono kratko vrijeme boravka u toj ulici, prije nego što je nestao. Lenka se sa zebnjom pitala da nije, možda, saznao i za njegov odlazak iz Sarajeva. Zaključila je da bi to, ipak, bilo malo vjerovatno, jer bi u tom slučaju ustaše već došle kod njih da provjere, ne bi čekale ni jedan jedini dan.

Zima je rano stigla i to ona prava. Počeo je padati gusti snijeg. Lenka se povremeno pojavljivala na kapiji kuće, bacajući krišom pogled niz ulicu da provjeri da li je onaj "osmatrač" na svome mjestu. Vjerovala je da je dobro da je on s vremena na vrijeme i primijeti. Zapazila je da je povremeno malo duže zadržavao pogled baš na kući u kojoj je stanovala. Posljednjih dan-dva, iza zatvorenog prozora, vidjela je da se dva-tri puta prošetao pored kuće zagledajući se u kapiju sa povećanom znatiželjom. Kao da je posumnjao da u toj kući nešto nije u redu, pogotovo što u posljednje vrijeme nema domaćin nikako da se pojavi ni na ulici, ni na prozoru.

Snijeg je svojom bjelinom već bogato ukrasio ulice, zgrade, kapije, ali na ovim niskim temperaturama većina odraslih stanovnika Čadordžine ulice je, ipak radije ovaj čar posmatrala kroz zatvorene prozore, iz toplih kuhinja ili soba. No, djeca su više voljela da su napolju, na snijegu. Ligure¹¹ su tutnjale niz str-

(11) Vrsta malih sanki.

mu, već dobro zaleđenu ulicu, uz vesele povike vozača: "Ču-u-vaj!" Erna i Albi su gorjeli od želje da se, kao i ostala djeca, igraju na snijegu. Uprkos opasnostima svih vrsta, posebno zbog onog špijuna, Lenka je zaključila da je možda i bolje da su i oni tih dana na ulici, jer to može umanjiti moguće sumnje onog "tipa", njegovo posebno interesovanje za zbivanja u toj kući i oko nje. Ali njena djeca nisu imala ni sanjke, ligure, a ni klizaljke. Ipak, osmogodišnja Erna se "genijalno" snašla: uzela je iz kuhinje metalnu lopaticu za đubre i, sjedeći na njoj kao na ligurama, uspijevala je nekako da se otkliže po nekoliko desetina metara niz ulicu. Klizila je više nogama, nego lopaticom, ali to nije moglo da pomuti dječije zadovoljstvo. Mali Albi je mogao da se kliza samo na svojim cipelama, zbog čega je često padao. Sestra nije bila voljna da mu posudi svoje "sanjke", jer bi za njega takva "vožnja" mogla biti opasna. Bar je tako Erna prosuđivala. No, ni on se zbog toga nije bunio. Važno je bilo da su na ulici, zajedno sa ostalom djecom.

Tačno preko puta kuće u koju su se nedavno uselili stanovala je jedna simpatična, ali za ono vrijeme malo čudna porodica. Muž – Nijemac, a njegova supruga Sara – bosanska Jevrejka! Imali su dva sina, starijeg Ivicu i mlađeg Vlatka. Mali garavi pas Klek, peti član ovog domaćinstva, često je i dugo lajao, naročito noću. Lenka i Buki su ih još ranije upoznali, kada su dolazili Klari u posjetu. Prije Bukijevog odlaska za Mostar Lenka je u dva-tri navrata s kapije razmijenila nekoliko rečenica s komšinicom Sarom, kada bi se i ona našla pored svoje kapije, ali se nisu posjećivale. Ovi njihovi, mada malobrojni kontakti, tih dana vjerovatno nisu promakli budnim očima onog revnosnog uličnog špijuna. Nakon Bukijevog odlaska Lenka je još samo jedanput popričala sa Sarom, jer se jednostavno plašila da izlazi iz kuće na ulicu. Klarina rođaka se slobodnije kretala ulicama, jer nije morala da nosi žutu oznaku, budući da je bila udovica katolika pa nisu znali da je, u stvari, i ona bila Jevrejka. Zato je ona Lenku snabdjevala nužnim namirnicama gotovo svakodnevno.

Ponekad bi Lenka s prozora vidjela i Sarina dva sina, Vlatka nešto češće. Međutim, otkako su se ovdje doselili ona ni jed-

nom nije vidjela Sarinog muža. U sebi se pitala da li je možda bolestan, ili se radilo o nečem drugom. Ipak, zaključila je da je bolje da to pitanje ne postavlja Sari.

Albi je iza zatvorenog prozora posmatrao igru djece na snijegu, a kada bi na ulici zapazio Vlatka, posebno bi se obradovao. Ovaj susjed, takođe dijete, bio je od njega stariji samo četiri godine. Kad god bi ga primijetio na prozoru, prije nego što bi se uputio niz ulicu, Vlatko bi mu, nasmijan, mahnuo rukom u znak pozdrava. Jednog jutra Albi je ugledao Vlatka s lijevom rukom u gipsu. I pored uobičajenog osmijeha i pozdrava susjeda, kada ga je vidio takvog, Albi se tako silno rastužio da je odmah briznuo u plač. Majka je jedva uspjela da ga smiri ubjeđujući ga da to što se Vlatku desilo nije ništa strašno, da na ovoj hladnoći i klizavici mnoga djeca i odrasli padaju i često lome ruke i noge. Ubijedila ga je da će mladom komšiji ubrzo skinuti gips i on će ponovo biti zdrav.

Kada je sutradan Albi izašao sa sestrom na zaleđenu ulicu, bilo je to baš u trenutku kada je i Vlatko izlazio iz svoje kuće. Sa rukom u gipsu morao je da umiruje rasplakano dijete, objašnjavajući mu da ga, u stvari, ruka više ne boli i da će mu za koji dan skinuti taj bijeli "oklop".

"Dotakni svojom rukom gips i vidjećeš da će to pomoći da mi on uskoro otpadne, a ruka će mi biti ponovo potpuno zdrava!", ubjeđivao je Albija nasmijani Vlatko, možda pomalo i vjerujući u tako nešto. Pa, i on je još bio dijete!

Pošto je Lenka bila na prozoru i posmatrala ovu scenu, Vlatko ju je upitao za dozvolu da Albija "prošeta" niz ulicu. Dole ima nešto da obavi, a zatim će se, reče, s njim odmah vratiti kući. Naravno, ona je na to pristala, a Albijevoj sreći nije bilo kraja. Imao je čast da pravi društvo svom dragom komšiji. Negdje pri dnu ulice Vlatko je stao:

"Sačekaj me ispred ove kapije i od nje nemoj da mrdneš, dok se ja ne vratim!", reče Albiju gotovo naređujućim tonom.

Pa, naravno da će ga poslušati, uradio bi za njega i bilo šta drugo što bi od njega tražio. Nije prošlo ni nekoliko minuta, a

Vlatko se ponovo pojavio na kapiji nasmijan, veselo zviždućući. Uhvatio je čvrsto svojom zdravom rukom Albijevu ruku i obojica su krenula nazad, uz ulicu.

Ta nezaboravna šetnja s idolom iz komšiluka se, na njegovu veliku žalost, više nije ponovila. Albi je još dva puta ispratio pogledom s prozora Vlatkove odlaske niz ulicu. Da li je on uvijek išao do iste kuće, na dnu ulice? Kod koga je išao i zašto? Takva i slična pitanja, naravno, nisu mučila petogodišnjeg Albija. Uskoro će se rasti i jedan drugog više nikada neće vidjeti!

Tek po završetku rata, nakon povratka u Sarajevo, tada devetogodišnji Albi saznaće u školi i od svojih roditelja, da su Gestapo i ustaše ubili Vlatka, jer je pomagao svojim roditeljima u njihovim ilegalnim aktivnostima. U podrumu svoje kuće držali su tajnu štampariju u kojoj su pripremali, a zatim i rasturali antinacističke letke. Odnosio ih je određenoj "vezi" najmlađi sin, jer ko bi mogao povjerovati da se dijete Vlatkovog uzrasta može baviti takvim aktivnostima. Kada je štamparija "provaljena", prilikom racije njihov inače ljutiti pas Klek je bio otrovan hranom, a uhapšena je cijela porodica. Stariji sin, Ivan, uspio je nešto kasnije da pobjegne iz zatvora i preživi rat. Saru, njenog muža i dječaka Vlatka ubili su u sarajevskom zatvoru.

Spoznaja o njihovoj zloj sreći, a posebno o sudbini njegovog idola Vlatka iz Čadordžine ulice, navela je Albija da svoju tugu utopi u suzama. Moraao se pomiriti s tom činjenicom, ali taj Vlatko će mu ostati u trajnoj, nezaboravnoj uspomeni. Sa svojevrsnim dječijim ponosom pamtiće epizodu kada je s nepunih pet godina nesvjesno postao saučesnik ilegalca Vlatka, njegov "alibi" od mogućih sumnjivih pogleda ili pratnje onog uličnog špijuna, ili drugih kojima je u tim mutnim ratnim vremenima potkazivanje sumnjivih donosilo, prije svega materijalne, ali i druge koristi.

PROPUSNICA U KLOZETSKOJ ŠOLJI

Izgleda da je "dežurni" iz Čadordžine ulice konačno ozbiljno posumnjao da u kući iz koje je sve rjeđe provirivala Lenka zaista nešto nije u redu. Vjerovatno se pitao zašto već izvjesno vrijeme domaćin ni jednom nije promolio glavu kroz prozor, a kamoli da izađe na ulicu. Pa ni djeca nisu izlazila posljednjih dana. Lenka je strahovala da će on o svojim sumnjama, ako ih ima, sigurno izvijestiti one koji su ga tu postavili. Da su ta Lenkina razmišljanja bila sasvim realna, pokazalo se uskoro. Jednog od tih zimskih jutara iznenada su se začuli snažni udarci kundacima po spoljnoj kapiji i Lenki već dobro poznati povici:

"Otvaraj kapiju, majku ti čifutsku!"

Odmah je shvatila da su to ustaše. Lord je počeo bjeso-
mučno da laje, pokušavajući da se otrgne s lanca. Prvo što je Lenki palo na pamet bilo je da hitro mora skloniti lažnu propusnicu, jer ako je pronađu tokom premetačine (koja će, znala je, neminovno uslijediti), nema spasa ni njoj ni djeci! Vičući prema kapiji: "Evo me, odmah dolazim!", uletjela je u sobu, grozničavo razmišljajući gdje da skloni dokumenat. Udarci po kapiji su se pojačali. Više nije imala ni trenutka vremena za razmišljanje. Utrčala je u klozet, bacila propusnicu u šolju, a zatim je povukla lanac da bi pustila vodu iz kotlića, vjerujući da će ona proći kroz kanalizacionu cijev. Potrčala je zatim prema kapiji, koja je gotovo popustila pod žestokim udarcima kundaka i čizama. Tek što je otvorila, grupa ustaša bijesno je nasrnula na nju. Jedan od njih, s nekim činom, opsovao je, a zatim je zaurloao, divlje kolutajući očima:

"Zašto nisi odmah otvorila, šta si čekala? Hoćeš da te odmah ubijem, ha, čifutko?"

Sva drhteći od straha, pokazala je na psa koji je bio sav zapjenio, lajući na njih. Jedva je uspjela izustiti:

"Pa, za Boga miloga, zar ne shvatate da sam prvo morala vezati psa, inače bi vas rastrgao. To nisam mogla uraditi za nekoliko sekundi!"

Izgledalo je da su se zadovoljili njenim objašnjenjem, jer je više ništa nisu upitali. Zaobilazeći psa, bez oklijevanja su upali u stan. Započela je divljačka premetačina. Sve su bacali na pod. Onaj sa činom je upita gdje joj je muž, a ona odgovori:

“Pa, vaši su ga već odveli, kako bih ja znala gdje. Vjerovatno u neki radni logor.”

Ušli su u sve prostorije, razbacujući i lomeći stvari oko sebe.

“Pored mog muža, šta li još traže, možda neka njegova dokumenta”, pitala se u sebi. Njena sarajevska legitimacija, na kojoj je naznačeno da je Jevrejka, bila je u redu. Ako bi, kojim slučajem, ovi ljudi ušli u klozet, ne mora ništa da brine. Lažna propusnica je već plovila niz kanalizaciju. Ustaše su upale i u sobu gdje je Albi spavao u dječijem krevetu. Erna je već bila budna, ustala je i pripijala se uz majku, trepćući prestrašenim očima. Trebalo bi da je još u krevetu, tek je nešto iza sedam ujutro, još se nije dobro ni razdanilo. Dvojica ustaša su prišla dječijem krevetu i počela ga bjesomučno drmati. Albi se naglo trgao iz čvrstog jutarnjeg sna i, unezvijereno raširivši oči, uplašeno skočio na noge. To je izazvalo pravu buru smijeha ustaša. Cerekajući se zadovoljno, izadoše. Nekim čudom nisu ušli u WC. Kakva sreća za nju da niko nije imao potrebu da ga upotrijebi!

Jedan ustaša se već bio popeo na sprat, ali tamo je našao zaključan stan. Razbio je staklo na vratima, ušao unutra da provjeri Lenkinu tvrdnju da je vlasnik otputovao i da gore nema nikoga. Kada su se uvjerali da u ovoj kući nema ničeg i nikog zbog čega su došli, ljutito psujući izadoše kroz kapiju na ulicu, ostavivši za sobom pravi lom.

Čim je za ustašama zaključala ulaznu kapiju, Lenka je otrčala do klozeta da provjeri šta se dogodilo s propusnicom. Pogled u šolju ju je užasn timer, gotovo da joj se krv zaledila. Dokument je u šolji plivao na površini. Lenka se lupila po čelu, grdeći samu sebe na sav glas:

“Oh, glupačo, kako si mogla pomisliti da će tako široka propusnica proći kroz grlić šolje, a pogotovo sa samo jednim pu-

štanjem vode koja nema dovoljno jak pritisak da progura karton u odvodnu cijev!”

Iako najprije ljuta zbog svoje neopreznosti, ipak je na kraju bila zadovoljna što je dokumenat “zapeo”. Ali, kada ga je izvadila iz vode, tek tada se užasnula: crna tinta, kojom je falsifikator Suljo upisao Lenkine nove lične podatke, poprilično se razlila, posebno na imenu i prezimenu koji su postali gotovo nečitki. Šta sada da radi? Prilično uspaničena, zaključila je da su joj ostala samo dva rješenja: da odloži putovanje, što je nosilo vrlo mnogo rizika, ili da, sa ništa manje rizika, krene na put s ovim oštećenim dokumentom. Između ova dva loša rješenja, ipak je izabrala drugo, prije svega iz slijedećeg razloga:

Tek prethodnog dana, komšinica, Klarina rođaka, prenijela joj je poruku neke “veze” iz Mostara da već prekosutra mora krenuti na put. A baš to popodne, kada se dogodila racija kod Lenke, trebalo je da neko prođe pored kapije i preko ograde ubaci u dvorište koverat s voznim kartama za nju i djecu. Kako sada da odustane od putovanja, kada joj je sve “sređeno” i da se prepusti neizvjesnoj sudbini daljeg ostajanja u preopasnom Sarajevu? Od Bukijevog odlaska toliko je uzbuđenja i napetosti već doživjela, šta li bi joj se još moglo desiti sutra ili narednih dana.

“Ah, ne, ovako više ne mogu. Idem odavde, pa kud puklo da puklo, moram rizikovati. Kažu da ‘hrabre i lude sreća prati’, ko zna, možda i ja nekima od tih pripadam!”, zaključila je poluglasno Lenka, kiselo se osmjehujući.

A pogotovo je na tu odluku uticala jutrošnja ustaška premetačina. Donijeta odluka ju je odmah učinila smirenijom, manje napetom. Mogla je sada da dovrši pripreme za putovanje. Vrteći se po kuhinji, povremeno je zabrinuto zagledala propusnicu koja se sušila na stolu. Morala se pomiriti s činjenicom da se oštećeno ne može popraviti, za tako nešto više nije imala vremena taman i da je za to bilo neke mogućnosti. Znala je da do polaska iz Sarajeva neće vidjeti više nikoga od poznanika i prijatelja i da se od sada morala jedino uzdati “u se i u svoje kljuse”.

MUJO I ESMA

Kasno popodne, negdje pred sumrak, onoga dana kada su ustaše "posjetile" Lenku, začula je tri udarca na kapiji, a zatim i snažan Lordov lavež. Bila je sigurna da je to onaj "neko" kojem se nadala. Kada je izašla u dvorište, primijetila je na zemlji koverat. Otključala je i otškrinula kapiju, ali ispred nje nije bilo nikog. Brzo je ušla u stan i otvorila koverat. Prema očekivanju, u njemu su se nalazile vozne karte i jedna ceduljica na kojoj je pisalo da će je na mostarskoj stanici čekati rodica Rikica. Tek tada su nestale sve dileme; sutra, zaista, ona i djeca odlaze za Mostar. Praktično je već bila spakovala ono najnužnije u dva platnena ruksaka, prije svega dječije stvari, koliko je moglo stati. Tek uveče, pred odlazak u krevet, djeci je ispričala da je sutra onaj toliko očekivani dan kada će konačno putovati kod tate, radi čega će ujutro morati da ustanu vrlo rano, a zatim će bez riječi, bez postavljanja pitanja, izaći s njom iz kuće i uputiti se ka željezničkoj stanici. Posebno je nastojala da ih ubijedi da, zbog onoga što se tog jutra desilo u kući, postoji opasnost da se tako nešto ponovi, a onda više nikada ne bi vidjeli svog tatu. Da bi se tako nešto izbjeglo, neophodno je da slušaju i izvršavaju sva njena uputstva. Na kraju je još dodala:

"Djeco, čim krenemo od kuće, moraćete zaboraviti svoja prava imena i na putu ćete oslovljavati jedno drugo sa Mujo i Esma. I to je dio naše tajne!"

Djeca su prihvatila ova nova "pravila igre", uz obećanje da će se ponašati kako mama traži. Ubrzo su oboje zaspali čvrstim, dječjim snom, iscrpljeni strahom i napetošću zbog svega doživljenog.

Lenki nije bilo lako da prespava tu noć iako je bila naprosto slomljena, potpuno iscijeđena nakon uzbudljivog i napornog dana. A jedan dobar, dug san joj je zaista bio neophodan, jer ko zna šta je očekuje sutra i narednih dana. Procijenila je da je, sve u svemu, ipak dobro prošla, jer su i nju i djecu ustaše mogle pokupiti i odvesti tamo odakle nema povratka. Ali, pomisao na onu

oštećenu, lažnu propusnicu nije joj još dugo dozvoljavala da utone u san. Hoće li zaista uspjeti da s djecom stigne do svog Bukija, kako li je on, da li se snalazi bez nje? A onda su navrle lijepe uspomene iz njihove zajedničke prošlosti, sjećanja na *Matatju*, što joj je pomoglo da se negdje iza ponoći ipak uspava.

Četiri sata sna Lenki nisu bila dovoljna da u potpunosti obnovi utrošenu energiju, da smanji nervnu napetost zbog jučerašnjeg događaja, ali i onih proživljenih prethodnih dana i nedjelja. Ipak, bolje i tako, nego da je provela cijelu noć bez sna. U praskozorje je već bila na nogama. Prije nego što je probudila djecu, umila se, obukla, stavila zar, a zatim skuhala kavu i sjela da je popije, da bi u tišini još koji minut razmislila o onome što joj neposredno predstoji. Odlučila je da, čim izađe iz kapije krene sa djecom malo uzbrdo, pa će onda zamaći u prvu sporednu ulicu, kako bi izbjegla mogući susret sa "dežurnim" iz ulice. U stvari, krenuće istim putem koji je i Buki koristio kada je izašao iz kuće. Ipak, nije vjerovala da bi špijun mogao biti tamo u ranim jutarnjim časovima. Ali, nikada se ne zna! A, ako bi ih, ne daj bože, primijetio, sudbina bi im zasvagda bila zapečaćena.

Lenka se jedva otrgla od tih turobnih misli. Brzo je probudila djecu, a ona su s čuđenjem posmatrala mamu u zaru. Dok ih je oblačila, neprestano im je ponavljala:

"Znači, kao što smo se juče dogovorili, od sada nema više ni Erne, ni Albija. Sada ste, djeco, Esma i Mujo, a mene i dalje možete zvati mama!"

Nahranila ih je na brzinu, obukla, a onda pokri lice *valom*¹² i pokupi stvari koje je pripremila da ponese. U dvorištu su djeca još malo pomazila Lorda, o kojem će se ponovo brinuti Klarina rođaka. Oko sedam sati tog zimskog jutra, svi troje su tiho izašli kroz kapiju. Nikoga nije bilo na ulici. Skrenuli su u malu sporednu ulicu, kao što je Lenka i zamislila, a zatim, paralelno s Čadordžinom, krenuli su nizbrdo, pa ka Hajduk Veljkovoj, a zatim prema Katedrali, odakle će tramvajem do stanice. I pored

(12) Vala - Crni veo za pokrivanje lica.

obećanja datog majci prethodno več, Albi je stalno nešto pričao svojoj sestri, a ona mu je samo odgovarala: "Ćuti, Mujo!" Lenka je ponovo postala napeta i nervozno ga je prekorila:

"Ama, Mujo, prestani, bolan, dosađivati Esmi. Pa, sjeti se šta smo se jučer dogovorili!"

Ovo je, izgleda, pomoglo i Albi, alias Mujo, više nije progovorio ni jednu riječ. U tramvaju niko nije obraćao pažnju na ovu hanumu, pokrivenog lica, s dvoje vrlo mirne djece. Stigli su na željezničku stanicu na kojoj je već bilo poprilično putnika. Neko joj je pokazao peron na kojem je bio postavljen voz za Mostar. Ušla je s djecom u jedan putnički vagon druge klase, otvoren, bez izdvojenih kupea. Bio je pun putnika, ali je ona ipak pronašla jednu slobodnu drvenu klupu sa tri sjedišta. Preko puta je sjedio samo jedan putnik, stariji muškarac. Kada se voz pokrenuo, pored njega više niko nije sjeo.

Voz je izlazio iz stanice, hvatajući brzinu. Poslije Alipašino Mosta promijenio je smjer i uputio se ka jugu. Lenki se oteo dubok uzdah olakšanja. Konačno se uspjela "odlijepiti" od Sarajeva, prvu fazu "plana" je uspješno prebrodila i, evo, hitala je ka svome mužu kojeg je tako silno poželjela. Pa ipak, nije se mogla osloboditi brižnih misli o tome šta je još može snaći tokom putovanja, pogotovo kada dođe do pregleda dokumenata. A tek kada stigne u Mostar, ako joj to uopšte i uspije! Ali, pokušavala je da se ohrabri činjenicom da se u posljednje vrijeme srećno izvlačila iz teških i opasnih situacija, pa zašto da se i dalje ne nada da će sreća (i Bog, kojeg je sada prvi put prizvala u pomoć!) biti na njevoj strani. Samo da se domogne mostarske stanice! Tamo će ih sačekati Rikica i odvesti ih do voljenog Bukija. A onda, sve će, valjda, krenuti nabolje...

* * *

Voz je već prošao Pazarić i približavao se planinskom području koje se graniči sa Hercegovinom, vozeći sve sporije, zbog uspona. Albi je postajao sve nemirniji, stalno je nešto pričao Erni koja je mirno gledala kroz prozor. Na kraju, ni ona više nije

mogla da mu povremeno ne odgovori, čak i da se obrecne na njega. Uostalom, i ona je bila još dijete, a djelovala je mnogo ozbiljnije nego što bi trebalo da se ponaša jedna djevojčica. U jednom trenutku brbljivi Albi je izgovorio njeno pravo ime, zbog čega ga je Lenka malo jače uštinula, grdeći ga:

“Slušaj, Mujo, ostavi već jednom Esmu na miru! Opet si zaboravio šta si mi obećao!”

“Nisam, ali zašto samo mene štipaš, a ne i Ernu koja mi kaže da sam glup?”, bunio se uplakani Albi.

“Čuj, Esma, ne govori to više Muji. Djeco, nemojte se svadati, bolje je da malo odspavate. Jutros smo mnogo rano ustali!”, pokušavala je Lenka da ih smiri.

Izgleda da je, bar privremeno, pomogla njena “intervencija”, jer su se oboje odjednom primirili i prestali da se koškaju. Izgledalo je da su oboje pospani. Stariji čovjek, koji je sjedio prek oputa, imao je zaklopljene oči. “Da li zaista spava ili je ipak slušao ovaj razgovor?”, razmišljala je Lenka, užasavajući se pomisli da bi je mogao nekome prokazati. “Ko zna ko je i šta je, možda je ustaški špijun?”

Malo prije ulaska u stanicu Bradina, na usponu uz Ivan planinu, voz je toliko usporio, da se moglo pored njega normalno hodati. Iza Bradine otpoče spuštanje, najpre kroz vijugave tunele, da bi zatim ušao u kanjon divlje Neretve. Kasnije će voz, po izlasku iz kanjona, pratiti mirniji tok rijeke kroz ravnice koja vodi ka Mostaru. Odjednom se na vratima vagona pojaviše dvojica ustaša, a za njima konduker. Rekoše da su sprovodnici voza i da svi putnici pripreme dokumenta za pregled. Započe kontrola karata i dokumenata, dok je voz ulazio u željezničku stanicu graničnog, planinskog mjesta. Došao je trenutak koji će odlučiti dalju sudbinu ove žene i njene djece. Kada su stigli do nje, ona im je, lica pokrivenog valom, naizgled nezainteresovano pružila propusnicu i vozne karte koje je konduker pregledao i poništio, a zatim krenuo dalje. Istovremeno je nervozno umirivala djecu, iako za to nije bilo stvarne potrebe. Ustaša, stariji po činu, uzeo

je njen dokumenat, posmatrao ga nekoliko trenutaka, a onda joj je smrknutog lica oštro rekao:

“Ti, ženo, putuješ s neispravnom, lažnom propusnicom! Ko si ti, u stvari? Hajde, pokupi svoje stvari i djecu i izlazi s nama!”

U tom trenutku Lenka je skočila na noge, kao da je prethodno sjela na iglu. Podigla je valu, sva nakostriješena unijela se u lice ustaše i, podbočivši se, uzviknula:

“Slušaj ti, bezobrazniče, mene si našao da šikaniraš? Pa, zar ne vidiš da se živa polomih ne bi l' smirila ovu moju nemirnu djecu? A ti meni pričaš o dokumentu, te ovakav je, te onakav je! Ja ti se, vala, u to ništa ne razumijem. Pusti me, aman, na miru! Kako te nije sramota da mi sad' još i ti zagorčavaš život! Ma, dosta mi je i ove moje djece, Muje i Esme, sita sam i vas i svega!”

A onda je briznula u grčevit plač, spustivši valu na lice. Sjela je pored djece, nastavljaajući da “plače”, a djeca se pripiše uz nju. Ustaše se zbunile, nisu znale šta da urade, a smrknuti pogledi ostalih putnika okrenuše se ka njima, kao da su bili spremni da pomognu nejakoj ženi sa dvoje djece. Saputnik preko puta, škiljeći na jedno oko, bezizražajno je posmatrao scenu. U to se sa jednog sjedišta na drugoj strani vagona neki civil obrati starijem sprovodniku:

“Satniče, pusti je, sve je u redu, zar ne vidiš da je to naša žena!”

Ustaše su ga hitro pogledale, a zatim je satnik stavio Lenki propusnicu na krilo, dvoumeći se da li da joj se izvini. To nije učinio, već su on i njegov kolega nastavili kontrolu u vagonu, a potom su prešli u susjedni. Bilo je očito da je onaj čovjek bio iz tajne policije, prepoznatljiv ustašama i u civilnom odijelu. Da nije bilo tako, vjerovatno bi oni s Lenkom postupili kako su i bili naumili. A ono “naša je žena”, značilo je da nije Jevrejka! Da nije tako ispalo, ona bi se s djecom pridružila grupi Jevreja koji su stajali na peronu stanice u Bradini, nakon što su ih prethodno identifikovali i istjerali iz voza. Sudbina tih jadnih ljudi je zaista zapečaćena, zaključila je Lenka, kriomice pogledajući kroz pro-

zor. Iako je bila u zaru, nije se smjela izlagati riziku pokazujući znatiželju šta se događa na peronu.

Ni ona, kao ni zaplašena djeca, nisu više progovorili ni jednu riječ, sve dok voz nije ušao u mostarsku stanicu. Za njih je bilo dobro što su ćuteći proveli ostatak puta, jer ih je onaj civil preko puta vjerovatno budno posmatrao.

Sišli su iz voza. Lenka je bila kao u transu. Nikako nije mogla da se otrgne od pomisli da je već mogla s djecom biti na putu za logor ili možda čak da ih i strijeljaju na licu mjesta. Njen glumački talent, odnjegovan u *Matatji*, ovdje je zablistao u punom sjaju. No, trebalo je imati hrabrosti "uživo" i odglumiti ovu opasnu ulogu koja je rješavala pitanje života ili smrti. U ovom slučaju, njena "drskost" se sasvim isplatila, do daljnjeg su bila spašena tri života. A moglo se lako desiti suprotno.

LENKA U ZATVORU

Tek što je izašla iz voza, Lenka je otkrila lice i u tom trenutku je spazila rođaku Rikicu, udaljenu nekih pedesetak metara. Međutim, uz nju se "zalijepio" neki ustaša, činilo joj se da je oficir. Uz putnike, na peronu je bilo i uniformisanih lica, najviše italijanskih, ali i ustaša. Očito je Rikici bilo teško da se otarasi "udvarača". On joj je neprestano nešto šaputao na uho, s osmijehom na licu. Moglo se pretpostaviti o čemu je pričao i šta je predlagao ljepuškastoj djevojci. I Rikica je, takođe, primijetila Lenku. Očima joj je davala znak da joj se ne približava i da sa djecom što prije izađe sa stanice. Lenka je shvatila poruku, ali je u tom trenutku zaboravila uputstvo, koje je dobila u Sarajevu da, čim stigne na mostarsku stanicu, u klozetu skine zar. A imala je i haljinu u torbi. Pred Italijanima nije morala kriti svoj pravi identitet, barem tako su joj prijatelji u Sarajevu savjetovali. Uz to, nije uspjela ni s rodicom odmah da se sastane, što ju je posebno uznemirilo. U tim trenucima njene zbunjenosti i neodlučnosti šta da

preduzme, Lenki je prišao jedan gospodin i ljubazno je upitao da li nekoga očekuje i kod koga ima namjeru da boravi u Mostaru. Nudio je svoju pomoć uz širok osmijeh, jer kako reče, "vidi da joj nije lako sa djecom". Ona je naivno izvadila jednu ceduljicu iz tašne i glasno pročitala ime ulice u koju treba da ide. Čim je spomenula Dudinu ulicu, čovjek naglo promijeni raspoloženje i oštrim tonom joj naredi da pođe s njim u jednu kancelariju na stanici. Usput je počeo da viče na nju:

"Ja znam da si ti Židovka i da si pobjegla iz Bosne. Još si se i prurušila u Muslimanku. Htjela bi da ideš u ulicu u kojoj stanuju Židovi, jel' tako? E pa ovoga puta se nećeš izvući!"

Nesrećna Lenka poče da plače, jer je postala svjesna svoje nepromišljenosti i naivnosti, na samom pragu izbavljenja. Zar ona i djeca tako glupo da završe, nakon svega što su prošli? Ovaj ustaški policajac je, međutim, bio gluh na njene molbe da joj se smiluje zbog djece i da je pusti.

Nešto dalje od mjesta događanja stajao je predstavnik Jevrejske opštine u Mostaru i posmatrao ovu scenu. Čim je ustaški policajac u civilu uveo ženu s djecom u svoju kancelariju, gospodin Hajon je ušao kod italijanskog komandanta stanice. Poznao ga je dobro, jer je do tada više puta intervenisao za izbjegle Jevreje iz Bosne.

Mostar je okupirala italijanska vojska, ali je civilnu vlast dijelila s ustaškim vlastima novostvorene Nezavisne Države Hrvatske. Zato je i na željezničkoj stanici bilo i jednih i drugih. Lenka je u trenutku zaboravila na upozorenja da pazi da po dolasku u Mostar ne padne u ruke ustašama, jer bi u tom slučaju bila izgubljena. Ako nešto ne bude u redu s osobom koja će je dočekati, trebalo je da se odmah prijavi italijanskim vlastima, izjavljujući da je jevrejska izbjeglica iz Bosne. U svakom slučaju, Italijani ne bi trebalo da je izruče ustaškim vlastima, barem ne odmah.

Italijanskom komandantu Hajon je nastojao da objasni da se radi o njegovoj rođaci iz Sarajeva i molio ga je da Lenku odmah zvuče iz ruku ustaškog policajca. Ovaj je uslišio njegovu molbu i telefonom naredio ustaši da tu ženu i djecu odmah dove-

de u njegovu kancelariju. Nakon nekoliko minuta njih troje su već bili kod ovog Italijana. Lenka, i dalje u zaru, ali otkrivenog lica, prepoznala je Hajona i očima mu se zahvaljivala. Oficir je rukom dao znak policajcu u civilu da izađe, rekavši da će on odlučiti o daljoj sudbini ove žene i njene djece.

Međutim, ovo preuzimanje od ustaše nije značilo i oslobođenje. Oficir je pozvao svog podređenog službenika, a zatim je obavijestio Hajona da Lenku mora zadržati u njihovom pritvoru, dok se ne ispita njen slučaj i eventualno joj priznaju status izbjeglice. Teretio ju je i za to što je putovala s lažnom i oštećenom propusnicom, na drugo ime i prerusena u Muslimanku. Djecu će preuzeti Hajon i o njima će do daljnjeg brinuti Općina koju predstavlja. Nikakva dodatna Lenkina objašnjenja, molbe, a još manje njen ovoga puta iskreno očajni plač, nisu mogli uticati na izmjenu odluke. Predstavnik Općine je nastojao da umiri Lenku uvjerenjem da će on lično intervenirati da što prije bude oslobođena. Karabinijer je morao upotrijebiti silu da je odvuče do crne marice, a zatim su je odvezli prema zatvoru, dok je Hajon s uplakanom djecom krenuo pješice ka gradu. Naravno, uputio se u pravcu Bukijevo prebivališta, često se osvrćući da provjeri da ga neko ne slijedi, naročito onaj ustaški policajac sa stanice.

Iako je bio veoma tužan i deprimiran što supruga nije uspjela da se izvuče sa stanice i odmah mu se pridruži, Buki je ipak bio zadovoljan što je ponovo mogao da zagrlji svoju djecu. Ovdje više nije bio gospodin Tabaković, već je ponovo postao Naf-tali-Buki, ali je u Mostaru morao da prihvati život u ilegali. Do daljnjeg, djeci neće moći da obezbijedi igru, niti bilo kakvo kretanje van zagušljive podrumske prostorije. Pitao se koliko dugo će djeca biti bez majke, kada će Lenku pustiti iz zatvora. Hajon se nadao da to neće dugo trajati i da će je uskoro izvući. Valjda će Italijani brzo shvatiti da nije u redu rastavljati majku od male djece. On će se takođe potruditi da Bukijevoj porodici što prije obezbijedi neki dokument s kojim će moći putovati dalje, u pravcu Splita.

Bukija i njegovu djecu su Rikica i neki rođaci iz Mostara tajno snabdijevali hranom i ostalim neophodnim namirnicama.

Ona mu se, sva očajna, izvinjavala zbog incidenta na željezničkoj stanici. Pravedala se da se nije usuđivala da na bilo koji način uvrijedi ustašu koji joj je prišao i počeo da se udvara u najnezgodnijem trenutku. Trebalo joj je dosta vremena i umijeća da se, bez pretjeranog koketiranja, oslobodi agresivnog vojnika. A kada je to uspjela, već je bilo kasno, jer su Lenku upravo sprovodili u zatvor. Da se približila i pokazala da je poznaje, vjerovatno bi i nju tamo odveli. Nije se usudila da priđe ni gospodinu Hajonu i djeci, kada su izašli iz kancelarije italijanskog komandanta. Tek kada su djeca bila na sigurnom, pojavila se u Bukijevo skloništu.

OPET NOVI IDENTITET

Nakon gotovo mjesec dana od njenog hapšenja, Hajon je uspio da oslobodi Lenku iz italijanskog zatvora. Cijela porodica je bila ponovo na okupu, sretna i zadovoljna, a naročito djeca kojoj je majka silno nedostajala. Podrumska soba postala je još zagušljivija. To mostarsko proljeće druge ratne godine bilo je izuzetno toplo, a mali prozor je najčešće morao biti zatvoren. A kada bi i bio otvoren negdje u gluvo doba noći, slabo je propuštao svježi zrak iz periferne ulice. Uprkos svemu, pod ženskom rukom soba je dobila koliko-toliko pristojan izgled. Sada su se djeca češće kupala u lavoru, a u njemu se svakodnevno prao veš, zatim i sušio, ali je upravo zbog toga u prostoriji postalo nesnosno zagušljivo. Ipak, bila je srećna okolnost što je u sobi bila instalirana česma, sa zardalom metalnom sudoperom, tako da nisu morali izlaziti van zbog vode. Posudu za nuždu je Buki praznio noću, koristeći mrak ulice na čijim su krajevima škiljile dvije slabe ulične svjetiljke. Ali, drugog rješenja nije bilo, jer veći dio stanovnika ulice, kao ni prolaznici nisu smjeli znati da tu stanuju izbjeglice – Jevreji. Tek u sumrak, ali ne baš svakog dana, neko od rođaka, ili neko iz Jevrejske općine, došao bi neopažen da

im donese hranu i druge najnužnije potrepštine, ali i da im prenese neku poruku, obavještenje. To im je bila jedina veza sa svijetom. Doduše, nezvanično su tretirani kao izbjeglice, ali je za njih bilo bezbjednije da izbjegavaju rizike kojima bi bili izloženi ako bi izlazili na ulicu ili u grad bez urednih dokumenata. Najviše su se plašili da padnu u ruke ustaškim vlastima, jer su znali da bi u tom slučaju ovo proljeće za njih bilo i posljednje.

* * *

Krajem maja, gospodin Hajon je konačno uspio da im nabavi jedan dokument, u stvari novu propusnicu, s potpisima iz italijanske *kvesture*¹³. Bukiju je uručio i vozne karte do Metkovića, lučkog grada na ušću Neretve, koja se nekoliko kilometara dalje uliva u Jadransko more. Tamo je trebalo da se jave na određenu adresu, u stan jednog starijeg bračnog para koji će ih skloniti dok im se ne pribave karte za brod do Splita. Pošto će od sada biti pod novim, hrvatskim identitetom, oboje uporno nastoje "utuviti" djeci u glavu da se ubuduće moraju međusobno oslovljavati novim imenima, Braco i Seka, da zaborave ona pod kojim su putovali iz Sarajeva, a pogotovo svoja prava, jevrejska imena. Izgleda da je šestogodišnji Albi poprilično sazrio tih posljednjih mjeseci, jer je sada mnogo lakše primio ovu promjenu.

"Znam da se sada zovem Braco, a i Ernu ću zvati Seka, ništa vi ne brinite", nastojao je Albi, s ozbiljnim izrazom lica da umiri svoje roditelje.

Kao i ranije, Erna je ovu novost prihvatila mirno, bez pitanja i komentara.

Lenka i Buki su se užurbano pripremali za dalje puteševstviye. Put je trebalo da ih vodi kroz Hercegovinu, pretežno pod kontrolom ustaša, što ih je ponovo ozbiljno uznemirilo. Znali su da će ih i u Metkoviću vrebati ista opasnost, jer je i u tom gradu bila miješana italijansko-hrvatska uprava. A tamo, ako im bude

(13) Italijanska policija.

uspjelo da se bez problema ukrcaju u brod za Split, vjerovali su da će izgledi za njihov spas biti sasvim realni. No, oboje su, poučeni iskustvom, dobro znali da je dovoljna samo mala neopreznost pa da svi ti njihovi planovi i želje odu dođavola. Buki je volio i često ponavljao svoju omiljenu izreku, uslovljenu ovom ratnom situacijom: "Bježalova majka nije zaplakala!" Da li će se i ova nova faza njihovog bježanja od smrti srećno završiti?

Stigao je i toliko očekivani dan. Ponovo su bili na mostarskoj željezničkoj stanici, ovoga puta svi zajedno i u pratnji gospodina Hajona. Ukrcali su se bez komplikacija, a u vozu nisu imali neprijatnosti. Sem vozne karte, nije čak bilo ni pregleda ličnih dokumenata. To je, po svoj prilici, bilo zato što je otvoreni vagon u koji su ušli bio prepun italijanskih karabinijera. Ovi su bili veoma zabavni i veseli, tokom cijelog puta su pjevali italijanske *kancone*, a jedan podoficir je izazvao buru oduševljenja kada je zapjevao *O, sole mio*.

Tek što su izašli iz voza na stanici u Metkoviću, Bukiju i Lenki je prišao jedan postariji gospodin i predstavio se. Lako je bilo pretpostaviti da je imao njihov opis i da ih je prepoznao. Kao što im je Hajon još u Mostaru objasnio, biće smješteni kod ovog čovjeka, koji je odgovarao Hajimovom opisu. Nisu morali dugo hodati da bi stigli u jednu malu, prilično pustu ulicu, van centra grada. Tog popodneva u njoj nije bilo žive duše. Vjerovatno su uzrok tome bile rano pristigle prave ljetnje vrućine, a bilo je i vrijeme ručka. Gospodin Ivan bio je vidno zadovoljan što na ulici nije sreo nikog poznatog. Zaustavili su se ispred jedne manje kuće. Na tri puta ponovljeno Ivanovo kucanje, ulazna vrata je otvorila sijeda, postarija žena, očito njegova supruga. Domaćin je Bukija i njegove, bez zadržavanja proveo kroz uski hodnik, na čijem kraju su bile lotre naslonjene uza zid. Kroz otvor za tavan ušli su u jednu improviziranu tavansku sobu. Prozorčić koji gleda na krov jedva da je propuštao poneki sunčev zrak. Prije nego što ih je napustio, Ivan je upozorio Lenku i Bukija:

"Ovdje ćete se smjestiti, ali nećete smjeti nigdje izlaziti dok sve ne bude spremno za vaše dalje putovanje. Ja ili moja žena ćemo vam donositi vodu i hranu i prazniti noćnu posudu, eno je u čo-

šku. A ako vam nešto drugo zatreba, kucnite na poklopac tri puta, ali ne jako. Kada dođe vrijeme za polazak, obavijestiću vas i dobićete karte za parobrod. Ja ću vas tada ispratiti do luke”.

Sa suzama u očima zahvaljivali su Buki i Lenka ovom dobrom čovjeku i njegovoj supruzi, koji su, očito, bili prijatelji Jevreja, što se u praksi potvrđivalo. Ali, tek što ih je Ivan ostavio, njihovo relativno dobro raspoloženje se odjednom pogoršalo. U trenutku ih je zahvatio osjećaj beznađa i izgubljenosti. Pitali su se dokle će morati da se ovako izoluju, skrivaju, bježe, kao da su divlje životinje koje progone da bi ih na kraju i likvidirali. Da li će ikada doći kraj ovim patnjama i iskušenjima?

Nenosna vrućina u zatvorenoj prostoriji pojačavala je nervozu bračnog para, ali i njihove djece, koju je bilo teško ušutkivati, naročito Albija, dok su pokušavali da zaspe na dva stara, prašnjava kauča koja su zatekli na tavanu. Koliko će morati da ostanu ovako zatvoreni, izolovani, skućeni, bez normalnih higijenskih uslova? Kada će konačno krenuti ka Splitu i šta ih još sve čeka na putu? Ali, sasvim im je bilo jasno da nemaju drugog izbora, već da strpljivo čekaju, čekaju. Takve misli su naprosto “žderale” Lenku i Bukija u njihovim gotovo besanim noćima ovog tavanskog zatočeništva.

“Zašto opet ne smijemo izlaziti vani? I ovdje smo zatvoreni kao i u onom podrumu!”, Albi nije mogao da ne postavi ova, za dijete njegovog uzrasta, sasvim normalna pitanja. Iako se nije oglašavala, Ernine oči su jasno govorile da i nju muči to isto pitanje.

Mada veoma nerasploženi i nervozni, Lenka i Buki su pokušavali da im objasne da se još neko vrijeme moraju skrivati od zlih ljudi.

“No, uskoro će nas dobri striko Ivan odvesti na neko drugo, ljepše mjesto”, optimistički su završili ubjeđivanje.

Ova muka potrajala je relativno kratko, “samo” četiri dana. Bukiju i Lenki izgledalo je kao da se radi o četiri mjeseca! Petog dana imali su pravi razlog da se obraduju. Međutim, pret hodnu noć gotovo da nisu oči sklopili. Dok su djeca spavala mir-

nim, čvrstim dječijim snom, njih dvoje su dugo šapatom pričali. Kao da su samo čekali da svane zora. Zaspali su tek pred jutro.

Probudili su ih koraci nekoga ko se penjao lotrama i to ih je toliko uznemirilo da su oboje odmah skočili na noge. No, nisu imali razloga za paniku, jer je to bio Ivan. Nasmijan, vidno raspoložen, provirio je kroz otvor za tavan i pokazao im brodske karte koje je držao u ruci.

“Ovo su vaše karte za parobrod. Morate se odmah spremi-
ti, jer već za sat vremena parobrod kreće iz luke. Spustite se niz
lotre tiho, bez riječi, čekam vas dolje, u kuhinji,” reče im domaćin
koji je iznenada promijenio raspoloženje i u trenutku postao
ozbiljan i zabrinut. Jer, morao je ovu porodicu bezbjedno dovesti
do luke i ukrcati u brod.

Ivan im je saopštio još jednu radosnu vijest – da je Bukije-
voj sestri Rozi i njenom mužu u Splitu “veza” već prenijela poru-
ku (na kojoj je Buki insistirao odmah po dolasku u Metković) da
ih čekaju u splitskoj luci.

PANIKA ZBOG BRACE

Prekrasno jutro ispunilo je Lenku i Bukija toliko potreb-
nim optimizmom. Jednostavno, bili su zadovoljni što izlaze iz ta-
vanske izolacije i što će konačno krenuti dalje. Za njih uzbudljivo
lijepa novost, za koju su saznali tek tog jutra, uprkos gotovo ne-
prospavane noći, odagnala je sav njihov umor i oni su se osjećali
mnogo svježijim, raspoloženijim nego prethodnih dana. Već su i
prije Ivanovog dolaska bili gotovo sve pripremili, jer su u sva-
kom trenutku morali biti spremni za takav razvoj događaja. Uo-
stalom, i nisu imali mnogo šta da pakuju. Erna i Albi, sada Seka
i Braco su, nakon lijepo prospavane noći, bili ovog jutra mirni i
poslušni.

Pozdravili su se s domaćicom, zahvalivši joj na veoma ri-
zičnom gostoprimstvu i u pratnji Ivana uputili se ubrzanim ko-
racima ka luci. Kako je bilo divno ponovo se naći na suncem oku-
panoj ulici i udisati prijatan vazduh s dahom mora!

Na ulazu u brod pokazali su karte i propusnicu. Italijanski
vojnici, koji je pregledao dokumenta, vjerovatno zbog velike
gužve koju je stvorio veliki broj putnika, samo je letimično pogle-
dao propusnicu, tako da su ušli bez problema. Ova sasvim
obična građanska porodica nije djelovala neobično, ničim nije
izazivala podozrenje. Na brod su se ukrcavale i brojne slične po-
rodice s djecom, najviše hercegovačkih Hrvata i Dalmatinaca
koje, vjerovatno, povremeno putuju tom relacijom. Bračnom pa-
ru iz Sarajeva bio je prepoznatljiv njihov dijalekt i način ponaša-
nja. Za razliku od napetih, mada ćutljivih Lenke i Bukija i još iz-
vjesnog broja putnika iz nekih drugih krajeva, najvjerovatnije iz
Bosne (među njima je bilo i "maskiranih", ovom paru prepozna-
tljivih jevrejskih fizionomija), ovdašnji putnici su bili veoma
bučni, a i nekako opušteni. Lenka i Buki su im na tome prosto
zavidjeli. I oni su nekada, u mirna vremena, bili bezbrižni i vese-
li, a ne kao sada napetih živaca kao strune na tamburi.

Iz opreznosti, Lenka i Buki su odlučili da se smjeste na
zadnji dio donje palube. Taj prostor obično zaposijedaju siroma-
šniji putnici koji nemaju novca da plate mjesto u unutrašnjosti
broda u prvoj klasi, gdje se može nešto popiti i pojesti, ali i sjediti
na udobnijim sjedištima. Takvih nema ni na gornjoj palubi, gdje
je mnogo prijatnije nego dole, ali i ta karta je skuplja. Nije im
uopšte smetalo što su im dali najjeftinije karte, a vjerovatno je
za njih tako i bilo bolje. Tu su manje uočljivi.

Ljubazni domaćini u Metkoviću su im, pred odlazak dali
sendviče i dvolitarsku vinsku flašu napunjenu vodom, tako da
Bukijeva porodica nije imala razloga da se pomjera sa svojih
mjesta, sem kada su morali da koriste klozet. Dobro je da se on
nalazio svega desetak metara od njih, iako, s druge strane, vonj
koji se iz njega širio nije bio nimalo prijatan.

Oglasila se brodska sirena, najavljujući polazak broda. Gusti dim se počeo izvijati iz dimnjaka parobroda, što je značilo da se počeo odvajati od obale. Cijela porodica je dugo mahala Ivanu u znak pozdrava, a on im je otpozdravljao sve dok brod nije zamakao iz njegovog vidokruga. Na razlivenu, široku, zelenoplavu Neretvu pružao se veličanstven pogled. U jednom trenutku, gotovo neprimjetno, brod je zasjekao plave talase Jadranskog mora. Pored poluostrva Pelješca, parobrod je hvatao pravak s sjeverozapadu, malo se odvojivši od kopna. More nije bilo potpuno mirno, ali ni burno, tako da se umjereno ljuljanje broda moglo podnositi. Ako ih sreća i more posluže, za nekoliko sati trebalo bi da stignu u Split. Usput će pristati u Makarsku i u još dvije-tri manje luke.

Poslije izvjesnog vremena, Buki i Lenka su utvrdili, sada s mnogo više izvjesnosti, da je na brodu više jevrejskih porodica koje su kao i oni zasigurno putovale sa sličnim ispravama. Međutim, međusobno nisu razgovarali, samo su se krišom pogledali. Jedino je škrt razgovor vođen u vlastitoj porodici. djeca se uopšte nisu odvajala od svojih. A naš bračni par je umor već počeo ozbiljno da savlađuje, očni kapci postajali su im sve teži. Već nedjeljama, a posebno posljednjih nekoliko dana, gotovo da nisu uopšte spavali. Sada su se konačno mogli opustiti, uz šum morskkih talasa i jednolično brujanje brodskih motora, koji su ih veoma brzo uveli u carstvo snova, u kojem će potpuno zaboraviti stvarnost, ovu ružnu i opasnu svakodnevicu i svoju potpuno nezvjesnu budućnost...

U jednom trenutku Lenka se trgla iz sna, kao da je nešto strašno sanjala. Instinktivno je pružila ruku prema djeci koja su drijemala između nje i Bukija. U istom trenutku je skočila na noge, široko otvorivši olovno teške očne kapke, prodrimala supruga i na uvo mu, skoro bez daha, prodahtala: "Albi je nestao!" Naglo probuđen, i Buki se užasn timer kada je shvatio da je mjesto na kojem je dijete ležalo zaista bilo prazno. Erna se također probudila i odmah primijetila da joj nema brata. Prst na Lenkinim ustima je protumačila na pravi način: ne smije ništa pitati roditelje! U trenucima koji su uslijedili, Lenka i Buki su se prisjetili

gdje se nalaze i zato su nastojali da prikriju uzbuđenost, da paničenjem ne izazovu sumnju onih čija je (u ratu naučena) profesija bila da sumnjaju, sumnjiče i hapse, a takvih je bilo i na ovom brodu. Ali, bilo je vjerovatno i onih običnih, "pučanskih" patriota koji su uvijek spremni da pomognu profesionalcima iz policije.

Da bi smanjili rizike, odlučili su da je u ovom trenutku bolje da Lenka sama krene u potragu za Albijem, a da Buki ostane sa kćerkom. Ustala je i krenula niz palubu, uzvikujući, kao da se radi o nekoj igri:

"Braco, sine, gdje si se sakrio, sad ću te pronaći!"

Obišla je cijelu donju palubu, ali od djeteta ni traga! Žurno se uputila ka gvozdenim stepenicama koje su vodile na gornju palubu. Popela se uz njih da bi provjerila da nije slučajno tamo. Samo joj je jedan pogled po palubi bio dovoljan da ga primijeti. Izraz zadovoljstva joj se zaledio na licu kada je primijetila da dijete sjedi na krilu jednog ustaškog oficira! Bilo je vidljivo da su vodili neki ugodan razgovor, jer su obojica bili nasmijani, a Albi, odnosno Braco je nešto žvakao, vjerovatno bombon ili komadić čokolade.

"Majko moja mila, šta sada da uradim, kako da ga izvučem?", grozničavo je razmišljala Lenka.

Međutim, odmah je shvatila da nema drugog rješenja, nego da pride oficiru. Namjestila je osmijeh na licu i nehajno hodaćući približila se ustaši. Ljubazno ga je pozdravila, a onda se, ko bajagi veselo, obratila djetetu:

"Braco, sine, pa gdje si ti? Hajde, pođi s mamom. Treba da ručamo, a Seka neće da jede bez tebe!"

Oficir skide dijete s koljena i dalje nasmijan, reče:

"Gospođo, imate jako simpatično dijete. Nas dvojica smo tako lijepo razgovarali, baš nam je bilo fino!"

Pozdravio je, salutirajući, a ona mu se, uz smiješak zahvalila. Mahnuvši mu rukom u znak pozdrava, udaljila se što je brže mogla, ali ne pravo prema stepenicama, već u drugom pravcu, ka unutrašnjosti broda, tamo gdje se nalazila prva klasa. Kada je primijetila da onaj oficir više ne gleda u njihovom pravcu, brzo je

s djetetom promijenila smjer. Pretrčali su prostor do stepenica koje vode na donju palubu, a zatim se hitro spustili. Cijelo to vrijeme je Lenku mučilo pitanje šta je dijete ispričalo ustaši. Da li ga je on pitao za ime, ko su mu roditelji, odakle su i kuda putuju? Kada ga je to upitala, Albi je malo umirio odgovorom:

“Znaš, mama, ja sam tom dobrom ujki reko da se zovem Braco i on me nije pitao za mamu i tatu. Prič'o mi je o bijelim pticama na moru, eno o onima što lete tamo gore, iznad broda!”

Ah, da, prisjetila se Lenka, oko broda je cijelim putem letelo čitavo jato galebova, privučeno mirisom hrane.

“Toliko smo napeti i isprepadani da nismo u stanju ni da se divimo galebovima i svemu ostalom što je, inače, lijepo posmatrati tokom plovidbe morem”, tužno je zaključila Lenka.

Bez obzira na sve, ipak bi sinu najradije isprašila tur, ali u ovoj situaciji to nipošto nije smjela učiniti. Što manje buke, to bolje za njih. Važno je da ne privuku pažnju nepoželjnih lica, uniformisanih ili u civilu!

Buki i Erna su razvukli lica u široke, srećne osmjehe, čim su ugledali ovo dvoje kako im se približavaju. On je sasvim tiho uzviknuo: “Hvala ti, Bože, što ga pronađosmo!” A kada mu je žena ispričala kod koga je dijete bilo, te da nije sigurna o čemu je Albi zaista razgovorao s ustaškim oficirima, Buki je ponovo priblijedio i od straha zanijemio. Šta ako taj oficir prošeta ovom donjom palubom i primijeti ih? Nisu se smjeli pomjerati odavde i sjesti na neko drugo mjesto, jer bi to moglo izazvati nečiju sumnju. Jedino što im je preostalo bilo je da se uzdaju u sreću. Od tog trenutka, pa sve do kraja putovanja, napeto su osmatrali ko im se približava ili oko njih kreće. Po pogledima nekih njima prepoznatljivih lica s ove donje palube shvatili su da su ovi zapazili da se nešto neobično događa kod Bukija i Lenke, ali niko od njih ni jednim gestom nije želio da to pokaže. I oni su nastojali da prikriju svoj pravi jevrejski identitet i da se ničim ne odaju, misleći samo na to da što prije stignu u Split.

Na veliku sreću našeg bračnog para, onog oficira više nikada nisu sreli, a Buki nije imao priliku da ga vidi ni pri skrcava-

nju, kada je brod već bio pristao u splitsku luku. Ostalo mu je da ga samo zamisli u svojoj mašti, na osnovu Lenkinog opisa. Vjerovatno je izašao među prvim putnicima, žureći ka nekom svom cilju. Tek kada su se u to zaista i uvjerali, jer su se iskricali među posljednjima, oboje su odahnuli i vratili se u život.

U tim mutnim ratnim vremenima, čovjek nije bio spreman da prihvati činjenicu da i poneki pripadnik neke druge, neprijateljske vojske, ne mora uvijek biti mašina za ubijanje, da postoje i oni koji nisu izgubili sve ljudske osobine. Možda je i taj ustaški oficir bio jedan od tih, vjerovatno je i on imao djecu, pa čak je moguće da je saznao od naivnog djeteta, Albija, ili u najmanju ruku posumnjao, da se radi o Jevrejima, a nije reagovao, čega su se opravdano plašili Buki i njegova supruga.

SPLITSKE RATNE "ČAROLIJE"

Iako je bila velika gužva na obali, još prije nego što su zakoračili na brodske stepenice Buki je zapazio sestru Rozu i njenog muža Leona. Pored njih su bili još neki ljudi, po fizionomijama se moglo zaključiti da su Jevreji. Oni su vjerovatno predstavnici Jevrejske općine, zaključio je Buki.

Okupirani Split, kao uostalom i cijelu Dalmaciju, Italijani su već smatrali dijelom svoje domovine i u njoj su se, očito, ponašali kao "svoj na svome". A što se tiče njihovog odnosa prema Jevrejima, ovi, izbjegli iz Bosne, očekivali su da će prema njima biti isto tako tolerantni kao prema njihovim splitskim sunarodnicima. U svakom slučaju, vjerovali su da će bolje proći nego u Mostaru, koji je Musolinijeva vojska dijelila sa ustaškim vlastima. Zato naš bračni par nije bio mnogo začuđen prisustvom predstavnika splitske Jevrejske općine u luci, a na njihovo zadovoljstvo, i Bukijeve familije.

Porodični susret bio je praćen s puno suza i emocija. Leon im je saopštio da je dogovoreno s italijanskim vlastima da

pristigli Jevreji iz Bosne brzo dobiju izbjegličke legitimacije sa svojim pravim imenima i prezimenima, što će im omogućiti kretanje po gradu. Izgleda da su ljudi iz Općine dobili saglasnost od lučkih vojnih vlasti da ova, kao i nekoliko drugih pristiglih jevrejskih porodica ili pojedinaca, u pratnji svojih rođaka iz Splita, mogu da napuste luku, s tim da se sutradan pojave u *kvesturi*, radi regulisanja svog statusa. Oni koji nisu imali porodice u Splitu, po svoj prilici imaće više poteškoća da ga regulišu. Dok su Roza i Leon sa svojim kretali u pravcu stana u koji će smjestiti svoju pridošlu rodbinu, opštinski službenici su ostali u luci, žučno raspravljajući s italijanskim oficirima o grupi pristiglih jevrejskih izbjeglica bez rođaka u Splitu.

Bukijeva splitska porodica, porijeklom iz Sarajeva, živjela je već nekoliko godina na moru. Roza i Leon i njihove dvije kćerke stanovali su ranije u jednoj maloj, mirnoj ulici kojom se penjalo prema vrhu Marjana, brda koje se uzdiže nedaleko od splitske luke. Iz tog prizemnog stana i dvorišta, koji pripadaju skromnoj jednospratnoj kući, otvarao se divan pogled na luku i more. Prije izvjesnog vremena ova porodica se preselila u centar grada, u stan iznad sinagoge u Bosanskoj ulici, koju su italijanski fašisti početkom godine demolirali. Leon, inače brijač po zanatu, svoje poznavanje molitvi, kao i izvanredno lijep, mekan glas koristio je, u odsustvu pravog rabina, za održavanje Božije službe u jednoj manje oštećenoj prostoriji sada već gotovo uništene sinagoge. To je obavljao takoreći ilegalno, u prisustvu malog broja vjernika koji su nastojali da petkom uveče ili za Šabat neprimjećeni ulaze u ono što je preostalo od jevrejskog hrama. Pridošle rođake, izbjeglice iz Sarajeva Leon je preporučio svojim bivšim stanodavcima, bračnom paru Đovaneli, tako da nisu morali brinuti za smještaj.

Imali su ipak dosta da propješače, i to uzbrdo, da bi stigli do kuće podno Marjana, iako su, prema Leonovom kazivanju, tako trebali stići za nekoliko minuta. Mada su Buki i Lenka, a naročito djeca, bili iscrpljeni od dugog i napornog puta, a sada i od penjanja uzbrdo i to po nesnosnoj vrućini, oni nisu skrivali svoje zadovoljstvo što su konačno stigli do Splita, i to svi živi i zdravi.

Naravno, bili su presretni zbog susreta sa svojima, ali još više zbog toga što im se činilo da je konačno došao kraj njihovim mukama, strahovima, lebdenja između života i smrti. Da li će im italijanske vlasti dozvoliti da duže ostanu na ovoj teritoriji? Možda bi to moglo potrajati i do samog kraja rata? Nadali su se da će ove dileme biti uskoro razriješene, a po prvi put od izbijanja rata zahvatio ih je osjećaj optimizma, uvjerenje, da za njih dolaze bolji, manje opasni dani, nedjelje, mjeseci.

Leon je već sutradan ujutro odveo Bukija u *kvesturu*. Njegov boravak u Splitu je konačno bio legalizovan i Buki je dobio izbjegličku porodičnu legitimaciju, s kojom će se oni moći kretati ulicama grada, izuzev noću. Od sada će nastojati da sebi što bolje organizuju život, iako nemaju ama baš nikakvih prihoda. Očekivali su da će zbog djece dobijati i neku pomoć, prije svega u hrani. O tome će se brinuti Jevrejska općina. Uz to, Buki je bio krojač i nije zaboravio da iz Sarajeva ponese iglu i malo konca. Možda će mu se pružiti prilika da nešto nekome sašije, nikad se ne zna! A ako to ne bude za pare, možda će biti za malo hrane, da djeca ne gladuju. U svakom slučaju, bar će moći zaštopati i zakrpiti podjerano na dječijoj ili Lenkinjoj i svojoj odjeći.

On i Lenka su s vremena na vrijeme silazili u grad, ali gotovo redovno u pratnji nekog od svojih splitskih rođaka. Ipak su bili sigurniji u društvu nekoga ko je priznat kao građanin Splita. Odlazili bi do *pijace*¹⁴ da kupe malo voća i povrća, a povremeno, u ranim jutarnjim satima, prošetali bi i do rive, gdje su ribari vadili iz mreža tek ulovljenu ribu. Ovi su tamo na obali prodavali manju količinu svog ulova prije nego što stignu trgovci ili nakupci da ribu otkupe i odnesu u ribarnice, gdje su je prodavali znatno skuplje. Ulov nije bio naročito bogat, jer su italijanske vlasti određivale mjesta gdje smiju ribariti. No, to nisu uvijek bila ona mjesta za koja su iskusni ribari znali da su najbolja za bacanje mreža.

(14) Pijaca, tržnica, trg.

Split, glavni i najveći grad na našoj strani Jadrana, uvijek je magično privlačio turiste iz unutrašnjosti zemlje. Prije rata su samo bogati mogli sebi priuštiti zadovoljstvo da u ljetnim mjesecima ili u ranim septembarskim danima šetaju njegovim ulicama, da prolaze "ispod Ure" ili da sjede u baštama restorana na centralnim trgovima ili na splitskoj rivi, uživajući u izuzetno ukusnoj plavoj ribi, prženoj na *gradelama*¹⁵, i zalivajući je dobrim dalmatinskim crnim vinom ili tradicionalnom *bevandom*¹⁶. Naravno, najveći dio dana provodili su na kupalištu Bačvice ili još dalje, na neuređenoj plaži na Firulama. A kada bi se "kontinentalci" vratili svojim kućama, s ponosom su mjesecima prepričavali svoje doživljaje iz tog, za njih čarobnog grada, a njihovi slušaoci, uglavnom oni koji nisu imali para za takva putovanja i avanture, halapljivo su upijali i prihvatili kao apsolutnu istinu sve što im se o tome pričalo. Mogli su jedino svojom maštom ili u snu dočaravati "čarolije" koje su ovi sretnici doživjeli na moru.

Prije rata Lenka i Buki su boravili na jadranskoj obali samo dva puta. Prvi put je to bilo nekoliko mjeseci nakon njihovog vjenčanja, i još jednom, osam godina kasnije, kada su nakratko posjetili Rozu i Leona u Splitu. Zbog toga, teško da bismo ih mogli svrstati u prvu kategoriju građana koji su, ako ne svake, a ono bar svake druge godine provodili ljetno na nekoj od jadranskih plaža.

Splićani su se dičili ljepotama svoga grada i na sav glas hvalili sve što su smatrali da je u njemu dobro i što je boravak u njihovom gradu činilo ugodnim, nezaboravnim. Razumije se da su u tim hvalama pretjerivali, ali su one ipak snažno doprinosile predratnom splitskom turističkom "bumu". Treba li tome dodati i popularnost operete "Mala Florami" njihovog kompozitora Ive Tijardovića, koja dočarava nostalgiju Splićana koji su se igrom sudbine prethodnog rata našli daleko od svoga grada. Oni su bili

(15) Roštilj.

(16) Crno vino mješano sa vodom.

puni neizmjerne čežnje i želje da se u njega što prije vrate. Predstave ove operete neprestano su punile sale, a njene melodije su se pjevušile ne samo u Splitu i Dalmaciji nego i širom tadašnje Jugoslavije, pa i u Sarajevu. Gotovo da nije bila potrebna nikakva druga vrsta turističke propagande. Dovoljno je bilo slušati neku od melodija ove operete, na primjer onu koja kaže: "Ča je pusta Londra kontra Splitu gradu...", pa da dobiješ silnu želju da se lično nađeš u gradu na Jadranu, koji je po ljepoti i svemu ostalom čak ispred jednog Londona! U to vrijeme mnogi su zaista vjerovali u istinitost onoga što govori tekst neke nježne melodije, a posebno kada se radilo o nedostižnoj ljubavi, čežnji, nostalgiji za rodnom grudom i sličnim melodramskim temama.

Međutim, Split u ljeto te druge ratne godine nije izgledao nimalo romantično pod italijanskom okupacijom. Ulice su bile pune uniformisanih lica, karabinijera ili u crno obučених Musolinijevih elitnih fašista, sa crnim kićankama na kapama. Ovih se naročito moralo kloniti, jer su stalno, pijani ili trijezni bili spremni da se obračunaju sa svakim ko im se činio sumnjiv kao neprijatelj ili čija spoljašnost im se, iz nekog samo njima poznatog razloga, nije sviđala. Izgledalo je da imaju neograničenu vlast, mogli su činiti šta im se htjelo, pa čak i da ubiju, a da zbog toga nikome ne odgovaraju. Iako su se poslije dva mjeseca boravka u ovom gradu već usuđivali da povremeno izlaze sami, Lenka i Buki su izbjegavali da prolaze pored grupica fašista koji bi stajali na prometnijim centralnim ulicama ili sjedili na restoranskim terasama, uvijek bučni i raspojasani. Radije su skretali u male sporedne uličice, da bi ih zaobišli.

Grad je tada nazivan italijanskim imenom Spalato, što su okupacione vlasti i ozvaničile. Uostalom, dokumenta, formulari, natpisi, morali su biti dvojezični, a često su bili ispisani samo na italijanskom jeziku. To je trebalo da bude dokaz više da su Split, kao i veći dio Dalmacije, postali integralni dio italijanske teritorije. Međutim, i pored prividnog mira u gradu, nije se mogao izbjeći osjećaj da se živi u ratno vrijeme. Ne samo zbog prisustva okupacione vojske već i zbog ograničenog kretanja, nedostatka životnih namirnica i stalnog straha da te mogu uhapsiti, maltre-

tirati, ili, ne daj bože, predati ustašama ili Nijemcima. Naravno, to se naročito odnosilo na Jevreje, nešto manje na domaće, a mnogo više na pridošle, izbjeglice. Zato je i ovaj bračni par nastojao da u svakoj prilici bude neprimjetan, da ničim ne privuče pažnju ili sumnju onih koji su ovdje odlučivali o njihovoj sudbini.

Pa ipak, teško je bilo odoljeti iskušenju morskog podneblja u vruće, ljetno doba, a ne otići povremeno na kupanje na Bačvice. Tome se nije mogla oduprijeti ni ova izbjeglička jevrejska porodica iz Sarajeva. Buki je rezonovao da je biti na plaži, u kupaćim kostimima, manje opasno nego se kretati obučen ulicama. Teško je prepoznati ko je ko među golišavim kupaćima, sem ako te fizionomija, ponašanje ili govor ne odaju. Trebalo je samo biti što neprimjetniji, sjesti negdje malo podalje od djijelova plaže na kojima su dominirali italijanski vojnici, prepoznatljivi već izdaleka po svojoj bučnosti. Posebno je bilo važno stalno djecu držati pod kontrolom i na oku. Uostalom, zar i sam dolazak na plažu nije odavao utisak da se radi o običnim ljudima koji nemaju čega da se plaše? Naravno, i Buki i Lenka su bili svjesni da se ne smiju pretjerano uzdati u sigurnost svojih pretpostavki, odnosno da odlasci na plažu ne treba da budu suviše česti. A uskoro su, mimo njihove volje i želje, ti odlasci na plažu i prestali, a sudbina je ovu porodicu pvela jednim drugim, neželjenim tokom.

ERNA U NEPRILICI

Nakon jedne od posjeta Bačvicama, Lenka, Buki i djeca su se vraćali u svoje prebivalište, što je zahtijevalo pješačenje od oko pola sata – zbog zaobilaženja šetališta na centralnoj rivi. Prolazili su kroz male, sporedne uličice, dok nisu stigli do padina Marjana. I pored vrućine, Buki je često nosio jedan malo otrcani sako, što ga je dobio od Leona, da bi u unutrašnjem džepu držao izbjegličku legitimaciju. Plašio se da je nosi u nekom drugom džepu, recimo od pantalona, da ne bi, ne daj bože, ispala. Ovoga puta ga Buki nije nosio na sebi, jer je bio sav oznojen. Uredno ga

je bio savio, kao što to samo krojači znaju da urade, i dao ga Erni da ga ponese. Cijelim putem je nešto pričao s Lenkom i razgovor ih je toliko zanio da su u jednom trenutku začuđeno ustanovili da su već stigli pred kuću. Buki je uzeo sako iz kćerkinih ruku i mahinalno opipao unutrašnji džep. U istom trenutku je problijedio i bez riječi je ponovo, grozničavo, pretraživao taj, a zatim i sve ostale džepove. Uzalud, jer su bili prazni. Nije morao ništa objašnjavati ženi, jer je i ona, užasnuta, odmah shvatila da je legitimacija negdje usput ispala iz sakoa. I ona još jednom prevrnu sve džepove, ali dokumenta nema, pa nema. Erna je već brižnula u plač, shvativši da je bila uzrok tome. Njih dvoje su je gledali očajni, izgubljeni, ne znajući šta da učine, dok ih je Albi sve posmatrao prestrašeno, iako nije bio u stanju da shvati šta se, u stvari, dogodilo. Ipak su oboje zaključili da nema smisla ni svrhe kažnjavati kćerku, jer devetogodišnje dijete nije krivo što je tatin sako nesvjesno držalo kako ne treba, s džepom okrenutim nadole. Uostalom, Buki je morao predvidjeti takvu mogućnost. A vraćati se istim putem i tražiti legitimaciju po ulicama, bilo bi takođe, nekorisno, a i veoma opasno. Ponovni odlazak u policiju radi traženja duplikata ili novog dokumenta nije dolazio u obzir, jer bi tamo dobili dobar motiv da ovoj porodici otkažu izbjegličko "gostoprinstvo" i da je protjeraju iz Splita ko zna kuda.

Nešto kasnije, posjetili su ih Roza i Leon. Priča rastuženog bračnog para o neprilici u koju ih je, mada nesvjesno uvalila Erna, onerspoložila je i ovo dvoje Splićana. Nastojali su da zajedno smisle nešto što bi moglo pomoći da se izvuku iz ove nevolje. Leon je bio nekako najlogičniji kada je predložio da se sačeka još koji dan. Možda će neko naći legitimaciju i donijeti je na ovu adresu, jer je bila upisana u dokument.

Bukiju i Lenki je veoma teško pala spoznaja da od toga dana pa do daljnjeg, neće smjeti izlaziti na ulicu, a još manje u grad. Za neko vrijeme će se pritajiti, a nabavke i sve drugo što je neophodno obavljaoće Roza i Leon. Da li je to značilo da su za njih prošli relativno mirni dani i nedjelje, koje su do sada provodili u Splitu? U njihove duše ponovo se uvukao strah od neizvjesne sudbine koja ih je zadesila. Odmah su im se vratile slike svega onoga

što su preživjeli prije nego što su došli u ovaj grad. Šta će biti s njima, s djecom, kako ih zaštititi i izvući iz ratnog vrtloga žive i zdrave – bila su pitanja koja su ih ponovo počela proganjati.

Njihovo strahovanje se, nažalost, pokazalo sasvim opravdanim. Prošlo je samo nekoliko dana od gubitka legitimacije, kada je jednog jutra neko snažno zalupao na vrata. Otvorila ih je Roza, koja se tu zatekla baš u to vrijeme. Jedan domaći policajac, u civilnom odijelu, u pratnji karabinijera, pogledao je u neki papir koji je držao u ruci. Tražio je Naftalija, imali su nalog da ga odvedu u Prefekturu radi saslušanja. Dakle, neko je pronašao njegovu izbjegličku legitimaciju i predao je policiji.

“Kako sam mogao biti tako naivan da povjerujem da će je neko donijeti ovdje?”, tužno i razočarano se pitao Buki, dok se oblačio.

Ubrzo su ga karabinijeri ugurali u jedan stari crni automobil, koji je očito bio policijski, iako bez oznaka. Nekoliko minuta kasnije vozilo je već bilo nestalo iz vidika, spuštajući se ka centru grada, dok je Lenka, naslonjena na ulaznu kapiju, grčila djecu i gorko plakala.

Pošto se to veče, a ni sutradan ujutro Buki nije vratio, Lenki i bračnom paru Splićana je bilo jasno da su ga zadržali u zatvoru. Tog prijepodneva Leon je odlučio da ode u Prefekturu – da pokuša da sazna nešto o Bukijevoj sudbini. Jedino što su mu tamo mogli reći bilo je da će tog “jevrejskog izbjeglicu” zadržati još nekoliko dana, zbog ispitivanja. Leon se dobro snalazio na italijanskom jeziku, zahvaljujući prije svega poznavanju *ladina*, odnosno španskog jezika, tako da mu nije bio potreban prevodilac. Od jednog policijskog službenika je saznao da se italijanske vlasti spremaju da Jevreje izbjeglice protjeraju iz Splita, ali je naglasio da mu nije poznato ni kada, niti u kom pravcu će krenuti. Da li su i Buki i njegovi bili na spisku lica koja će internirati? Ako, možda, ranije nisu bili na spisku, ovo hapšenje će Italijane sigurno podsjetiti na postojanje i ove izbjegličke porodice iz Bosne. Takve misli su mučile Leona, dok se vraćao iz policije, smišljajući šta da kaže Lenki.

KUD PLOVI OVAJ BROD

Nakon nekoliko dana Buki je zaista bio oslobođen iz zatvora. Do kuće su ga sproveli karabinjeri! Bio je, u stvari, samo uslovno pušten na slobodu. Upozorili su ga da ne smije ni jednog trenutka napustiti stan i da on i njegova porodica budu spremni za odlazak u nepoznatom pravcu, a što će se dogoditi, kako mu rekoše, već za dva dana! A tog dana ujutro karabinjeri će ih sprovesti do broda.

Umjesto radosti zbog ponovnog porodičnog okupljanja, i jedna i druga porodica su tužne i u suzama. Kamo će odvesti Lenku, Bukija i njihovu djecu, šta ih očekuje na kraju putovanja kojem ne znaju odredište, da li će biti predati ustašama, hoće li konačno završiti u nekom logoru iz kojeg više nema povratka? Da li se vrtlog neizvjene sudbine ponovo počeo poigravati njihovim životima?

Dva dana kasnije, rano ujutro, Buki i njegova porodica su bili na nogama, spremni za odlazak, jer su očekivali da će se ono što su Italijani nagovijestili toga dana zaista i ostvariti. Roza i Leon su sa svojom malom kćerkom stigli do njih takođe veoma rano, da im se nađu pri ruci. Erna i Albi, iako neispavani, mirno su se obukli i pojeli što im je Roza spremila za doručak. Lenka im je već prethodnog dana objasnila da će morati ići negdje na drugo mjesto, u drugi grad, i to po svoj prilici, brodom. Maminu priču prihvatili su bez pitanja. Već su navikli na takve iznenadne pokrete ka nepoznatom. Djeca su brzo učila pravila kojih se moraju pridržavati u ova teška ratna vremena. Reklo bi se da su za kratko vrijeme postala nekoliko godina starija od svog stvarnog uzrasta. Lenka je u dva veća ruksaka već bila potrpala ono malo stvari što su imali, najviše dječijih, a i hljeba i sira, dva-tri paradajza i dvije flaše s vodom.

Da ne bi probudili Rozinu i Leonovu četvorogodišnju kćerku Liliku, koju su oni ovdje uspjeli ponovo da uspavaju, svi su izašli u dvorište i sjeli na dvije stare klupe, postavljene oko malog stola. Odatle su mogli osmatrati dvorišni (jedini) ulaz u kuću

i karabinijere kada se budu približili kući. Buki i Lenka su se osjećali neprijatno što gazdama, bračnom paru Đovani, nisu mogli saopštiti da iznenada moraju napustiti njihovu kuću, jer su gazde prije dvije nedjelje otputovale kod rođaka u Šibenik i još se nisu vratile kući. No, to će umjesto njih učiniti Leon.

S druge, strme strane dvorišta pružao se pogled na splitsku luku. Da nisu bili u situaciji u kojoj su se nalazili, imali bi razloga da uživaju u prekrasnom pogledu na more, koje je blještalo pod zracima sunca koje je kretalo na svoju uzlaznu putanju. Ali, glave bračnog para iz Sarajeva bile su zaokupljene sasvim drugačijim mislima – razmišljanjima o tome šta ih dalje očekuje, kuda će ih Italijani odvesti. Niko se nije usuđivao da govori. Svi, pa i djeca, su napeto i nijemo očekivali dolazak vojnika. Lenkini i Bukijevi pogledi nesvjesno su bili fiksirani na luku. Samo je Leon bio izuzetno nervozan i nije mogao mirno da sjedi s ostalima. Izlazio je često na ulicu, pred kapiju, pogledao lijevo i desno, a onda bi ponovo ulazio u dvorište, pa u kuću. To se ponovilo nekoliko puta. Očito nije bio svjestan zašto to čini. Ali, od karabinijera ni traga, ni glasa. Sunce se već prilično visoko popelo na horizontu, trebalo je već poodavno da stignu. Zašto još nisu došli po njih?

Odjednom, Buki se trgao iz letargičnog stanja i pružio ruku u pravcu izlaza iz splitske luke, govoreći uzbuđeno:

“Hej, pogledajte tamo dolje onaj brod koji je krenuo da isplovi, sada pravi luk i vraća se nazad u luku. Boga mu, da nije to brod u kojem smo i mi trebali da budemo? Možda se vraća zbog nas, da nas pokupe?”

Bilo je suludo vjerovati da bi se brod vratio zbog samo jedne porodice, ako se uopšte radilo o brodu s izbjeglicama, odnosno Jevrejima koje su Italijani željeli negdje da interniraju. Pa, njih mogu odvesti i kasnije, sutra ili neki drugi dan, razmišljao je Buki, a onda glasno rekao:

“A možda nas nekom greškom uopšte i nisu upisali u spisak izgnanika! To bi onda značilo da bismo do daljnjeg mogli izbjeći protjerivanje iz Splita!?”

Odjednom se u bračnom paru zapalila iskra nade da je tako nešto moguće. Možda će ih i ovoga puta sreća poslužiti. Ako ispadne kako su poželjeli, bili su ubijeđeni da bi kasnije mogli naći neko rješenje koje bi im omogućilo trajniji ostanak u Splitu. O načinu na koji bi se to praktično moglo ostvariti, u ovom trenutku iznenadnog zanosa nisu bili spremni da razmišljaju.

Ušli su ponovo u stan s nekom pritajenom nadom i izvjesnim olakšanjem. Njihova do tada smrknuta lica malo su se razvedrila. Roza je odmah otrčala u kuhinju da skuha cikoriju, koju će posrkati iz malih šoljica kao da se slade pravom turskom kavom. Nisu je još ni popili, kada začuše škripu automobilskih kočnica. Nekoliko sekundi kasnije, grupa naoružanih karabinijera upala je kroz dvorište u stan, urlajući i psujući na italijanskom. Nade izbjeglica u trenutku su se srušile kao kula od karata i one prebljediše kao zidovi. Jedan iz grupe, koji je držao u ruci neki spisak, pročitao je imena Lenke, Bukija i njihove djece i oštro upitao gdje su oni. Naravno, njih dvoje su odmah ustali i potvrdili da su to oni. Jedan od karabinijera htio je Bukija udariti kundakom puške, ali ga je drugi zadržao. Onaj sa spiskom im se ljutito obrati:

“Zašto ste se sakrili i niste došli u luku i ukricali se s ostalima na brod? To ćete skupo platiti. Zbog vas se brod morao vratiti u luku!”

Leon je jedva uspio da karabinijeru s nekim činom objasni na italijanskom da je Bukiju rečeno da ih moraju čekati ovdje, u stanu, i da zbog toga nisu smjeli nigdje krenuti sami. Kada su vidjeli da su i stvari bile spakovane, a i cijela Bukijeva porodica obučena i spremna za odlazak, karabinijeri su se malo primirili. Očito su shvatili da se radilo o administrativnom propustu njihovih službi u *Komandaturi*, a ne o namjeri ove izbjegličke porodice da se sakrije i izbjegne deportaciju. Ipak, nimalo nježnim riječima i gestovima karabinijeri su natjerali ovo dvoje i njihovu djecu da bez minute odlaganja pođu s njima. Lenka i Buki su jedva uspjeli da se, uplakani, pozdrave s isto tako rastuženim Rozom i Leonom. Nekoliko trenutaka kasnije, porodicu su grubo ugurali u policijski auto. Hitali su ka luci, ka onom ukletom brodu što ga je Buki

odozgo vidio. A on, namrgođen, očajan i razočaran, samo je mogao zaključiti da se, na njihovu žalost, njegova pretpostavka obistinila i da im je ovaj put sreća zaista okrenula leđa.

* * *

Parobrod je bio gotovo ispunjen ljudima, uglavnom porodicama. Bilo je vidljivo da se radilo samo o Jevrejima, pretežno izbjeglim iz Bosne, manje iz Hrvatske, koji su na razne načine uspjeli da se domognu Splita. Bilo je i onih koji su, od dolaska u Split, najviše vremena proveli u zatvoru, a neki od njih i sve do polaska na brod. Ovi nisu imali rođake u gradu i zato su ih Italijani strpali u zatvor, dok za njih ne nađu neko drugo rješenje koje su sada, konačno, pronašli. Prolazeći palubom, u potrazi za mjestom na koje će se smjestiti, Lenka i Buki su među putnicima prepoznali više poznanika, Sarajlija. U razgovoru s njima saznali su da će svi biti internirani u Dubrovnik, vjerovatno u neki sabirni logor. Spominjana su i mjesta nedaleko od toga grada – Kupari, Mlini, ostrvo Lopud. Mnogi su pretpostavljali da su tamo već internirani i neki članovi njihovih užih ili širih porodica. Niko nije raspolagao bilo kakvom informacijom o tome da li su ta mjesta pod kontrolom Italijana, što bi, naravno, svi željeli, ili će ih tamo predati ustašama, a kasnije možda i Nijemcima, što bi značilo neminovno slanje u neki od logora smrti. Kasnije će saznati da u Dubrovniku vlast s italijanskim okupatorom dijele ustaše.

Još prilikom ukrcavanja na brod, Buki i Lenka su sa olakšanjem zapazili da nisu samo oni stigli sa zakašnjenjem, već da su karabinijeri priveli još nekoliko “zaboravljenih”. U luci je bilo puno svijeta. Pored velikog broja karabinijera i drugih uniformisanih lica, tu su bile i splitske porodice onih koji su ih ovdje imali. Moglo se zapaziti i prisustvo predstavnika Jevrejske općine. S broda su ih pitali da li znaju šta deportovane očekuje dalje, kada stignu u Dubrovnik, ali ovi su odgovarali da ih italijanske vlasti nisu o tome obavijestile. Ipak, vjerovali su da će i tamo biti pod Italijanima!? Ova neizvjesnost sve je činila još nervoznijim, a i nesnosna vrućina je uvećavala njihovo uznemirenje. Mnogobroj-

na djeca su plakala, neka su bučno tražila ovo ili ono, a odgovor nekih majki bio je šamar ili po guzi. Samo da već jednom brod krene, pa kako bude da bude, sa lica svih ovih paćenika mogla se pročitati ta neiskazana želja.

Konačno je brodska sirena dala signal za polazak. Lenka i Buki su grozničavo osmatrali obalu. Odjednom primijetiše ono što su tako željno očekivali. U luku, ispred broda upravo su stigli Roza i Leon, s malom Lilikom. Bili su ipak svi zadovoljni, jer su bar uspjeli da razmijene pozdrave mahanjem rukama, uz obilje suza. Glasom se više nisu mogli dozvati, jer se brod već bio odlijepio od obale i polako kretao ka izlazu iz luke.

“Adio Split, ko zna kada ćemo te opet vidjeti, da li ćemo ikada više proći tvojom kontradom!”, uzviknuo je patetično Buki u stilu glumca *Matatje*, na šta Lenka nije mogla a da se ne nasmije, uprkos mucu koja ih je ponovo snašla.

DO DUBROVNIKA I NAZAD

Putovanje do Dubrovnika starim, dotrajanim i sporim parobrodom trajalo je dugo i bilo je naporno. Neprestana graja i plač djece, nervozno dozivanje članova porodica, stvarali su na palubama neprijatnu atmosferu. Tome su svakako doprinosile i crne misli odraslih o onome šta ih može očekivati na kraju puta. Ali s vremenom i djeca su postajala sve mirnija, a i žagor starijih je jenjavao. Nagomilani umor na svježem morskome zraku sve je iscrpljivao i ljudi su počeli da tonu u san. Lenku i Bukija, mada veoma umorne, san nikako da “prevari”. Šćućureni pored usnule djece, poluglasno su razmjenjivali misli o novonastaloj situaciji. Bili su silno tužni i deprimirani. Zar da poslije svih peripetija i opasnosti iz kojih su se do sada nekako izvlačili, konačno izgube nadu u spas?

“Ko zna šta nas još očekuje, ali ne smijemo se, Lenka, predavati sve dok postoji i najmanja nada u spas!”, hrabrio je Buki

svoju suprugu, koja mu je potvrdnim mahanjem glave, iako sa suzama u očima, davala do znanja da se slaže s njim.

Međutim, ni jedno ni drugo nisu mogli da prikriju ono čega su se najviše plašili: šta ako ih s djecom zaista otjeraju u neki logor smrti? Otuda se sigurno ne bi mogli živi izvući. Shvatili su da im je u sadašnjoj situaciji jedino preostalo da se predaju sudbini, što ne znači da odustaju od borbe za živote, prije svega svoje djece, a i svoje, ali kada se za to ukaže mogućnost. Treba sačekati i vidjeti šta će donijeti sutrašnji dan a i dani koji budu uslijedili, pa onda razmišljati o mogućim potezima i akcijama. Takvo rezonovanje im je pomoglo da se malo smire, tako da su najzad, ophrvani strahovitim fizičkim i psihičkim umorom, konačno utonuli u san pored svoje poodavno usnule djece. Sunce se već uveliko bilo približilo kraju svoje silazne putanje, klizeći ubrzano ka svom počivalištu na zapadnom horizontu.

* * *

Već se skoro smrklo kada se parobrod približio dubrovačkoj luci. Još se nisu mogle dobro uočiti stare zidine koje su nekada davno štatile grad, nekadašnju Dubrovačku Republiku, od napada Mletaka i gusara s mora i drugih neprijatelja iz okolnih kontinentalnih oblasti. Gotovo svi putnici su već bili na nogama, skamenjenih lica od straha i neizvjesnosti. Osim plača male djece, jedino su se čuli glasovi kapetana i posade, koji su se pripremali za pristajanje u luci. Svi ostali bili su nijemi, s pogledima uprtim ka obali. Jedino se jedan pristojno obučen gospodin, s povećom akten tašnom, kojeg su putnici tek tada zapazili, nekako kočoperno kretao ka mjestu s kojeg će se izlaziti na obalu.

Brod tek što je pristao. Luka je bila puna vojnika, uglavnom karabinijera, ali mogli su se prepoznati i ljudi u ustaškim uniformama, što je putnike Jevreje posebno uznemirilo. Čim je bio spušten most, onaj gospodin je prvi izašao na obalu, prolazeći bez kontrole pored nekoliko naoružanih karabinijera postavljenih tik uz brod, ispred izlaza, jer im je pokazao neki svoj dokument. Uskoro će putnici saznati da je to predstavnik italijanske

Komande iz Splita. On se pozdravio s nekoliko oficira, a onda se malo udaljiše od broda. Među njima je započela neka rasprava koja je postajala sve žučnija. Onaj civil je mahao nekim papiri-ma, pokušavajući nervozno, povišenim tonom, da oficire u nešto ubijedi. Jevreji su šapatom razmjenjivali pretpostavke da se razgovara o njima. Prošlo je skoro sat vremena kako "nadležni" raspravljaju.

Sve nervozniji putnici postali su uskoro sasvim sigurni da se tamo odlučuje o njihovoj daljoj sudbini. Više se nisu mogli su-zdržavati, već su i oni počeli uglas da govore i nagađaju šta bi to moglo biti problematično. Njihov sve glasnjiji razgovor pretvorio se u protest, jer su sva djeca, gladna i ožednjela, počela plakati, tražiti vode i hrane, koje više niko od izgnanika nije imao. Neza-dovoljnici su izabrali tri osobe koje će zastupati interese svih Je-vreja u pregovaranju i postavljanju nekih zahtjeva predstavnici-ma vlasti, jer će Italijani samo tako možda htjeti da saslušaju njihove žalbe. Ova neizvjesnost nije smjela niti mogla duže po-trajati. Najvažnije i najhitnije je bilo da im, bez oklijevanja, daju nešto da jedu i piju, a zatim neka ih odvedu odavde, svejedno ku-da. Ovo neizvjesno čekanje, s izgladnjelom djecom ubijalo je i ro-ditelje i ostale.

I evo, konačno, grupa oficira i onaj službenik su krenuli ka brodu, dok se jedan od njih uputio ka lučkoj upravi. On je trebalo da traži od pretpostavljenih da riješe nastali spor. Tek kada se on vratio, svi zajedno su se popeli na brod. Na zahtjev službeni-ka koji je govorio hrvatski, a uz intervenciju karabinijera, svi putnici su se okupili na palubi. Saopštio im je:

"Gospodo Židovi, vlasti u Dubrovniku ne mogu vas prihva-titi i stoga se nećete ovdje iskrcati. Naredba je da brod krene na-zad prema Splitu i to još ove noći."

Nije želio da odgovara na žalbe i pitanja koja su već počeli da postavljaju neki pojedinci. O svojoj daljoj sudbini saznaće ka-da stignu tamo odakle su krenuli. Brod će isploviti iz Dubrovni-ka čim obnovi zalihe uglja. Tročlani "komitet" je tada zahtijevao da se hitno podijeli nešto hrane i vode iscrpljenim i izgladnjelim

putnicima, prije svih djeci i starim, bolesnim osobama, jer bi bez toga bilo nemoguće preživjeti put do Splita. Pa valjda nemaju namjeru, da umrle od gladi i iscrpljenosti bace u more! Odgovoreno im je da će hrana i voda uskoro stići na brod i biti svima podijeljene. O ostalim pitanjima o kojima je "komitet" imao namjeru da razgovara i pregovara, predstavnici italijanskih vojnih vlasti nisu htjeli uopšte da raspravljaju.

Nakon petnaestak minuta, jedan vojni kamion se zaustavio blizu broda. Vojnici, vjerovatno "trpezarci", skinuli su s vozila dva kazana iz kojih se pušio vruć čaj, zatim vreće sa hljebom i još nešto umotano u masni papir. Donijeli su i izvjestan broj limenih manjerki za one koji nemaju u šta da sipaju čaj (takvih je bilo najviše). Sve to su unijeli na brod. Automobilski farovi su malo jače osvjetlili palubu. Izgladnjeli ljudi i djeca sjatili su se sa svih strana oko kazana, gurajući se bez milosti, ne bi li primili hranu među prvima. Karabinijeri su udarcima kundaka uspostavljali red.

Započela je spasonosna raspodjela hrane. Svakome je pripala po jedna kutlača čaja i hljepčić – panioka, na koji je bio stavljen komadić margarina. Moralo se brzo jesti, jer je najavljen skori odlazak broda. Za to su se pobrinuli karabinijeri. Ni njihova grubost nije uspjela da pokvari zadovoljstvo ove "gozbe". Svima se, kao nekom čarolijom, povratilo dobro raspoloženje. U trenutku, potpuno su zaboravili na svoju stvarnu situaciju. Na kraju, vojnici su pokupili manjerke, spakovali i sve ostalo što je preostalo, a internirce su natjerali da počiste palubu od ostataka hrane. Ubrzo zatim kamion se udaljio iz luke.

Utroba parobroda je već bila napunjena ugljem. Tri signala sirenom najavila su isplavlavanje. Izlazak iz dubrovačke luke ponovo je sve vratio u ružnu stvarnost. Utonuli su u tišinu noći, koju je remetio samo ravnomjerni rad brodskih motora i reski zvuk talasa koje je pramac sjekao. Da li će more i u povratku biti relativno mirno, ili će se odnekud pojaviti bura da bi ga opasno ustalasala, pitao se Buki, pogledajući zabrinuto u nebo. Na sreću duvao je samo slab vjetar, mali burin, tako da se brod tek neznatno ljuljao. Nebo je bilo gotovo bez oblaka, prekriveno zvije-

zdama, a svjetlost polovine mjeseca je bila dovoljna da se nazru talasi koji su iskakali s obje strane broda. Sa broda se nazirala i obala, jer nisu plovili daleko od nje. Uprkos brigama koje su ih mučile, većina ovih jadnika ipak nije uspjela da se odupre snu koji je pritiskao njihova tijela i duše. Djeca su već uveliko spavala snom u kojem su, zasigurno, na svoj način doživljavala ono što se dešavalo na javi. A stvarnost je prema njima bila okrutna, nemilosrdna, ne obećavajući im ništa dobrog ni ospokojavajućeg ni sutradan ni narednih dana, nedelja, a možda ni mjeseci. Daj bože da prežive to što ih očekuje! Ne treba tražiti nemoguće, ali, ne treba ni previše kukati. Buki je često citirao izreku – “nada postoji sve dok je glava na ramenu!” S takvim razmišljanjima i on je, konačno, utonuo u dubok san.

PONOVO SPLIT

Prvi tragovi osvita novog dana nazirali su se na istoku, što je za većinu odraslih bio signal da je došlo vrijeme buđenja i okretanja stvarnosti i skoroj budućnosti, koja će za njih vjerovatno biti puna neprijatnih iznenađenja u ponovnom susretu s dobro im poznatim odredištem. U Dubrovniku su italijanski vojnici na brod ukrcali i dva bureta s vodom. Još prije polaska, ljudi su iz njih pretočili vodu u svoje prazne flaše i druge posude koje su sa sobom nosili. Ipak, u buradima je ostalo nešto vode i ona će sada dobro doći da se bar lice malo zapljusne, isperu oči i usta. Voda je pogotovo bila neophodna djeci.

Roditelji su budili usnulu djecu, jer iza prvog slijedećeg rta već će postati vidljiva splitska luka. Izgnanici su završili umivanje, oblačenje i pakovanje stvari upravo u trenucima kada su se prvi zraci sunca probijali iza dalekog horizonta na istoku. S lijeve strane već je izmicalo ostrvo Brač i brod se usmjeravao ka ulazu u dobro im znanu luku.

Na palubi je zavladao tajac. Svi su nijemo sjedili, uplašeni, ali i apatični, i bezizražajno su gledali ispred sebe. I djeca su bila nekako čudnovato mirna i ćutljiva. Izgleda da su i ona najmanja instinktivno osjećala ozbiljnost trenutka, pa se nisu pomjerala od roditelja. Samo se čulo brujanje brodskih motora i glasovi posade koja se dovikivala pripremajući se za pristajanje u luku. I naravno, krici galebova koji su u ranu zoru započinjali svoju uobičajenu potragu za hranom, kružeći uporno oko broda. Ova izmučena ljudska bića su odavala utisak da su potpuno nezainteresovana za sve što se oko njih dešava. No, samo su oni znali šta u sebi preživljavaju i zašto su prigušivali svoje osjećaje. Bilo je očito da je svaki odrasli Jevrej s broda, poučen minulim iskuse-njima, ipak odlučio da sačeka i vidi šta će im se dogoditi kada ponovo stignu u Split, pa tek tada da nešto zaključí, a potom možda i preduzme.

Na opšte, ali neprijatno iznenađenje, parobrod se nije približio lučkom doku, već se ukotvio blizu izlaza iz luke. To je bio dovoljan razlog da se ljudi trgnu iz bolesne apatičnosti, da se zapitaju i veoma zabrinu zašto njihovom brodu ne dozvoljavaju da pristane uz obalu.

“Boga im njihovog, oni nas tretiraju kao da smo gubavci, izgleda nećemo smjeti da se iskrcamo!”, razbio je tajac Jakov, trgovac iz Sarajeva. Ova primjedba je dala podsticaj mnogim njegovim sapatnicima da započnu komentarisati situaciju na sav glas.

Ubrzo je do broda stigao brodić obalske straže, a na njemu je bila grupa karabinijera. Istovremeno su zapazili da se približava i jedan običan čamac, s veslima. Svi odrasli Jevreji nagurali su se na tu stranu broda, a kada su prepoznali putnike s čamca, silno su se obradovali. U njemu su bila tri predstavnika Jevrejske općine iz Splita, dok je četvrti putnik bio Leon, što je posebno ushitilo Lenku i Bukija.

“Kako je samo saznao da se vraćamo iz Dubrovnika”, zapitali su se u prvom trenutku Buki i Lenka.

No, odmah potom su shvatili. Pa, Leon je bio u stalnom kontaktu s Općinom, ne samo zbog molitvi u Sinagogi, a ova je pratila tok događanja u vezi s ovim njihovim sunarodnicima preko italijanskih vlasti.

Svi Jevreji s broda su se ponadali da će od ovih predstavnika sada dobiti više obavještenja o tome šta se, zapravo, s njima događa, šta im italijanske vlasti pripremaju, da li će ih ponovo prognati na neko drugo mjesto, ili će ih možda ipak iskrcati u Splitu! Međutim, ovo posljednje se i Bukiju i ostalima činilo malo vjerovatnim, čak nevjerovatnim!

Čim se nekoliko službenih lica popelo s motornjaka na brod, svi internirci su se okupili oko njih na palubi. Jedan italijanski oficir, uz pomoć prevodioca, izgovorio je slijedeću informaciju, bolje rečeno naredbu:

“Viša vojna komanda u Splitu je odlučila da ova grupa jevrejskih izbjeglica još isto prijepodne i istim brodom bude internirana na susjedni otok Brač. Tamošnje italijanske vlasti će preuzeti brigu o internircima u pogledu smještaja i svega ostalog. Dok se brod bude pripremao za isplovljavanje, podijeliće im se doručak koji će uskoro stići. Niko od interniraca ne smije napustiti brod, o čemu će se, uostalom, brinuti nekoliko karabinijera stražara.”

“Kako misle da bismo mogli napustiti brod, valjda se plaše da bismo odavde preplivali do obale?”, jetko je dobacio Buki. Na njegovu sreću, Italijani ga nisu razumjeli, a ni prevodilac nije reagovao.

Jedan predstavnik Općine nastojao je da umiri krajnje iscrpljene i deprimirane sunarodnike, tvrdeći da njihov život nije u opasnosti, da je Zajednica učinila sve što je u njenoj moći da bi se za izbjeglice našlo što povoljnije rješenje. Jedino su, navodno, uspjeli da nagovore Italijane da njima i njihovoj djeci bar obezbijede obrok, prije nego što krenu dalje.

Ni Buki, ni njegova žena, kao ni ostali sada već i zvanično brački internirci, nisu više imali snage, a još manje volje da postavljaju bilo kakva nova pitanja. Bila su ratna vremena, moćni

okupator je gospodario njihovim životima, pa su znali da nema svrhe od njega tražiti što ne mogu dobiti, a ni nerealnim zahtjevima opteretiti pretstavnike Općine, jer je svima postalo sasvim jasno koliko su bile ograničene njihove mogućnosti da za internirce nešto više učine. I ovoga puta kod Bukija je preovladala logika sudbine, kada se ponovo oglasio:

“Ama, ljudi, shvatimo da je najvažnije da smo svi mi ovdje još uvijek živi! Nego, mene brine šta se dogodilo s našim najbližima koje su ustaše i nacisti odveli iz Sarajeva ko zna gdje? Možda danas niko od njih više i nije živ!

Klimanje glavama u znak odobravanja grupe interniraca koja se bila okupila oko Bukija ohrabrilo ga je da dovrši ono što je želio da kaže:

“Sada nemamo drugog izbora – neka bude kako nam je sudbina odredila. Tek kada stignemo na Brač vidjećemo šta bi se moglo poduzeti, sve će zavisići od situacije koja nas tamo čeka. U svakom slučaju, ne smijemo očajavati!”

Lenkine zelene oči su zasijale nekim posebnim plamenom, izražavajući zadivljenost i ponos zbog Bukijeve razboritosti i optimizma kojim su zračile njegove riječi.

Uprkos situaciji koja im je nagovještavala nove patnje, u najmanju ruku nove neizvjesnosti, oboje su u ovom trenutku bili zadovoljni što su ponovo sreli Leona. Na njihovu žalost, Roza je morala da ostane u kući s malom Lilikom. Pored toga, svaki dan, pa čak i svaki sat je očekivala da joj “veza” najavi dolazak njene i Bukijeve mame Lee. I ona bi trebalo, kao i Lenka, da putuje iz Sarajeva kao muslimanka, s lažnom propusnicom.

Leon je bio veoma zabrinut i tužan zbog svoje starije kćerke, trinaestogodišnje Rikice. Jadao se da ona stalno negdje odlazi iz kuće, druži se s nekim mladićima i djevojkama, neki među njima su gotovo djeca, kao i Rikica. Leon je shvatio da se radi o mladim ilegalcima, skojevcima, koji su protiv okupatora, ali mu nisu bili poznati nikakvi detalji o njihovim aktivnostima. Ništa nije mogao da sazna ni od svoje tvrdoglave maloljetne kćerke. I on i Roza su se instinktivno plašili da ona ne dođe u sukob s vla-

stima, posebno s opasnim fašistima - crnokošuljašima. Koga oni uhvate u svoje ruke, teško njemu! Kada bi odlazila, nikada nisu znali kuda ide i kada će se vratiti, a dok je ne bi ponovo ugledali, ne bi se mogli smiriti. Bio je to za njih strahovito veliki psihički pritisak, sve teže podnošljiv. Znali su i Lenka i Buki za tu njihovu tešku porodičnu brigu još od kada su iz Metkovića stigli u Split, ali im, sem tješjenja, nisu mogli pružiti nikakvu drugu pomoć ili savjet. To je i sada mučilo Leona, pa je osjetio potrebu da im se požali i ovom prilikom. No, odjednom se sjetio gdje se nalazi, pa je gotovo plačnim glasom dovršio svoju priču:

“Nemojte se, dragi moji, ljutiti na mene što sam vam ovo ispričao. Znam, dosta vam je vaših muka, svega što doživljavate, ali nisam mogao a da si malo ne dam oduška pred vama!”

Lenka i Buki su ga ubijedivali da je dobro uradio što im je to ispričao i da zaista nema potrebe da im se izvinjava.

“Pa, valjda smo vam mi najbliži rod, ko vas može bolje od nas razumijeti”, smirivao ga je Buki, tapšući ga zaštitnički po ramenu.

Leon se odjednom prisjetio da im je donio kesu s hranom i zavežljaj s malo veša koji su ostali u čamcu. Morao se spustiti u čamac da bi uzeo zaboravljeno. Kada je bio ponovo s njima, ukratko im je još ispričao je da je, pored bogoslužjenja, mnogo angažovan i u drugim, naročito socijalnim aktivnostima jevrejske zajednice. Njeni predstavnici su uspjeli da dođu na brod, jer su za to dobili specijalnu dozvolu od italijanskih vlasti.

Čamac s Leonom i službenicima Općine uskoro je morao da krene nazad, jer im je tako bilo naređeno. Dok se udaljavao od broda, s obale se ka brodu istovremeno približavala mala barka s hranom. Vojnici su preuzeli kazane, a zatim ih prebacili na palubu broda. U njima je, na žalost izgladnjelih interniraca, bio samo čaj, ali podijelili su im i panjoke, tako da će imati barem neki zalogaj hljeba! Bolje i to, nego ništa! Kao i u dubrovačkoj luci, moralo se brzo jesti, odnosno popiti čaj, kako bi italijanski “trpezarci” što prije mogli da pokupe svoj inventar i krenu prema do-ku.

ŠJOR PJETRO

Ustanovilo se da parobrod ima dovoljnu zalihu uglja da potjera svoje mašine do susjednog otoka Brača, što je bio još jedan dodatni razlog da brod ne pristane u luci. Zato su karabinijeri tjerali posadu da što prije isplovi. Italijanski vojnici i onaj civil sišli su s broda i ukrcali se u motornjak obalske straže. Međutim, nisu htjeli da krenu, dok se lično ne uvjere da je brod isplovio iz luke. Ubrzo zatim buka motora i pisak sirene označili su polazak broda i on se usmjerio u pravcu Brača, dok je visokostojeće, iako jesenje, sunce nemilice pržilo ove izmučene "morske lutalice". Bilo je svima dosta ovakvog moreplovstva i mora, koje ih je držalo u svom zagrljaju mimo njihove volje.

"Ako preživim rat, pitam se da li ću ikada više poželjeti da dođem na ovo more", razmišljao je Buki naslonjen na ogradu palube, s pogledom uprtim u pravcu otoka Brača koji je postajao sve bliži, veći...

* * *

Brod je pristajao uz dok male bračke luke Postire. Čim je bio spušten most, karabinijeri s palube, a i oni s obale, počeli su da istjeruju pristigle internirce napolje, naredivši im da se skupe na gomilu kako bi im saopštili dalja naređenja. Padalo je u oči da ovi vojnici nisu tako grubi kao oni u Splitu. Sem toga, na prvi pogled nisu se mogli zapaziti crnokošuljaši sa crnim kičankama na kapama, što nije promaklo pažnji pridošlih Jevreja. Neki su to i glasno prokomentirali, ne krijući svoje zadovoljstvo. Jedan lokalni saradnik prevodio je riječi italijanskog oficira, koji im se obratio. Govorio je da će internirci, dok budu boravili u ovom mjestu, biti pretežno smješteni po napuštenim kućama koje su se, po italijanskoj procjeni, mogle koristiti za stanovanje. Sve se to nalazilo u jednom dijelu grada, koji će stalno biti pod prismotrom karabinijera. Kretanje će biti ograničeno, a kada se bude oglašavao *kopriřuoko*¹⁷, svi će morati biti u svojim boravištima.

(17) Policijski sat, čas.

Ujutro će s kazana dobijati nešto za jelo. Zatim je onaj saradnik počeo da čita neke spiskove koje je držao u ruci ko će s kim stanovati. U tome su mu pomagala ona trojica interniraca koji su u ime ostalih pregovarali sa Italijanima još u dubrovačkoj luci.

Ovo komplicirano raspoređivanje je potrajalo prilično dugo, jer je sa broda sišlo 200 interniranih Jevreja. Neki stariji ljudi počeli su da padaju gubeći svijest, jer je vrućina bila nesnosna, a iscrpljenost, umor, uz glad, a naročito žeđ, već su doticali granice ljudske izdržljivosti. Manja djeca su, pak, reagovala na njima svojstven način – sve jačim i nervoznijim plačem. Konačno, kada se ta iscrpljujuća procedura završila, pojedini vojnici (našao se tu i poneki domaćin vjerovatno natjeran da dođe na ovaj “doček”) preuzeli su porodice i pojedince, grupisane prema spisku, i povelili ih u prebivališta koja su im bila određena. U nekim su stanovali samo stariji vlasnici. Tako su Buki, Lenka i njihova djeca, s još dvije porodice, krenuli za svojim “vodićem”, *šjor*¹⁸ Pjetrom, u stvari, Petrom (Italijani su insistirali na njihovoj verziji imena!). On ih je odveo u jednu od sporednih ulica, van centra Postira, koja se penjala uzbrdo. Nije bila mnogo udaljena od luke, ali se izgnanicima, zbog umora i opšte iscrpljenosti, činilo da hodanju do odredišta nema kraja. Prilazili su Pjetrovoj kući u kojoj, reče, živi samo sa svojom ženom Lucom ili, kako ju je on nazvao, “babom”. Cijelim putem je nešto pričao, ali nikome od ovih Bosanaca taj brzi brački dijalekt nije bio mnogo razumljiv. Nikako da shvate šta on, zapravo, želi da im ispriča! Čak su pomislili da je malo “udaren”, o čemu su šapatom razmijenili mišljenja. U svakom slučaju, i Buki i ostali u grupi stekli su utisak da je Pjetro jednostavan i dobar čovjek. Dok budu stanovali kod njega, pokazaće se da je zaista i bio takav.

Jedva su se dovukli do dotrajale kuće ovog Postirana. Odmah su shvatili da su on i njegova žena siromašni ljudi. Njihova kućica sastojala se od samo četiri prostorije: male kuhinje, dvije sobe i još jedne manje prostorije. Kuća je bila zaista sirotinjski

(18) Šjor = dalm. gospodin (od ital. *signore*).

namještena. U kuhinji se, pored šporeta, nalazio još i stol, nekoliko starih stolica i jedna klupa. Tu je bio i razvaljeni kredenac, iz kojeg su izvirivale šerpe i nekoliko starih tanjura. U jednoj sobi se nalazio njihov drveni krevet, prekriven nekim grubim pokrivačem, a dvije ostale prostorije bile su potpuno nenamještene. Osim golih zidova, na podu je bilo samo nekoliko dasaka, vjerovatno namijenjenih onima koji će tu spavati. Prije nego što su krenuli iz luke, italijanski oficir je obećao da će im kasnije donijeti čebad za spavanje, možda i neku slamaricu zbog djece. Nadali su se da će te stvari dobiti prije mraka.

U jednu od ovih prostorija smjestili su se Lenka, Buki i njihova djeca. U drugu se uselio bračni par s trogodišnjim djetetom, dok je stariji bračni par bez djece, Pjetro smjestio u onu treću, najmanju prostoriju na dnu hodnika bez vrata, koja je više ličila na nišu. Svi "gosti" su se veoma iznenadili kada su u sredini kuće ugledali bunar. Domaćin im reče da u njemu ima vode. Svi su se zbog toga obradovali, jer neće morati da izlaze u dvorište da bi uzimali vodu, ona im je bila nadohvat ruke. Bunar je izgleda bio vrlo dubok, ali ni šjor Pjetro nije znao koliko je još ostalo vode na njegovom dnu. Pogledom u mračnu dubinu to se nije moglo utvrditi. Lenka je odmah iskazala svoju zabrinutost zbog toga:

"Moraćemo dobro pripaziti na djecu – da se ne igraju oko bunara. Jeste da ćemo imati koristi od njega, ali, bogami, i jednu brigu više!"

Poslije podne, dva italijanska vojnika su Bukiju i njegovima, kao i ostalim njihovim sustanarima, donijeli deke i slamarice. I on i Lenka su se obradovali dvjema slamaricama, jer im je bilo veoma važno da djeca ne spavaju na daskama prekrivenim samo dekama. Sjeli su na slamarice, a Lenka je odmah otvorila smotuljke s hranom koju im je Leon dao u splitskoj luci. Bili su svi toliko izgladnjeli, naročito Erna i Albi, da su pojeli sve i do posljednje mrve hljeba. A nije ni bilo toliko hrane da bi ih potpuno zasitila. Zatim su se malo umili i presvukli u neku odjeću koju im je Roza poslala po Leonu. Doduše, imali su i nešto malo svog veša. Upravo su se spremali da izađu iz sobe, kada se šjor Pjetro pojavio na vratima. Nosio je u ruci komad kukuruze, a na njemu

dvije-tri pržene sardele. "Ovo je za djecu", reče. Još gladni, Erna i Albi pojedose ribice u slast. Ostavili su komadić kukuruze, koju su halapljivo smazali njihovi roditelji.

Iako je bilo tek predveče, djeca su se veoma brzo uspavala. Bio im je neophodan dug, veoma dug san, nakon svih napora koje su podnijela posljednjih dana i noći. Ni njihovi roditelji neće imati snage da mu se odupru, pa će im se i oni uskoro pridružiti. Uopšte nisu osjetili nedostatak ugodne postelje, nego su, naprotiv, i Lenka i Buki imali dug i miran san, prvi put poslije mnogih besanih noći. Kako je, ponekad, čovjeku dovoljno sasvim malo i skromno da bi se zadovoljio!

Sporo su prolazili dani i nedjelje u internaciji, bez nekih sadržaja, događanja. Kao i u bezbroj drugih prilika i situacija, i ovi Jevreji, zatočenici u gradiću Postire na ostrvu Braču, ipak su nastojali, koliko je to bilo moguće, da nekako organizuju život, prije svega u okviru svojih najužih porodica. A što se tiče cjeline ove zajednice, izabrana je neka vrsta odbora koji je trebalo da zastupa njihove interese pred italijanskim vlastima. Nastojalo se, prije svega, da se pruži potrebna zaštita djeci, naročito zdravstvena, jer su među njima počele harati bolesti, kao što su žutica i stomačna oboljenja, zbog neishranjenosti i loših higijenskih uslova. Italijanske vlasti su dozvolile da se jevrejska djeca školskog uzrasta uključe u nastavu lokalne škole. Učiteljice su bile pretežno časne sestre, a one su radile i u maloj lokalnoj bolnici. Tako se i Erna uključila u nešto što je trebalo da bude između prvog i drugog razreda, dok je Albi krenuo iz početka. Od časnih sestara djeca nisu mogla mnogo naučiti – poneko slovo, neku pjesmicu i nešto više iz vjeronauke koja nije bila u skladu s onom koju je propovijedala jevrejska vjera. Njihovim roditeljima to nije bilo po volji, ali drugog izbora nisu imali. Bar su djeca jedan dio dana bila nečim okupirana.

* * *

Jake bure i tamnosivo more, zapjenjeno zbog velikih talasa, nagovještavali su da će zima biti vrlo neprijatna i hladna. U

Sarajevu su se pre rata Lenka i Buki pripremali za dugu i oštru zimu nabavljajući još u ljeto ili u ranu jesen ugalj i drva za loženje šporeta. Ovdje, kod šjor Pjetra, šporet u kuhinji je preko dana bio založen samo nekoliko sati, kratko vrijeme ujutro, a nešto duže oko podne, da bi baba Luca, a i stanari – internirci mogli nešto skuhati. Popodne bi se gotovo gasio, ostao bi samo užareni komadić nekog čvora od drveta, da bi se predveče dodalo još nekoliko komada sitnijih, isušenih grančica i iscijepanog panja – da se vatra malo rasplamsa kako bi se skuhalo večera. Ubrzo nakon toga bi se šporet potpuno gasio, do sljedećeg jutra.

U sobama nije bilo ni osnovnih stvari – ni kreveta, ormana, stolova i slično, a kamoli grijanja. Noću su hladni vjetrovi probijali kroz razvaljene prozore, a osim jednog ćebeta po osobi, nije bilo drugih pokrivača. Erna i Albi su zajedno spavali, pa su bili dosta dobro utopljeni sa dva ćebeta, dok su se njihovi roditelji prilično smrzavali pod jednim ćebetom i pored toga što su se pripijali jedno uz drugo. Jutrom je Petar odlazio na ribarenje, a kada bi se vraćao, svi bi već bili na nogama. Internirci su išli na kazan po hranu. Najčešće bi po obroke za cijelu porodicu išla Erna, u pratnji brata, jer bi se ponekad italijanski vojnici – kuvari sažalili na djecu i davali im dodatak, koji bi se često sastojao samo od još jedne dodatne *panjoke*, a ponekad i pola kutlače makarona. Obroci su bili mršavi, a djeca vječitog gladna. Zato su često ona odlazila do morske obale, gdje bi pomno pretraživala svaku pristupačnu stijenu što je more zapljuskuje i pronalazila školjke. Upotrebljavajući šnalu iz kose, Erna je postala pravi majstor za vađenje “mesa” iz oklopa školjki, najčešće prstaca, koje bi na licu mjesta prijesne gutali. Čak i da su bili pobožni i da su znali da jevrejska religija zabranjuje da se jede ova vrsta životinja, zbog imperativa preživljavanja Bog bi im oprostio ovaj “grieh”! U svakom slučaju, njima to nije ni bilo poznato.

Lenka i Buki su nastojali da budu od neke koristi domaćinima. Ona se trudila da obezbijedi bolje higijenske uslove za sve stanare, posebno za djecu, ne samo svoju. Čistila je i spremala kuću, a nalazilo bi se uvijek nešto i za pranje. Buki je, takođe, nastojao da bude od koristi. S iglom i malo konca, od kojih se nije

odvajao još iz Sarajeva, zakrpio bi ponešto šjor Pjetru ili Luci, a pomogao bi i kada zatreba fizička pomoć. Posjećivali bi i svoje susjede, sunarodnike, da čuju ima li šta novo u vezi s njihovom sudbinom. Među internircima se pronosio glas da na Braču vjerovatno neće ostati dugo i da će ih poslije Pesaha prebaciti negdje drugdje, ali niko nije mogao potvrditi ove glasine. Nisu znali ni iz kojih izvora one dolaze. Predstavnicima interniraca ljudi su se neprestano žalili na nešto, a ovi su obećavali da će s italijanskim vlastima pokušati da riješi sve te probleme. A, u stvari, malo šta su mogli učiniti. U datoj situaciji, neki ljudi naprosto nisu mogli da shvate ono najbitnije, u šta je Buki već ranije, na brodu, pokušavao da uvjeri neke svoje malodušne jevrejske sapatnike – da su u ova opasna ratna vremena još živi, da su nekako ipak preživljavali.

“Moramo biti zadovoljni što nismo pali u ruke ustašama ili nacistima, a nadajmo se i molimo da nas Italijani njima ne pređaju!”, i ovdje je Buki ubjeđivao svoje sunarodnike.

Onaj ko je na Bukijev način posmatrao ova događanja, mnogo lakše je podnosio sve nedaće prognanika kakvi su oni bili. Ali, kada je bila u pitanju bezbjednost djece, a posebno njihovo zdravlje, i Buki i Lenka su znali da se i te kako pobune i bore da bi ih zaštitili od muka koje odrasli nekako i mogu podnositi, ali ne i ova mlada, krhka i nevina bića.

Šjor Pjetro je bio izuzetno blag i dobar prema djeci. Ni on ni njegova žena nikada nisu pričali o svojoj vlastitoj djeci, ako su je uopšte imali. Njihovi “stanari” su, bez dogovora, zaključili da je bolje ne postavljati im pitanja u vezi s tim. Kada bi se Petar vraćao iz ribolova (nije imao svoj čamac, već je ribario s komšijom u njegovom), najveći dio ulova, mada mršavog, davao bi Luci da ona tu ribu isprži za Ernu, Albija i za ono treće trogodišnje dijete, kada bi htjelo da proguta malo ribe. Za ostale odrasle – samo ako bi nešto preostalo. Buki i Lenka su se snebivali zbog tih privilegija za njihovu djecu.

Dešavalo se da šjor Pjetro ponekad ulovi i dvije-tri sipe, koje bi on lično pržio na ploči šporeta. Erna i Albi bi s djetinjom ra-

doznalošću posmatrali kako on majstoriše oko šporeta, da bi ih na kraju nagradio komadićima pržene sipe, koje bi oni u slast pojeli. Uvijek gladnoj djeci bila je to dobra prilika da dopune mršavi obrok koji su dobijali od Italijana. A i Luca je znala, mada rijetko, da pripremi ukusni *brudet*¹⁹ u kojem su svi uživali...

NA RABU

Proljeće se osjećalo u vazduhu, na zemlji i u ljudima. Bademli su se rascvjetali, a sve drveće, sem crnogoričnog, je već pupilo, započinjući obnavljanje svog jesenas opalog lišća. Mali domaćinski vinogradi već su bili uredno obrezani, a i njivice ograđene kamenjem su ručno okopane. Cvrkut ptica postao je najprijetniji budilnik u ranim jutarnjim satima. Već je i more poprimilo onu svoju pravu, za oči prijatnu plavu boju, smjenjujući tamnosivu iz zimskih dana, koja je bila odraz neba prekrivenog tamnosivim, kišnim oblacima. Vjetrovi su postajali sve rjeđi i slabiji, vazduh je bio gotovo topao. Odbor koji je zastupao jevrejske internirce uspio je da sazna i saopšti im na jednom skupu da se, po narednju vrhovne italijanske komande, na otoku Rabu priprema sabirni logor u koji će prebaciti Jevreje internirane na Braču, kao i iz nekih drugih mjesta.

Stiglo je i proljeće treće ratne godine na balkanskim prostorima. Do interniraca su dopirale ohrabrujuće vijesti o sve većim neuspjesima njemačke vojske na ruskom frontu. Ali, što im je trenutno bilo još značajnije, Musolinijeva vojska trpjela je takođe velike gubitke, a saveznici su nezadrživo napredovali na italijanskom frontu.

A onda, jednog majskog dana, stiglo je i zvanično naredjenje italijanskih vojnih vlasti u Postirama:

(19) Jelo spravljeno od ribe i luka.

“Sutra ujutro svi internirci moraju biti na obali, sa svojim stvarima, jer će *trabakulom*²⁰ biti prevezeni na otok Rab!”

Internirci moraju sve da očiste i pospreme za sobom. Prije polaska podijeliće im obrok hrane, izvršiti prozivku, a zatim će uslijediti ukrcavanje. Znači, ono što se šušalo među internircima pokazalo se istinitim. Svima je postalo jasno da će na Rabu biti amješteni u pravi logor, a ne u napuštene kuće kao u Postirama. Tamo će pristići i drugi brojni Jevreji iz raznih mjesta u Dalmaciji, gdje su do sada bili zatočeni. Ovo je Odbor uspio da sazna u posljednji čas.

“Ovoga puta zaista nećemo izbjeći logor, a toga smo se toliko plašili! Bog zna da li ćemo se iz njega ikada izvući živi!”, tim, drhtavim glasom je rezignirani Buki govorio Lenki dok su ulazili u trabakulu.

* * *

Obala u mjestu Rab, na istoimenom otoku, vrvjela je od jevrejskih interniraca koji su pristizali iz raznih pravaca, pod budnim okom brojnih italijanskih karabinijera. Za koji sat, ovi internirci će postati pravi logoraši. “Bračane”, kao uostalom i druge grupe pristiglih Jevreja, karabinijeri su u koloni povelili ka novoosnovanom sabirnom logoru Kampor. On se nalazio nekoliko kilometara van grada i do njega se moralo pješaćiti oko sat vremena. Svi, a pogotovo starije osobe i brojna mala djeca već su bili iscrpljeni. One najmanje su roditelji uprtili na leđa ili su ih nosili na rukama, tako da su se s krajnjim naporom vukli prašnjavim drumom, dok je veoma žarko prijepodneвно jesenje sunce nemilosrdno pržilo njihove glave.

Na vidiku se pojavilo naselje s barakama, okruženo bodljikavom žicom i stražarskim kulama. Svima je postalo jasno da je to logor u koji će ih Italijani zatočiti. Kolona se već približila kapiji na kojoj je stajala straža. Ona se dovikivala s karabinijeri-

(20) Teretni jedrenjak.

ma, sprovednicima kolone. Jevreji koji su došli s otoka Brača, a i oni pristigli s Hvara i iz Kraljevice, ulazili su kroz kapiju i odmah satjerivani na slobodni prostor između drvenih baraka. Malo dalje mogao se primijetiti još jedan niz baraka, ali kao da su ove bile zidane, a ne drvene. Međutim, taj prostor je od ovoga, gdje su stajali, bio izdvojen bodljikavom žicom! Zašto, kome su bili namijenjeni ti objekti, svi su se pitali u nedoumici. Ubrzo će saznati da će tamo smjestiti Jevreje koji su ranije bili zatočeni u logorima oko Dubrovnika. No, pravi odgovor na pitanje zašto su ova dva dijela logora bila razdvojena ogradom od bodljikave žice neće nikada dobiti.

Na drugoj strani puta, nešto dalje, nazirao se još jedan logor. Tamo su bili zatočeni Slovenci i on je osnovan nekoliko mjeseci prije ovog, namijenjenog Jevrejima. Govorilo se da su tamošnji logoraši pretežno slovenački komunisti i da su zbog toga Italijani veoma okrutni prema njima. U svakom slučaju, komanda logora je upozorila jevrejske zatočenike da je najstrože zabranjeno bilo kakav kontakt sa Slovencima.

Dugo su trajali prozivka, raspoređivanje po barakama, upozorenja o održavanju reda, higijene, o načinu ishrane, poštovanju logorskih propisa, policijskog sata noću – kopri fuoka i drugih zabrana. U manjem broju slučajeva Italijani su dozvolili da se neke familije grupišu u barakama po rodbinskoj vezi. Tako su Lenka i Buki s djecom uspjeli da dobiju istu baraku s Lenkinom rodicom Bončikom, njenim mužem Rudijem i njihova tri sina, već gotovo mladića.

Baraka u koju su se smjestili Buki i njegovi bila je mala i zagušljiva. Pored kreveta, grubo sklepanih od dasaka, na kojima su bile slamarice prekrivene dekama, bilo je mjesta još samo za dva manja stola. Kroz dva prozorčića jedva su se probijali dnevno svjetlo i spoljni vazduh. Zar će u takvim nemogućim uslovima njih devetoro moći da prežive dane, nedjelje, možda mjesece, ko zna koliko još vremena u ovom sabirnom logoru? No, da li su imali neki drugi izbor? Svakako nisu! Razmišljajući o tome, dok su on i žena uređivali svoja i dječija "legla", Buki se prisjetio jedne poslovice, ovoga puta s optimističkom porukom: "Gdje nisu

čeljad bijesna, nije ni kuća tijesna". Uz kiseli osmijeh, glasno je izgovori pred svim odraslim-stanarima barake, što su ovi jedno-glasno prihvatili, povikavši uglas:

"Ta-a-ko je, Buki. I mi tako mislimo!"

Ubrzo zatim morali su požuriti da uhvate red za obavezno grupno tuširanje. Prvo će to obaviti muškarci, pa onda žene. Nakon tuširanja u jednoj podužoj, grubo sklepanoj baraci, kupaonici, u čijem većem dijelu su u sredini bila dva dugačka drvena korita sa nizom slavina, moralo se proći i obavezno prašenje DDT-om.

* * *

Tako je otpočeo logoraški život na Rabu hiljada Jevreja kojima nije preostalo ništa drugo, nego da mu se prilagođavaju, da se uključe u svakodnevnu borbu za preživljavanje, ne gubeći nadu da će i tome doći kraj i da će se jednoga dana slobodni vratiti tamo odakle su početkom rata morali da pobjegnu.

Hrana koju su pripremali logoraši pod nadzorom dva vojna italijanska kuvara bila je očajno loša i mršava. Samo neke kaše i bistre supe gotovo bez masnoće, s malo makarona, uz obaveznu *panjoku*. Posljedice takve ishrane su se vrlo brzo pokazale, najprije kod mnogobrojne djece, a onda i kod starih osoba. Prolivi, stomačne tegobe, grčevi, ali i mnogo ozbiljnije bolesti, na primjer žutica, počeli su harati logorom. Priručna logorska ambulanta nije mogla mnogo pomoći, zbog nedostatka lijekova, prostora i drugih uslova za smještaj bolesnika, tako da su italijanske vlasti morale da osposobe jednu zgradu u gradu Rabu za prijem teže oboljelih logoraša. Ni Ernu ni Albija nisu mimoišle muke ove vrste, s tim što je desetogodišnja djevojčica prošla gore od svoga brata. Dok je on često imao prolive i grčeve u stomaku, ona je "zaradila" žuticu, pa je bila prebačena u improviziranu bolnicu u gradu. Te dvije nedjelje su Buki i Lenka povremeno, ali samo naizmjenično, dobijali od logorske komande dozvole da je posjećuju u bolnici. Išli bi u grad s grupom logoraša koju su karabinijeri vodili na rad.

Pored posjeta oboljeloj kćerki, bile su to jedinstvene prilike da malo “omirišu” slobodu, mada kratkotrajnu, ograničenu i kontrolisanu. Naime, kada bi poslije podne, zajedno s još nekolicinom logoraša – posjetilaca “bolnici” izlazili na ulicu, u očekivanju povratka s radilišta grupe s kojom su toga jutra dovedeni u grad, dežurni stražar bi im dozvolio, otprilike pola sata, da se u malom radijusu prošetaju po rapskoj rivi, na kojoj je bilo nekoliko manjih radnji. Nije im bilo dozvoljeno da u njih ulaze, ali i da jeste, šta vrijedi. Ionako nisu imali para da nešto kupe! Uostalom, tu i nije bilo bogzna šta na prodaju. U okupiranom Rabu italijanska vojska je imala svoje snabdijevanje, vojnu kantinu, a domaći stanovnici su se dovijali svako na svoj način da bi preživjeli ova ratna vremena. Pretežno su se hranili ribom, a ko je imao sitne parcele zemlje, mogao je zasaditi blitvu, salatu, luk, malo krompira, samo za ishranu svoje uže porodice. Ako bi italijanski vojnici pronašli kod domaćina neko pile ili kokošku, odmah bi to rekvirirali, kao što su činili i s rijetkom stokom, ponekom kozom. Gotovo da je bilo nemoguće išta sakriti od okupatora; samo je u rijetkim slučajevima ponekom domaćinu to uspijevalo. A ako bi ga otkrili, zbog utaje mogla mu je slijediti kazna – strijeljanje!

Kada bi u kasnim popodnevnim satima radna grupa logoraša pristigla na rapsku rivu, priključili bi im se Lenka ili Buki, s ostalim posjetiocima bolnice, da bi se u koloni, pod nadzorom karabinijera, vratili u logor.

Erninim povratkom iz bolnice porodica se ponovo kompletirala. U međuvremenu, Lenka je saznala da se u onom drugom, bodljikavom žicom izdvojenom dijelu logora nalazi i njena starija sestra Bončika. Naime, cijelo vrijeme je oko te ograde, i s jedne i s druge strane, bilo ljudi koji su se dovikivali, tražeći informacije jedni od drugih – da li je kod njih ovaj ili onaj iz njihovih porodica, znaju li nešto o njihovima i slično. Tako je i Lenka saznala za svoju sestru. Preko “veze” je bilo ugovoreno i vrijeme kada će se naći kod žice. Njihov susret, prvi poslije skoro dvije godine, bio je praćen obiljem suza. Jedva su se prepoznale, toliko su bile smršale i ostarjele, iako su obje imale tek po nešto više od

trideset godina. Bončika je stigla na Rab s transportom iz logora na Lopudu kod Dubrovnika. Lenku je mnogo obradovala vijest da je s njom i njihova najmlađa sestra Luna, ali joj Bončika reče da Luna leži bolesna i zbog toga nije mogla s njom da dođe do ograde.

Osim toga, Bončika joj je, plačući, saopštila i neke neprijatne vijesti o sudbini njihovih najbližih. Bončikinog muža Šaloma ustaše su uhvatile još u Sarajevu i on je dospio u logor u Jasenovcu. Odatle se jednom javio dopisnicom i ona je čak uspjela da mu pošalje paketić s hranom. Pitala se da li ga je primio i da li je uopšte živ? Zahvaljujući nekim prijateljima, ona i Luna su uspjele, na sličan način kao i Lenka, da prurušene u Muslimanke pobjegnu iz Sarajeva prema Mostaru, a zatim su uspjele da stignu i do Metkovića, odakle su ih italijanske vlasti, s grupom uhvaćenih Jevreja, odvele u logor blizu Dubrovnika. Bile su presrećne što ih nisu predali ustašama. Međutim, o daljoj Šalomovoj sudbini više ništa nije uspjela da sazna.

Ali, to nije bio kraj tužne Bončikine priče.

“Naše sestre, Rozika i Palombica, sa svojim porodicama, takođe su odvedene u logor, mislim u Staru Gradišku, a s njima i naša mama Estera”

Na tu vijest Lenka se još očajnije rasplakala, a pogotovo kada je ovaj, dodala još jednu tužnu porodičnu novost:

“Draga moja seko, znaš li ti da je i našeg brata Moniku zadesila ista sudbina. Njegova žena Bukica je sa sinom ovdje u logoru, ona je od nekoga saznala da je Monika u jasenovačkom logoru!”

Dok su se grčevito držale za mršave ruke koje su uspjele da provuku kroz isprepletenu bodljikavu žicu, Lenka se najzad malo sabrala i pokušala da razvedri svoju od tuge skrhanu sestru kazavši joj da je njihov nastariji brat Rafo s porodicom ovdje, u njenom dijelu logora. Još mnogo toga želele su da ispričaju, ali su italijanski stražari već rastjerivali one koji su duže stajali kod ograde. One koji su nastojali da nastave “dijalog” preko žice uprkos upozorenju, stražari su tjerali udarcima kundaka. I Lenka

bi tada brzo povlačila ruke iz Bončikinih, ali bi ih tom prilikom raskrvavila. To joj uopšte nije smetalo, iako je na rukama imala više tragova od posjekotina.

Nikome od zatočenika nije bilo jasno zašto su razdvojeni bodljikavom žicom u istom logoru! Da nisu oni, pridošli iz Dubrovnika, bili osumnjičeni za saradnju s komunistima, partizanima? Zašto bi ih, inače, tako razdvajali? Bilo kako bilo, zahvaljujući ovim neobičnim kontaktima preko žičane ograde u istom logoru, mnogi su saznali za sudbine svojih najbližih, šire rodbine, prijatelja, a neki su se tu i lično pronašli, kao što se dogodilo i dijelu porodice Musafija. Sestre su se od tada viđale gotovo svakodnevno, zakazujući sastanke u određene dane i tačno vrijeme. Kada bude prezdravila, i Luna će im se pridružiti.

PACOVİ U AKCIJI

Kako je vrijeme prolazilo, život u barakama postajao je sve teži, nesnošljiviji, naročito noću, kada bi se devetoro ljudi naprosto gušilo u malom prostoru u koji je ulazilo nedovoljno vazduha čak i kada su prozorčići bili otvoreni. Važila je naredba da vrata noću moraju biti zatvorena. Visok stepen vlažnosti vazduha još više je otežavao disanje. Neishranjenosti i bolestima pridružila se još jedna nevolja – nesanica, naročito kod odraslih, a to sve skupa stvaralo im je silnu nervozu i napetost. Sve se teže mogla primjenjivati ona lijepa izreka, koju je Buki u početku svečano izrekao, a ostali oduševljeno prihvatili: “Gdje nije čeljad bijesna...”! Takvoj nezdravoj psihozi su povremeno podlijegala i tri mladića, Lelo, Iso i Edo, sinovi Rudija i Bončike, koji su s Bukijevima dijelili baraku.

U barakama su se već prvih dana boravka u logoru pojavili pacovi, tako da se moralo voditi računa o tome da se ne navade na ostatke hrane koje je poneko čuvao u baraci kako bi je, najčešće negdje kasno uveče pojeo, jer se od obroka s logorskog kaza-

na nije moglo zasititi. To su naročito činile porodice s djecom koja su bila stalno gladna, čak i kada su imala stomačne tegobe.

Jednog ranog jutra, malo prije svanuća, stanare ove porodične barake je probudila silna galama. Dva brata, Lelo i Iso, ustala su iz svojih kreveta, vičući jedan na drugoga, a zatim su se počeli i tući. Rudi i Buki jedva ih rastaviše. Pitali su ih za razlog svađi. Plačući, mlađi Iso je optuživao brata:

“Lelo je pojeo komad moje panjoke, koji sam spakovao i zavezao u platnenu vrećicu, onu što visi iznad mene, na drvenoj gredi. Vidite da je vrećica poderana i prazna!”

Iso je bio uvjeren da je to učinio stariji brat, koji je spavao do njega, jer je Lelina vrećica bila zakačena malo dalje, ali ne-taknuta, s komadom hljeba u njoj. Bolji dokaz ko bi mogao pojesti njegovu “rezervu”, a sačuvati svoju, nije morao tražiti! I tako je došlo do tuče među njima, mada je Lelo uporno tvrdio da on to nije uradio.

Slijedeće predveče, prije kopričuoka, kao što je i ranije činio, Iso je stavio novi komad panjoke u istu vrećicu, koju mu je mama Bončika tokom dana zakrpila. Okačio ju je na isto mjesto, iznad svoje glave. Odlučio je da te noći ne spava, kako bi lopova uhvatio na djelu. To nije bilo tako jednostavno, jer ga je san počeo savlađivati, ali mu se ipak junački odupirao. U neko doba noći tišinu je iznenada prekinuo neki zvuk iznad njegove glave, koji je ličio na cijepanje platna.

“Aha, lopov je tu, sad mi neće izmaći!”, zaključio uzbuđeni i već potpuno razbuđeni Iso.

Još prije nego što je legao, pored sebe je stavio svijeću. Iso tiho pruži ruku, napipa kutiju šibica, izvadi jednu, kresnu je i brzo zapali svijeću. Zatim pogleda gore, prema svojoj vrećici. Manji pacov, videći upaljeno svjetlo i Isu, hitro se uspuza uz kanap na gredu, a zatim pobježe. Pored Ise je Lelo spavao dubokim snom. Isi je sad bilo jasno ko je, u stvari, bio kradljivac njegovog hljeba. Samo se po sebi razumije da su se skoro svi “ukućani” probudili čim je upalio svijeću. A pogotovo kada je Iso počeo glasno da se smije. Zagrcnut od smjeha, ispričao im je šta je vidio, a onda se

okrenuo Leli i počeo ga ljubiti, dok se ovaj nije potpuno razbudio. Odmah mu se izvinio zbog jučerašnje optužbe. A zatim su se svi zajedno slatko nasmijali, ali ne mnogo glasno da ne bi probudili djecu, Ernu i Albija. Rudi je potom naložio Isi da odmah ugasi svijeću, a svi skupa su morali još više da priguše smijeh, da ne bi privukli pažnju logorske straže.

Ovaj primjer najbolje ilustrira kolika je napetost i nervoza vladala među zatočenicima rapskog logora, čak i među onima mlađima.

TRBUŠNI PLES

Italijanski komandant i njegovi karabinijeri nisu tjerali jevrejske logoraše da rade veoma teške, a beskorisne poslove, kao što je to bio slučaj u nacističkim ili ustaškim logorima – na primjer svakodnevno odvođenje zatočenika negdje van logora, na tucanje stijenja i besciljno prebacivanje kamenja s jedne na drugu stranu, uzbrdo i nizbrdo, uz neviđeno maltretiranje ljudi. Izgleda da komandant rapskog logora za to nije imao odobrenje svojih pretpostavljenih. Međutim, to ne znači da se u logoru baš ništa nije radilo, iako je prisustvo većeg broja ljudi u “krugu”, naročito djece, moglo odavati takav utisak. Prije svega, treba imati na umu da je na Rabu bilo zatočeno preko tri hiljade Jevreja iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Već prvih dana, svi odrasli muškarci morali su prijaviti svoja zanimanja, odnosno koje konkretne zanatske poslove bi mogli obavljati. Što se tiče jednostavnijih fizičkih poslova, karabinijeri bi uzimali, po potrebi, muškarce ne pitajući za njihovu struku.

Buki se prijavio da je krojač po struci. To je bilo prilično traženo zanimanje pa je svakodnevno imao pune ruke posla. Povremeno bi njega i još nekoliko krojača italijanski vojnici vodili u mjesto Rab, gdje bi po cio dan šili za italijansku vojsku. Iako je posao bio iscrpljujući, Bukiju je to više odgovaralo nego da ostaje u logoru. U radu mu je vrijeme brže prolazilo. Sem toga, imao je bo-

lji i obilniji obrok, a kad se vraćao iz grada, donosio je sa sobom jednu ili dvije panjoke koje bi dobijao preko svog sljedovanja, kao neku vrstu plate za obavljene posao. U predvečerje bi u njegovoj porodici nastala prava "gozba", pa bi Erna i Albi, sa stomacima popunjenim dodatnom količinom hljeba, imali bolji i mirniji san.

Bilo je raznih "dovijanja" kako da se dođe do još nekog komada hljeba kojim bi se utolila glad, koja je naročito mučila mlađe osobe. Na primjer, petnaestogodišnji Binko, sin Lenkinog brata Rafe, snalazio se na veoma originalan način. Njegov i Albi-jev petogodišnji rođak, takođe Binko, zbog neishranjenosti i stomachne bolesti imao je poveći trbuh, koji je smiješno štrčao iz gotovo skeletnog tjelašca. Uspijevao je da ga još više naduva i s ponosom i zadovoljstvom pokazuje "publici". Međutim, kao nagradu je od logoraša dobijao samo smijeh, jedino su mu na "umjetnosti" zavidjeli njegovi vršnjaci.

"Veliki" Binko se dosjetio kako bi mu mlađi rođak mogao biti od koristi. Jednog prijepodneva uhvatio je svog malog imenjaka za ruku i poveo ga prema kapiji, ka stražarima. Zaustavili su se iza barake koja je bila najbliža kapiji. Naredio je, ili bolje rečeno zaprijetio djetetu da ode do stražara i pred njima naduva svoj trbuh, a onda da od njih zatraži panjoku, kao nagradu za svoje umijeće. I naravno, da je odmah zatim preda starijem rođaku koji će, sakriven, čekati iza barake. Dijete ga je poslušalo i izašlo pred karabinijere, započinjući svoj "trbušni ples". Bio je to pun pogodak! Oba stražara su se kidala od smijeha, a jedan je posegao za torbicom, koja mu je visila oko vrata, izvadio iz nje panjoku i pružio je djetetu. Pomilovao ga je po glavi, govoreći: "*buon bambino*"!²¹ Mali Binko je uzeo hljepčić, stavio ga ispod poderane majice, a onda je hitro potrčao ka mjestu gdje ga je čekao stariji rođak. Ovaj mu istrgnu *panjoku* iz ruku i zaprijeti da će ga istući ako nekome oda njihovu tajnu. Zatim se trkom uputio na neko samo njemu znano, skrovito mjesto u krugu logora, gdje je mogao na miru uživati u slatkim zalogajima. Naravno,

(21) Dobar dečko (ital.).

mali rođak nije imao nikakve koristi od svoje “predstave” i još je morao dobro paziti da nekome ne ispriča ovaj svoj doživljaj.

Još dva puta je momčić Binko na isti način iskoristio ovo dijete na logorskoj kapiji, ali su se karabinijeri uskoro zasitili te zabave, a izgleda da su i “pročitali” dječiju namjeru da na taj način od njih dobijaju panjoku redovno. Kada je video da tu više nema šta da traži, Binko stariji ostavi dijete na miru. A njegov mali imenjак je iz straha i dalje čuvao ovu tajnu, koju je ispričao majci tek godinu dana kasnije.

NA KARABINIJERE!

Grupa mladih, fizički sposobnih muškaraca nastojala je da se u slobodnom vremenu organizuje, kako bi održavali svoju fizičku kondiciju. Preko nekoliko jevrejskih logoraša, koji su uspjeli da se tajno povežu sa slovenačkim komunistima iz obližnjeg logora, počele su se širiti vijesti o porazima Musolinijeve vojske i o nezadrživom napredovanju saveznika na italijanskom frontu. Poluglasno se prepričavalo ono što bi se čulo od “nekoga” i u logoraše je počelo da se uvlači vjerovanje da će, možda uskoro, doći kraj ovom ratu i da će se najzad vratiti svojim kućama. Zato su ovi mladići sve upornije vježbali, što je praktično bila priprema da se jednog dana priključe partizanima, kada se budu dočepali slobode. Njoj su se uskoro nadali, s obzirom na ohrabrujuće vijesti s frontova, posebno italijanskog. Jedan manji požar u kuhinji je dobro došao da “komitet”, koji je zastupao interese logoraša, predloži komandantu logora formiranje vatrogasne čete od dobrovoljaca – muškaraca. Ovaj je to prihvatio, rezonujući da je, u slučaju požara, bolje da Jevreji žrtvuju svoje živote, nego njegovi karabinijeri. Od tada je ova grupa mladih ljudi mogla legalno uvježbavati i složene, a ne samo proste fizičke vježbe.

Bio je početak mjeseca septembra. Logor na Rabu i dalje je funkcionirao na već ustaljeni način. Uveče bi karabinjeri trubom

označavali početak kopriřuoka, odnosno policijskog sata i tada su svi zatočnici morali biti u svojim barakama. Reflektori su cijelu noć šarali logorom, a ako bi u to vrijeme otkrili nekoga u krugu, van barake, stražari bi bili spremni da na njega i pucaju. Preko dana je sve išlo svojim uobičajenim tokom. Pa ipak, kod karabinijera se osjećala neka čudna opuštenost, nije više bilo one ranije strogosti u naredbama, kada se od logoraša tražilo da izvrše ovo ili ono. Doduše, komandant logora Kujuli je i dalje nastojao da bude strog i krut i nije bio voljan da udovoljava brojnim opravdanim zahtjevima predstavnika logoraša, ali njegovi potčinjeni su sve sporije i neurednije izvršavali njegove naredbe. Nedavno je, ipak, morao udovoljiti jednom zahtjevu. Situacija s vodom u logoru i opšti, veoma loši higijenski uslovi, natjerali su ga da odobri da se zatočnici povremeno, po grupama, u pratnji karabinijera, umivaju i u moru. Zahvaljujući tome, preživjeli logoraši sa Raba mogli su se kasnije "pohvaliti" da su imali priliku da zaplivaju u moru, o čemu nisu mogli ni sanjati kada su nekoliko mjeseci ranije ušli kroz kapiju logora. To je bio još jedan dokaz da nešto, čemu su se svi toliko nadali, već "visi" u vazduhu.

A, onda je stigao i dan osmi – mjeseca koji je trebalo da najavi dolazak jeseni. Kao grom je "pukla", a kao munja se među logorašima proširila vijest da je Musolinijeva Italija kapitulirala, čime je prestalo njeno vojno angažiranje na strani nacističke Njemačke. Začas je nastala neopisiva galama i gužva. Svi su se grlili i ljubili, a neki logoraši su čak prišli i zbunjenim karabinijerima, vičući: "*La guera e finita!*"²² Njihova zbunjenost nije dugo potrajala, jer i njima su pretpostavljeni uskoro saopštili istu vijest. Sada je i među njima zavladao atmosfera neopisivog ushićenja i radosti i oni prihvatit će pokliče logoraša – Jevreja...

Kao po dogovoru, skoro svi zatočnici iz jevrejskog logora, s obe strane žičane ograde koju su odmah provalili, krenuli su ka izlaznoj kapiji, prošli pored straže koja im se nije suprotstavila, da bi van logora formirali kolonu koja se uputila ka slovenačkom

(22) Rat je završen (ital.)

logoru. Željeli su da zajedno s tamošnjim zatočenicima proslave ovaj najveći i najradosniji događaj od početka rata – oslobođenje! Slovenci su ih srdačno dočekali. Tamo su organizovali veliki, zajednički miting. Od sada slobodnim ljudima obratilo se vatrenim patriotskim govorima nekoliko ličnosti iz oba logora, koji su sve vrijeme zatočeništva ilegalno djelovali, pripremajući se za ovaj veliki dan. Na kraju skupa zatraženo je da ljudi, svako u svom logoru, masovno krenu na karabinijere - da ih razoružaju. Prethodno će komandantu predati ultimatum, sa zahtjevom da cijeli njegov logorski garnizon bezuslovno položi oružje. Gomila se sada kretala u obrnutom smjeru - od slovenačkog logora ka kapiji jevrejskog. Pored nje, zagrljeni stražari nisu prestajali da kliču: "Rat je završen, idemo kući!" A onda se zaorila njihova pjesma, napolitanska. "Vatrogasci", među njima i Buki, mada nije bio u nekom dobrom fizičkom stanju, razoružavali su raspjevanu italijansku stražu. Istini za volju, samo su pokupili oružje koje su im ovi sami predali. Sada su samo mislili na to kako će se uskoro pridružiti svojim porodicama u Italiji! A što se tiče razoružanja ostalih iz logorskog garnizona, očekivao se odgovor komandata Kijulija na ultimatum. Ali on se uopšte nije pojavljivao, zatvorio se u svoje prostorije. Vjerovatno je razmišljao šta treba i mora da učini. Izgleda da još nije bio spreman za predaju.

Dva dana kasnije, budući da komandant nije odgovorio na ultimatum, sada već napola naoružana jedinica bivših logoraša naredila je preostalim karabinijerima da se s oružjem postroje pored logorske ograde i da ga, svako ispred sebe, položi na zemlju. Svi su se povinovali ovoj naredbi bez prigovora. I onda je nastala scena o kojoj su ovi izmučeni ljudi od početka rata mogli samo da sanjaju u svojim "najluđim" snovima. U razoružavanju raspjevanih, radosnih italijanskih vojnika učestvovalo je i više dječaka. Tu priliku nije mogao da propusti ni sedmogodišnji Albi. Morao se i on naći pored oca u "akciji". Sada je već bilo sasvim jasno da je zatočeništvu zaista došao kraj i da svako treba da se okrene traženju mogućnosti da se nekako domogne svog rodnog mjesta, kada ono bude oslobođeno. Gotovo svi su bili ubijedeni da će uskoro doživjeti i taj radosni dan.

TRABAKULOM KA SENJU

Predstavnici sada već bivših logoraša su tih dana uspostavili vezu s partizanskom jedinicom koja je oslobodila Rab i preko nje s komandom glavnine vojske koja je djelovala na području Senja i njegovog zaleđa Like, s namjerom da dogovore brzu evakuaciju oslobođenih zatočenika s otoka Rab na kontinentalni dio jadranske obale. Na osnovu primljenih informacija, očekivalo se da će njemačke trupe požuriti da prigrabe teritorije koje napuštaju njihovi dojučerašnji italijanski saveznici. Tome će vjerovatno prethoditi, možda već i u naredna dva-tri dana, bombardovanje iz vazduha grada Raba, čak i logora. Nakon toga bi uslijedio desant njemačke vojske na ovo ostrvo. Radi toga se pitanje evakuacije oslobođenih logoraša moralo najhitnije riješiti.

Samo nekoliko dana nakon ulaska partizanskih jedinica u Rab, vojne vlasti s kopna su odlučile da pošalju trabakule kojima će se prebacivati Jevreji i ostali bivši zatočenici s ovog otoka na obalu, u pravcu Senja. Odatle bi organizovani zbjeg krenuo prema Lici preko planine Velebit, a zatim ka već oslobođenim teritorijama Korduna i Banije. Prvo bi se prebacivali stari, bolesni i porodice s manjom djecom, a potom i ostali.

* * *

U rapsku luku stigle su prve dvije trabakule. U povećoj grupi, koja će se u njih ukrcati kada padne noć, bili su i Lenka i Buki s djecom. Pošto je bilo očito da je Buki u prilično lošem fizičkom stanju, a uz to opterećen i porodicom, nije bio obavezan da se uključi u novu partizansku jedinicu koja se formirala od mlađih, fizički sposobnih bivših logoraša. Umjesto toga, naložili su mu da se prijavi partizanskim vlastima čim zbjeg stigne na oslobođenu teritoriju, radi uključenja u pozadinske aktivnosti.

Noć je bila već prilično odmakla kada je započelo ukrcavanje. Pošto je imao djecu, naš bračni par se ukrcao u trabakulu među prvima. Bilo je svima naređeno da se smjeste u unutra-

šnjost starog teretnog broda, da budu tihi i da niko tokom plovidbe ne izlazi na palubu. Partizanska pratnja je objasnila zašto: predveče su Senj bombardovali njemački *meseršmiti*, a postojala je opasnost da te iste noći avioni obnove bombardovanje ovog područja. Prema tome, i trabakula je mogla biti izložena toj opasnosti. Ploviće bez svjetla, a put će joj osvijetljivati mjesečina koja se pojavljivala iza rijetkih oblaka. Međutim, ni "kapetan" ni njegova posada, a ni partizanska pratnja nisu bili oduševljeni ovim izvorom svjetlosti, jer je mjesečina mogla odati položaj broda u slučaju neprijateljskog napada.

Prostor "utrobe" broda bio je popunjen, reklo bi se, do posljednjeg centimetra. Ljudi se se stisnuli jedni uz druge kao sardine u konzervi. Bili su u gotovo potpunom mraku, a tišinu je razbijalo jedino brujanje motora trabakule, koje je, u utrobi broda, bilo prilično bučno. To stanje je, s druge strane, omogućavalo putnicima da međusobno razgovaraju, mada ne preglasno. Djetu, posebno onu najmlađu, bilo je teško spriječiti da se oglase, da zaplaču, pa je i zbog toga buka motora bila dobrodošla. Ali, s vremenom, unutra je postajalo sve zagušljivije, a spoljnji vazduh je tek neznatno prodirao kroz proreze između drvenih poklopaca koji zatvaraju utrobu broda, inače namijenjenu teretu. Odatle je dopirao i jedini tračak svjetlosti mjesečine. Sve odrasle opsjedala je jedna ista misao i želja:

"Samo da nas ne bombarduju dok smo u trabakuli, da stignemo živi i zdravi do obale!"

Činilo im se da plovidba traje čitavu vječnost. Inače, razdaljina od Raba do Senja u normalnim okolnostima i s pravim parobrodom se začas prelazila. Niko među ovim izmučenim ljudima nije imao tačnu predstavu o vremenu. Možda su plovili dva, tri ili možda i više sati? Već je zaista postalo neizdržljivo unutra, a plač djece je bio sve češći i jači. Uz to, bila su gladna i žedna, a izvjesno je da su mnoga morala obaviti nuždu u gaće, ako su ih uopšte imala. U tome su im se, u ionako zagušljivoj atmosferi, vjerovatno pridružile i najstarije bolesne osobe. Neki muškarci počeli su vikati kroz prorez poklopca:

“Drugovi partizani, otvorite malo taj poklopac, jer ćemo se inače uskoro svi pogušiti!”

Nakratko, molba im je bila uslišena i ljudi upiljiše poglede ka zvijezdama obasutom nebu bez oblaka i na mjesec koji je punim sjajem obasjavao sve ispod sebe kao da su ovaj fenomen ugledali prvi put u životu! Na njihovu žalost, poslije nekoliko minuta opet su se našli zatvoreni u mraku, po zahtjevu posade i partizana na palubi. Oni nisu željeli da se upuštaju u bilo kakav rizik, smatrali su da se plovi bezbjednije bez puno ljudi na palubi. Uprkos toj činjenici, unutra se sada ipak malo lakše disalo, a na moral izbjeglica pozitivno je uticala ohrabrujuća vijest s palube da se već približavaju obali.

U jednom trenutku brodski motori su se zaustavili, a buku je zamijenila neka neprijatna, zlokobna tišina. “Znači, pristajemo!” prostrujao je šapat među putnicima, a onda je započelo muvanje, guranje, protezanje. Uskoro se otvorio poklopac, a jedan čovjek u partizanskoj uniformi poluglasno je upozoravao ljude da se u miru i bez guranja penju uz lotre, prvo žene s malom djecom, pa onda stari, a za njima i ostali. Penjanje na palubu nije baš teklo u tišini i redu, a grupa partizana na obali uporno je upozoravala na potrebu disciplinovanog, tihog iskrcavanja. To je imalo uticaja i kakav-takav red bio je ipak uspostavljen.

Čim je izašao iz broda, Buki se priključio ženi i djeci koji su se iskricali među prvima. Prešao je pogledom luku, a i dalje, u pravcu grada Senja. Vidio je da se s nekih polu srušenih kuća još diže dim, a i miris gareži osjećao se u nozdrvama. Lako se moglo zaključiti da su njemačke bombe ovdje padale možda prije nekoliko sati. Kada su se svi iskricali, jedan iz grupe partizana koji će pratiti zbjeg nervozno je zahtijevao da ljudi odmah krenu s njima prema obroncima Velebita, jer, kako reče, postojala je opasnost od novog napada iz vazduha još tokom noći ili u svitanje, koje nije bilo daleko.

Brzo je formirana kolona sastavljena isključivo od Jevreja, doskorašnjih zatočenika logora na Rabu. Jedan manji broj pristiglih s tog otoka, međutim, nije želio da krene put Velebita, već

u pravcu sjeverozapada, uz jadransku obalu. Oni su ostali na obali –da bi za njih, takođe te iste noći, bio organiziran transport u željenom pravcu.

Uskoro je prva kolona izbjeglica krenula na svoj neizvjesni put u nepoznato. Na troja kola s volovskom zapregom utovareni su najstariji, nesposobni za hodanje, kao i nekoliko male djece. Lenka i Buki su uspjeli da u jedna kola ubace i Albija, dok će Erna morati da pješači pored svojih roditelja. Poslije izvjesnog vremena moraće i Albi ustupiti mjesto na kolima drugoj djeci približnog uzrasta i koračati pored roditelja, pa onda opet na kola, kada dođe na red. Kolona je hvatala uzbrdicu i vijugavim, uskim putem penjala se uz Velebit. Vodiči su ih stalno požurivali, jer su morali što prije izmaći sa područja Senja. Do jutra će morati da prevale najmanje desetak kilometara. U stvari, cilj je bio da kolona pređe velebitski prevoj i još za mraka stignena ličku, šumovitu stranu ove planine.

PJEŠAČENJU NEMA KRAJA!

Pred zoru, umorna kolona je ušla u jedan lički planinski zaselak, sastavljen od nekoliko raštrkanih kuća. On se trenutno nalazio na partizanskoj oslobođenoj teritoriji, što je vodičima bilo poznato. Zbjeg se zaustavio na malom proplanku, ispred jedne kuće u koju uđoše dva partizana iz pratnje. Bilo je očito da su poznavali domaćine, jer se s njima u vratima uskoro pojavi i postariji seljak, brkalija s više komada izlomljene kukuruze na staroj, povećoj tepsiji. Malo zatim izašla je i domaćica, sitna i zabrađena u crnu maramu, sa šerpom mlijeka. Po komadić kukuruze i pokoji gutljaj mlijeka dobila su najprije najmanja djeca, a zatim i oni najstariji, onemoćali. U međuvremenu i iz drugih kuća u zaseoku stigla je količina kukuruze, tako da su i ostali iz zbjega dobili po manji komad. Ne bi se moglo reći da je iko utolio glad, ali sve je ipak malo okrijepio po komadić tvrde kukuruze. Nakon

toga su se svi napili hladne izvorske vode, osvježili lica, a oni koji su imali posude sa sobom napunili su ih vodom.

Stari ljudi, koji su sjedili u volovskim kolima, stalno su nešto gundali i zanovijetali. Teško su podnosili djecu, naročito onu nemirnu i ljubopitljivu, kao što je bio Albi. Dječak se neko vrijeme vozio sa starim bračnim parom Poljokan. Mnogo ih je nerviralo što ih je Albi stalno nešto zapitkivao, a oni bi da spavaju. Bilo bi normalno da i on, kao i sva djeca njegovog uzrasta, u to doba spava dubokim snom. Ali, rat je stvorio kod djece sasvim drugačije navike. Uz to, sada su još morala i da pješače, u vrijeme kada su i odrasli s mukom odoljevali snu. Sirota Erna imala je manje privilegija od svoga brata. Zbog toga što je imala "već" deset godina uspjela je samo dva puta, i to veoma kratko vrijeme, da na kolima odmori svoje male, umorne noge sa ravnim tabanima. No, ona se nije žalila na svoju sudbinu, hrabro se, kao neka odrasla osoba, nosila sa svim tim nedaćama.

Partizanski vodiči su požurivali gotovo usnuli zbjeg da se pripremi za polazak. Zora, koja se već najavljujivala, nije se smjela dočekati u naseljenom mjestu. Umorna kolona se jedva ponovo pokrenula i vodiči su je usmjeravali u pravcu susjedne šume. Tek kada su ušli u nju, mogli su se "utaboriti" i predati snu, dok je partizanska pratnja na smjenu stražarila.

Sunce se probijalo kroz drveće s gotovo opalim lišćem. Veoma svježe jutro i rosa podsjećali su da je već duboka jesen. Nisu imali ni puna tri sata za odmor i san. Bilo je najteže probuditi premorenu djecu. Međutim, moralo se nastaviti dalje, ali uvijek podalje od puteva, na kojima se moglo lako nabasati na neprijatelja. Iako su vodiči poznavali staze i bogaze preko planina i kroz šume, niko u zbjegu nije bio spokojan, jer je stalno postojala opasnost da upadnu u neku zasjedu. Moralo se takođe voditi računa i o starim i bolesnim osobama, koje su, uz brojnu djecu, usporavale brže kretanje kolone. To su bili važni razlozi zbog kojih će se ubuduće morati i veći dio noći ostaviti za odmor, iako su vodiči smatrali da bi kretanje noću bilo bezbjednije nego danju.

Umorna kolona jevrejskih izbjeglica je pješačila danima i danima. Da li će imati snage da tako nastave i da sagledaju kraj tom mukotrpnom hodanju? Konačno, stiglo im je neophodno ohrabrenje. Jednog popodneva pratioci su najavili da nisu daleko od Otočca, ličkog gradića koji su nedavno zauzeli partizani. Upozorili su na opasnost koja ih može iznenaditi, jer u okolici Otočca djeluju opasne ustaške formacije. Na njihovu sreću, u grad su ušli neprimijećeni od neprijatelja. Svi iz zbjega, stari i mladi, radosnim klicanjem su pozdravili prvu partizansku stražu na ulazu u ovo mjesto.

Pristigla kolona se odmarala na jednom proplanku, na ulazu u Otočac. Prvi put poslije duže vremena izbjeglice su okusile toplu, okrepljujuću, mada tanku supu iz kazana, nakon čega su, već u prvi sumrak, svi polijekali, kako bi se dobro ispravali. Jer već sutra moraju krenuti dalje, ka bezbjednijoj teritoriji od ove. Naime, iz komande su ih obavijestili da nisu sigurni koliko će još dugo partizani biti u stanju da zadrže Otočac u svojim rukama. Rekli su im da se svakog trenutka može očekivati napad ustaša.

Sutradan, rano ujutro nakon doručka, nova grupa partizanskih vodiča požurivala je ljude, jer se zbjeg uskoro morao ponovo pokrenuti. Za manje od sat vremena kolona se već usmjeravala u pravcu Plaškog, ali se morao izbjeći prolaz kroz opasno područje Plitvičkih jezera. Cilj je bio stići do Topuskog, najznačajnijeg oslobođenog mjesta na Kordunu. Tamo je bilo sjedište partizanske područne komande, ali i *ZAVNOH-a*²³, koji će se dalje brinuti o ovom kao i ostalim zbjegovima koje očekuju da stignu.

Iz Štaba u Otočcu su bili obaviješteni još prije polaska da, pored ustaša, po okolnim šumama tumaraju i grupe naoružanih četnika, koje povremeno napadaju partizane iz zasjeda, spuštajući se u blizinu drumova koji vode kroz planinske, šumama pokrivene predjele. I u nekim okolnim selima simpatizeri ustaša ili četnika takođe predstavljaju opasnost koja se ne smije zanema-

(²³) ZAVNOH (Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske).

rivati. Zbog svega toga, dalje kretanje zbjega na području Like i Korduna postajalo je sve opasnije i rizičnije. Ubitačni pucnji ili granate mogli su svakom trenutku udariti s bilo koje strane, iz šume, jarka, s brda, iza krivine puta.

TRAVA KISELICA

Najveći dio Korduna, kao i nešto sjevernije teritorije, Banije, partizani su već oslobodili i u njima su nastojali organizirati život i aktivnosti. No, rat je i dalje bjesnio nedaleko od tih oslobođenih teritorija i njegov kraj se još nije mogao sagledati. A ko zna da li će partizani, uprkos činjenici da su njihova snaga i brojnost silno narasli posljednjih mjeseci, uspjeti da sve oslobođene krajeve i zadrže pod svojom kontrolom? Sa domaćim neprijateljima su se dosta uspješno "nosili", ali ako ojačaju njemačke, uvijek dobro opremljene snage, dosadašnji uspjesi partizana mogli bi doći u pitanje. Očekivala se nova ofanziva njemačkih trupa. Iz sjedišta Rajha, Hitler i njegovi pomoćnici su postajali sve nervozniji i uznemireniji zbog neispunjenja planiranih akcija na tom dijelu Balkana, čemu je uzrok bio za njih iznenađujuće jačanje Titovog partizanskog pokreta. To ih je nagonilo da prebace dodatne snage u Jugoslaviju, koje bi, inače, bile upućene da pojačaju Istočni, ruski front, koji je počeo ozbiljno da se povija pod silinom udara Crvene armije. Hitleru se, stoga, veoma žurilo da što prije slomi otpor na Balkanu, kako bi sve svoje raspoložive snage koncentrisao na glavna evropska ratišta.

Umorna kolona Jevreja u egzodusu nastavljala je svoj mukotrpan marš u susret neizvjesnosti, u svakom trenutku izložena opasnosti od neprijateljskog napada iz zasjede. U njoj su pretežno bila djeca, žene, stari ljudi, ali je bilo i relativno mlađih muškaraca, "glava" porodica, koji nisu mogli da ostave svoju maloljetnu, nemoćnu djecu da sama s majkama lutaju u zbjegu po

bespućima ovih krajeva, čime bi rizikovali da ih nikada više ne nađu žive. Buki je bio jedan od njih, jer su ga još prilikom oslobođenja Raba proglasili preslabim za napore partizanskog ratovanja. No, ovo što je sada prolazio s porodicom takođe je iziskivalo izuzetne napore i izdržljivost. Naprosto se čudio, a pomalo čak i divio samom sebi što je tako krhak sve te nevolje i iskušenja do sada izdržao a da se ne razboli ili, ne daj bože, podlegne. A i Lenka i djeca su takođe sve to nekako izdržavali, pa ga je i to ohrabrialo, ali i moralno obavezivalo da ne posustane.

Prolazili su pored Dabra, Plaškog, zaobilazeći sela i naselja, većinom spaljena. Ovi iscrpljeni "maratonci" bili su zaokupljeni samo jednom mišlju: kada će već jednom stići do spasonosnog cilja, gdje će se moći odmoriti, ispavati, nahraniti? Taj cilj je bio grad Topusko. Međutim, do njega će imati još dosta da pješače.

Na jednom šumovitom proplanku kolona je zastala da bi se ljudi odmorili i prikupili snagu za dalje kretanje. Pored strahovitog umora, sve je mučila nepodnošljiva glad. Kao i mnogi drugi njihovi sapatnici iz zbjega, i Lenka i Buki, umjesto da odmore premorene, nažuljane noge, ostavili su pod drvetom uspavanu djecu i krenuli u pravcu susjedne livade, u potrazi za nečim čime bi mogli sebi i djeci utoliti glad koja ih je već duže vreme mučila.

"Bože moj, pa mi smo prisiljeni da radimo ono što je pračovjek činio – da na zemlji i drveću tražimo hranu", tužno je razmišljao Buki, dok je pogledom kružio po okolnoj prirodi.

Bila je kasna jesen, doba kada se priroda polako priprema za ulazak u neprijatnu, hladnu i dugu zimu. Ni šume ni livade sada više nisu imale nešto hranljivo, jestivo da ponude ovim izgladnjelim očajnicima. Pa ipak, nekolicina "stručnjaka" počela je pomno pretraživati tlo. Izgleda da su nešto pronašli, jer su stavljali u usta neke trave i žvakali ih. Po njihovim uputima, i ostali su krenuli u potragu za tim, pretpostavljali su, jestivim, kiselkastim travama, a zatim ih počeli brati i halapljivo jesti. Nisu svi bili spremni za tako nešto. Bilo ih je koji su govorili da će radije umrijeti od gladi, nego staviti te trave u usta. A našem bračnom

paru se činilo da su sa šačicom pojeđenih trava zaista malo utolili glad. Odnijeli su kiselu travu i svojoj djeci. Probuđeni Albi i Erna halapljivo, gotovo ne žvačući, gutali su ove trave-kiselice, ali im to nije utolilo glad. Dobro je da su u međuvremenu vodiči prošli u okolini mali potok, čiji izvor, izgleda, nije bio daleko. Ljudi su pohrlili k njemu. Svi su se osjećali nekako bolje kada su stomačke napunili vodom.

Partizani su upozorili sve one koji su još bili budni da će najkasnije za sat vremena krenuti dalje. Zbog toga "travarima" neće preostati mnogo vremena za odmor i spavanje, ali i taj kratki san će im nešto značiti.

HAGADA ILI STVARNOST

Naročito u trenucima predaha, Bukijeva umorna glava punila se nekim čudnim mislima i upoređivanjima. Sjećao se svog djetinjstva i priča koje su mu kao malom dečaku pričali u porodici, naročito o velikim jevrejskim praznicima kao što su Purim i Pesah. Iako mu rano umrli otac Avram, a ni majka Lea, nisu bili pobožni u pravom smislu te riječi, ipak su nastojali da u svom domu održavaju jevrejsku tradiciju, onako kako su oni bili u stanju da je shvate. Bukiju je ostala urezana u sjećanje Hagada²⁴, biblijska storija o izlasku jevrejskog naroda iz egipatskog ropstva, koji je Mojsije (Moše), uz Božiju pomoć, poveo ka slobodi, ka "obećanoj" zemlji. Za Pesah, tata mu je pričao da je, prema predanju, hod Jevreja kroz pustinju trajao punih 40 godina, a egzodus je bio prepun raznih iskušenja i patnji. Uprkos svemu, taj dugi "hod po mukama" ipak je, na kraju, rezultirao onim što je *Hašem*²⁵ i obećao djeci Izraela.

(24) Priča, legenda (hebr.) posebno vezana za period izlaska (egzodusa) Jevreja iz Egipta.

(25) Svevišnji, Božje ime (hebr.).

Buki je gajio nadu da ovaj surovi rat neće dugo potrajati, možda još samo koji mjesec. Takvo njegovo rezonovanje se zasnivalo na pričama partizana-pratilaca o uspjesima Titove vojske širom Jugoslavije. Jedan od argumenata koji su išli tome u prilog bio je i postojanje povećane slobodne teritorije na području Korduna i Banije, ka kojoj je, evo, koračao i ovaj zbjeg, skupina umornih, izglednijih ljudi, pripadnika jevrejskog naroda, a ipak odanih ideji da nastave život u jednoj novoj, slobodnoj, za njih bezbjednoj državi koja se, činilo im se, već polako nazirala.

“Ali, šta ako rat potraje još godinu-dvije ili čak i više?”, pitao se Buki dok je s mukom vukao svoje umorne, natekle noge, “U tom slučaju teško da ćemo se ja i moji izvući živi iz ovog pakla!”, zaključio je rezignirano.

A onda su mu se misli ponovo vratile na biblijsku priču. U onom egzodusu Jevrejima je Bog slao hranu s neba, *manu*, pa su ljudi, zahvaljujući njoj, uspjeli da prežive svu tu golgotu. A ovdje, oni ne mogu ništa više naći, do pregršt kisele trave! Ako uopšte i postoji, On ih je sada, izgleda, potpuno zaboravio i ostavio na milost i nemilost prirode i neprijateljske vojske. Šta su zgriješili Jevreji da toliko moraju da trpe i zlopate se? Ni on ni Lenka nisu u životu “mrava zgazili”, živjeli su skromnim, poštenim životom i kao Jevreji i kao ljudska bića i građani u svom nejevrejskom okruženju. Zašto i oni, zajedno s ostalim sunarodnicima, moraju biti tako surovo kažnjeni i osuđeni na lutanja i stradanja?

Bilo je jasno da kasno jesenja priroda na tom području nije mogla ponuditi za hranu ništa više osim te kisele, već gotovo uvele trave, i to ne na svakom mjestu. Pa i da je ima svugdje, njome se glad nije mogla utoliti.

“Valjda će na oslobođenoj teritoriji, ako ikada do nje stignemo, sve biti drugačije, bolje, pa će i djeca češće imati komad kukuruze, a možda, ponekad i šolju toplog mlijeka”, razmišljao je Buki.

Bacio je pogled na Albija i Ernu koji su pored njega i Lenke s mukom koračali – ćutljivi, blijedi, mršavi, potpuno iscrpljeni.

“Pa, oni su pravi mali starci. Oh, majko moja, da li će i koliko još moći izdržati ovako?”, nastavio je Buki svoja tužna razmišljanja.

Od tuge i očaja suze su mu navrle na oči. Da ih ne bi Lenka i djeca primijetili, izašao je za trenutak iz kolone, tobože da zašnira svoje gotovo raspadnute cokule, a, u stvari, da krišom obriše suze. Odjednom se osjetio postuđen zbog ove slabosti i odmah potom se “otrijeznio” i čvrsto obećao sebi da će ubuduće izbjegavati takvo depresivno stanje koje ničemu ne vodi. Ovo je bilo vrijeme borbe za opstanak, njegov i njegove porodice, i do kraja se ne smije predavati. Takav zaključak ga je trenutno tako osokolio i ohrabrio, da je odjednom počeo da korača življe, čilije, gotovo ne osjećajući više umor u do krvi izuljanim stopalima. Čim joj se Buki priključio u koloni, Lenka je osjetila da se u njemu dogodila neka promjena nabolje. Nije ga ništa pitala, nego je i ona uz nje ga nastavila taj beskrajni marš nekako čilije, vedrije.

* * *

Kolona je polako silazila niz šumovitu Petrovu goru i usmjeravala se ka gradiću Vojnić. On je oslobođen desetak dana ranije i navodno je bio čvrsto pod kontrolom partizana. Stigli su do prvih kuća u predvečerje kasne jeseni ili bolje reći rane zime. Kada su shvatili da su konačno ušli u naseljeno mjesto koje su držali partizani, svi u zbjehu, čak i stari i bolesni, naprosto su se probudili iz nekog letargičnog sna i počeli se bučno oglašavati s mnogo radosnih emocija. Kako i ne bi kada su konačno stigli do spasa! U to su sada bili ubijeđeni. Neki uniformisani ljudi, vjerovatno zaduženi da se pobrinu za izbjeglice, prihvatili su ih i krajnje iscrpljenu kolonu povelu ka napuštenoj školi. Na ulazu ih je naprosto omamio, a prazna crijeva podstakao na nesnosno krčanje miris hrane iz kazana. Odmah su im ponudili da jedu, a vlasti su obezbijedile i nešto stare odjeće koja će im se podijeliti odmah poslije objeda. Prvenstveno je trebalo obući djecu, a zatim i one koji su najpoderaniji, napola goli, a takvih je bilo podosta.

U velikoj prostoriji, koja je više ličila na štalu, nego na nekadašnju školu, pod je bio prekriven slamom. Izmučenim ljudima se, međutim, činilo kao da su ušli u carske odaje. San je svima bio potrebniji od hrane, iako odavno nisu ništa toplo i tečno okusili. Ipak, po komad crnog hljeba, uz čorbast grah, koje im upravo pođeliše, pojeli su svi u slast. Dok su objedovali, jedan oficir im je saopštio da će, nakon nekoliko dana odmora nastaviti put ka krajnjem cilju – Topuskom.

Čim su završili s jelom, Lenka i Buki požuriše s djecom u kutak koji su im odredili. Prije svega, Lenka je željela da taj prostor pripremi za spavanje kako bi djeca što prije legla. Dvije deke, što su ih dobili, valjda će biti dovoljne bar za pokrivanje djece, ako već ne dotekne i za njih dvoje. Iako tanke, i slamarice odozdo će ih valjda malo zagrijati. Svi su bili sabijeni u ovu prostoriju kao sardine u konzervi, pa bi i to moralo doprinijeti da se ne smrznou u ovoj noći koja je bila već prava zimska. Biće zbog toga unutra strašno zagušljivo, ali ko je sada još i o tome želio da razmišlja. Umor je učinio svoje, jer su se svi u zbjehu brzo pripremili za spavanje. Ubrzo su bile ugašene petrolejske lampe, nakon čega je i žamor uskoro utihnuo. Još je samo neko dijete pospanim glasom tražilo nešto od roditelja, ali i oni uskoro utonuše u dubok san.

Kao u inat, Lenka i Buki nikako nisu mogli zaspati, uprkos premorenosti. I taman kada su, nakon dugog bdijenja, već bili spremni da se otisnu u toliko željeno carstvo snova, zadesi ih jedna nova nevolja koja će spopasti i sve druge usnule izbjeglice.

“Hej, Lenka, jesi li se uspavala? Nešto me užasno grize po koži, a tebe?”, šaputao je Buki na uho svoje supruge, češući se po leđima. “Majku mu, da nisu buve, stjenice ili možda uši?”

Bunovna Lenka mu je, takođe šapatom, odgovorila da ni ona nije uspjela da zaspri i da i nju nešto grize po nogama.

“Možda je to slama koja je ispala iz slamarice pa nam draži kožu, a mi smo premoreni, pa nam i to smeta”, pomirljivo je zaključila Lenka.

U jednom trenutku šaputavi glasovi su se začuli s više strana i oni su se tu i tamo malo pojačavali. Lenka i Buki su odjednom započeli češanje, drapanje po cijelom tijelu, sve intenzivnije. Kada su čuli i osjetili da to isto čine i oni koji su spavali blizu njih, bilo im je sve jasno. Znači, slama je puna tih ogavnih insekata, krvopija. Međutim, niko od izbjeglica nije imao snage ni volje da nešto preduzme. Niko nije tražio čak ni da se upali petrolejka. Vjerovatno je toj pomirljivosti doprinijela i činjenica da se premorena djeca nisu budila niti plakala, iako su, sigurno, i njih grizli isti insekti. Svi su bili isuviše iscrpljeni i umorni, a želja i potreba da se poslije dugo vremena dobro ispavaju je ipak nadjačala.

U neko doba noći ni Buki a ni Lenka više nisu imali snage da se odupiru toj iskonskoj potrebi i oboje su konačno zaplovili u carstvo snova. Valjda će tamo doživjeti nešto ljepše i prijatnije, nego što im je pružala ova okrutna svakodnevnica. A češanje se moglo nastaviti instinktivno i u snu.

KUDA DALJE?

Predah u Vojniću je svima i te kako dobro došao. Ne samo da su se izbjeglice u novim uslovima dosta dobro nahranile, malo bolje i toplije obukle, već su poslije dužeg vremena mogle u izobilju koristiti i vodu za kupanje. Žene su je iskoristile da properu ono malo veša sa sebe i svojih porodica koji još nije bio toliko poderan da se nije bar mogao zakrpiti. Istina, bio je veliki problem kako ga sušiti. Vani je mraz već najavljivao zimska jutra, a počeo je da provijava i snijeg. Ostala je, dakle, jedina mogućnost da se suši u prostoriji gdje se boravilo i spavalo. Unutra je i bez toga bilo veoma zagušljivo. Ali, nije bilo drugog izbora. Sarajlija Šani je povremeno, pjevajući uz svoju violinu, koju je vukao sa sobom još iz Sarajeva, nastojao da popravi "klimu" među jevrejskim izbjeglicama. Ponekad mu je to i uspijevalo i u tim trenucima svi

su se radovali njegovim improviziranim, uvijek rimovanim šaljivim pjesmicama, "vrabcima".

Taj Šani, uvijek spreman da razveseli svoje sapatnike muzičkim doskočicama u stvari je imao jednu veoma tužnu životnu priču. Ona je počela s bombardovanjem Sarajeva, aprila 1941. godine. Bombe su padale u blizini kuće u kojoj su stanovali on, njegova supruga i dvogodišnji sin Mišo, po jevrejskom Moize. Svi su u panici istrčali iz kuće pre nego što neka bomba slučajno padne na nju. Tek što su se njih troje našli nekoliko metara dalje od izlaza, ženu je odnekud pogodio veliki geler bombe koja je eksplodirala u njihovoj blizini. Pala je, s djetetom u rukama. Teško povrijeđena, uskoro je izdahнула. Mali Mišo je nekim čudom ostao živ. Užasnut, ali nepovrijeđen, Šani je imao samo toliko vremena da izvuče dijete iz zagrljaja već preminule majke i da s njim istrči iz dvorišta na ulicu. A kada je sa izvjesnim brojem sarajevskih Jevreja uspio sa sinom da pobjegne iz Sarajeva, nije zaboravio da ponese svoju violinu, koju je naučio da svira kao amater. I njih dvojica su dospjela u logor na otoku Rabu. I ovdje, na Baniji, kao i u logoru, kratio je svoje i vrijeme svojih sapatnika svirajući često violinu. U početku je svoju tugu za izgubljenom suprugom utapao u tužne zvuke svog instrumenta, da bi ih kasnije zamijenio vedrijim tonovima. Imao je nevjerovatnu sposobnost da improvizira pjesmice šaljivog teksta, koje su uveseljavale jevrejske logoraše, a kasnije izbjeglice u egzodusu po nepoznatim krajevima.

A što se tiče onih krvopija iz slame, detaljnim istraživanjem ljudi su ujutro ustanovili da se radilo o buvama i stjenicama, ali nisu pronašli uši. To je za sve, ipak, bila umirujuća novost. Jer, znali su da uši prenose pjegavi tifus, a tu bolest je u ratnim uslovima bilo teško preživjeti.

"Nekoliko noći koje treba da provedemo u Vojniću nekako ćemo izdržati, pa makar se morali i neprestano češati. Veoma je važno da se ne radi o ušima!" Sa lica svih odraslih moglo se pročitati odobravanje ovih Bukijevih riječi..

Stigao je i dan kada je zbjeg morao krenuti dalje. Niko od izbjeglica nije bio zadovoljan što ih ponovo pokreću.

“Pa, dokle ćemo, za boga miloga, ovako? Hoće li naš dolazak u Topusko najzad biti i kraj naših ratnih lutanja? ”, gundao je poluglasno Buki. To je mučilo ne samo njega već i sve ove Jevreje – izgnanike.

Pokret je najavljen prethodno večer kako bi se ljudi pripremili za rani jutarnji polazak, nakon što im se iz kazana bude podijelio čaj, uz komad hljeba. Vlasti su za dalje putovanje obezbijedile nešto više kola s volovskom zapregom, na koja je trebalo da bude smješten veći broj starih, bolesnih i što više male djece. Kolona je opet krenula obroncima Petrove gore, a ovoga puta se direktno usmjerila ka gradu Topuskom. Vodiči su stalno upozoravali ljude da moraju biti veoma oprezni i spremni da se, s djecom ko ih je imao, hitro bace na zemlju, a ako bude vremena i da se što brže sklone s puta, u slučaju nekog napada. On može da uslijedi iz vazduha, što znači da se može očekivati napad njemačkih “štuka”, ali i iz šuma u kojima se skrivaju raznorazne naoružane grupe. Niko ne može da potvrdi da li se radi o ustašama, domobranima, četnicima, možda Nijemcima ili, naprosto, o pljačkaškim naoružanim grupama koje su spremne da ubijaju i civilno stanovništvo, samo da bi se domogle hrane i drugog plijena. U svakom slučaju, ova opasnost je ulila ljudima strah u kosti. Nisu željeli da, poslije svega što su doživjeli tokom egzodusa, tako ludo izgube živote. Ali, rat je rat i dok on traje, opasnosti po život su stalno prisutne. Ta spoznaja, uz strah, pooštri čovjekove reflekse, učini ga budnijim, opreznijim u svakom trenutku. Čak je i u tananom snu spreman da ga naglo prekine, da bi se trenutno preselio u stvarnost i reagovao u samoodbrani, kao napadnuta životinja u šumi.

U ovo zimsko doba dani su postali veoma kratki, a zbjeg je, kako rekoše vodiči, morao stići u Topusko prije mraka. Često se zastajkivalo, jer su djeca i starci, zbog prehlade i groznice, morali prazniti svoje mjehure. Poslije nekoliko sati hoda, odmor je bio

neophodan svima, a i da bi se nešto prezalogajilo. Ovoga puta vlasti su izbjeglicama obezbijedile nešto hrane. Komad hljeba i šnita nekog crvenog sira iz američkih konzervi izbjeglicama su koliko-toliko utolile glad, barem odraslima. Kolona se zaustavila blizu jednog izvora iz kojeg je oticao potok, koji se bučno spuštao niz šumoviti obronak, tako da su se žedni napili hladne vode. Imali su sreću da još nije bio zamrznut, jer se temperatura nije spustila ispod nule.

Sve one koji su pješačili pored kola umor je već dobro zahvatio. Ali, ubrzo se kolona počela spuštati niz obronak, prema dolini. U daljini su se nazirali obrisi neke riječice. Vodiči, sada već u boljem raspoloženju i manje napeti, saopštili su da je to rijeka Glina i da se približavaju Topuskom. Ta lijepa vijest se šapatom prenijela do kraja kolone i svi su naglo živnuli i razvedrili se. Uskoro su primijetili i dimove što su se pušili iz dimnjaka prvih kuća, na ulazu u Topusko. Tada je svima laknulo, a naročito su bili zadovoljni što na putu nisu imali nikakvih neprilika, ničeg od onog na šta su ih upozoravali. Još samo malo i stići će na cilj, u Topusko, gdje će sve biti ljepše, bolje i lakše. Da li se bližio kraj njihovim patnjama, tog mučnog egzodusa? Tome su se sada ponadali svi odrasli iz umornog zbjega jevrejskih izbjeglica, dok su čilo koračali, a volovska kola veselo tandrkala pored prvih kuća u zimsko predvečerje krajem treće ratne godine.

TOPUSKO

Kao i ostale izbjeglice, Lenku i Bukija s djecom su smjestili u jedan od nekoliko prostora koji su za njih namijenile partizanske vlasti u Topuskom. Ušli su u poveću prostoriju, salu, reklo bi se nekog doma kulture. Za oko njih stotinjak, koliko ih je bilo tu raspoređeno, na podu, duž dva zida, bile su poredane deke jedna do druge, a ponegdje je bilo postavljeno i nešto što je trebalo da posluži kao jastuk, uzglavlje. Sredinom sale se prolazilo, odno-

sno prilazilo prostorima određenim za ležaje. Naš par i njihovu djecu su smjestili negdje pri kraju sale. Odmah su tamo sjeli i počeli raspakivati dva ruksaka u kojima se nalazila sva njihova imovina, uključujući i dječije stvari. Neke sitnice, koje su za njih život značile, nosili su stalno sa sobom. Buki se nije odvajao od igle i konca, dok je Lenka u platnenoj kesici, koja joj je dano-noćno bila okačena oko vrata i ubačena između dojki, čuvala šaku krupne kristalaste soli. I još poneku sitnicu, recimo dva-tri prstena koje je tamo sakrila, da bi ih u nekoj velikoj nevolji mogla trampiti za hranu. Drugog, vrijednijeg nakita, zlatnog ili srebrnog, na njihovu žalost, nisu imali ni sada, a bogzna šta više nisu imali ni ranije, u Sarajevu. Naravno, vjenčano prstenje nisu skidali s ruku ni jednog trenutka.

U zajedničkoj kupaonici umili su djecu i sebe i otišli na kaban da prime čorbu sa nešto graha u njoj. Porcije, koje su dopunili komadićima hljeba nadrobljenim u čorbu, bile su vrlo brzo ispražnjene, jer su svi bili dobro izgladnjeli. A u to hladno veče bilo je blagotvorno pojesti nešto toplo i tečno. I djeca su brzo "počistila" svoje tanjure, ali dodatak nisu mogla dobiti. Moralo se ostaviti nešto hrane i za druge sapatnike, a oni su bili brojni. Poslije obroka, Lenka i Buki su se s djecom odmah uputili ka svojim ležajima. Zadimljena prostorija bila je već malo zagrijana. Najprijatnije je bilo oko metalnog bureta, pretvorenog u peć, ali se ono mnogo dimilo. Zato su oboje ipak bili zadovoljni što su se smjestili dalje od tog zadimljenog ložišta, a bliže prozoru. Bolje je udisati čistiji vazduh, pa makar bio i manje topao. Međutim, plašili su se nečeg drugog što bi im moglo poremetiti san. Naime, u sali je bilo vrlo bučno. Gotovo svi su pričali uglas, a neizbježan je bio i plač pospane i premorene djece. Odnekud iz sale jedva se probijalo cviljenje Šanijeve violine.

Bila je već kasna noć kada je neko pogasio petrolejske lampe, nakon čega je počeo jenjavati žagor i razgovor, da bi na kraju svi utonuli u dubok san. Oni koji bi se budili noću, kao što je to činio Buki, mogli su čuti kašalj budnih ili onih već usnulih, a poneko je i glasno hrkao. No, to gotovo nikom od premorenih izbjegli-

ca, osim manjih izuzetaka, nije moglo da poremeti "preseljenje" u carstvo snova, u kojem je sve moguće i ostvarljivo.

Jutro je osvanulo tmurno i hladno. Spontano buđenje je počelo vrlo rano, a s njim i svjesno češanje. Vjerovatno se to radilo i u snu, nesvjesno, ali zbog umora niko nije ima snage da prekine san. Kašljanje, a zatim plač djece, bili su sve jači, tako da su se i oni "teški" spavači već u ranu zoru probudili iz nezdravo dubokog sna. Odmah je počelo glasno gundanje zbog krvopija koje ljudima ni ovdje ne daju mira. Baš kao što im se desilo i u Vojniću. U jednom trenutku je neki čovjek, koji je bio skinuo i okrenuo naopako košulju u kojoj je spavao, povikao:

"Pa, ljudi, nadrljali smo, ovdje ima ušiju!"

Odjednom su se svi odrasli razbudili i panično skočili na noge. Muškarci su poskidali noćne košulje, ili ono u čemu su spavali, i u polumraku započeli potragu za ušima. Žene su to činile diskretnije, bez skidanja veša. Već je više njih, među njima i Buki, pronašlo uši, a onda se krenulo u njihovo uništavanje – "tucaње", uz glasne psovke i negodovanja. Roditelji su budili svoju djecu i skidali s njih odjeću, pomno tražeći te odvratne insekte. Neko iz sredine sale je panično uzviknuo:

"Teško se nama! Svi redom ćemo dobiti tifus!"

To predskazanje je naprosto zapalilo atmosferu u zbjegu. Od izlaska iz logora to je bilo prvi put da su ljude tako masovno napale ove opasne krvopije. Nekolicina ljutih izbjeglica je već bila izašla da potraži nadležne. Dva dežurna oficira, iako nisu shvatali zašto ovi ljudi zbog ušiju dižu toliku buku, obećali su da će o tome odmah izvijestiti svoje pretpostavljene, kako bi se udovoljilo traženju izbjeglica da se nešto hitno poduzme da bi se oslobodili te napasti.

Odmah poslije doručka svi su se vratili na svoja mjesta u sali, jer su ih tamo već čekali pristigli predstavnici ZAVNOH-a i lokalnih vlasti (Narodno-oslobodilačkog odbora Topuskog). Ljudi su s nestrpljenjem očekivali šta će im biti saopšteno, ne samo povodom ušiju već uopšte – šta ih dalje očekuje. I Buki i ostali u zbjegu bili su ubijeđeni da u Topuskom mogu dobiti sve potrebne

informacije, jer je taj grad postao pravo sjedište vojne vlasti za cijelu još neoslobođenu Hrvatsku, koja bi trebalo da, po završetku rata i očekivane pobjede saveznika i Rusa, a sa njima i partizanske vojske, postane republika u sastavu nove, narodne federativne Jugoslavije. Tako su odlučili u bosanskom gradiću Jajcu Tito i njegovi vojni saradnici iz svih krajeva Jugoslavije nepunih mjesec dana ranije. Upravo o tome su govorili predstavnici nove vlasti. Zatim su obavijestili izbjeglice i o drugim, svakodnevnim, životnim stvarima. Rekoše da su upoznati sa prigovorima u vezi s ušima, pa je odlučeno da odmah poslije ovog sastanka, po grupama, svi odu u gradsko termalno kupatilo, koje je ratom bilo prilično oštećeno, a nekada je to bila turistička atrakcija toga kraja. Tamo će se temeljito okupati i proći dezinfekciju prašenjem. Takođe će se DDT-om poprašiti i prostorije u kojima su izbjeglice spavale i boravile. Ovo saopštenje su svi primili s odobravanjem i olakšanjem.

Došlo je na red i ono najbitnije. Predstavnici ZAVNOH-a su im rekli da Topusko nema mogućnosti, a i opasno je zbog mogućih napada neprijatelja, da izbjeglice ostanu u njemu. Radi se, rekoše, intenzivno na sačinjavanju spiskova i određivanju grupa izbjeglica koje će biti smještene po selima oko Topuskog i Gline, odnosno na oslobođenoj teritoriji Korduna i Banije. Svaka grupa će imati svog, od ZAVNOH-a opunomoćenog vođu, koji će biti odgovoran za transport i smještaj izbjeglica u kraju za koji bude zadužen. Do tamo će se obezbijediti prevoz kamionima, da ljudi ne bi više pješачili desetine i desetine kilometara. Dok se sve to ne pripremi, jevrejske izbjeglice ostaće u Topuskom.

Sada je svima bilo jasno da njihovom lutanju još nije došao kraj. A očito neće doći ni kada ih razmjestite po selima, jer je rat još trajao. Ko zna, danas je to oslobođena teritorija, a sutra neprijatelj može opet da je napadne i osvoji, pa hajde opet u novu bježaniju! Ipak, ono najvažnije nisu smjeli ni jednog trenutka zaboraviti: glava im je još na ramenu, dok njihovi u logorima u Jasenovcu, Staroj Gradiški, po Njemačkoj ili Norveškoj, ko zna da li su uopšte još živi?

“Epopeja” o problemima i mukama izbjeglica s ušima naći će se u tekstu Šanijevog novog “vrapca”, koji će im on otpjevati i odsvirati još isto veče, nakon obavljenog kupanja i prašenja DDT-om.

* * *

Tiho, bez ikakvog slavlja, Buki, Lenka i ostali njihovi sunarodnici iz zbjega ušli su u novu godinu. Da li će to biti i posljednja godina krvavog rata, hoće li se uskoro moći vratiti svojim domovima – bila su pitanja koja su opsjedala svakog odraslog među izbjeglicama. U Topuskom su mogli saznati više nego do tada šta se dešavalo na savezničkim i ruskim frontovima, a vijesti su bile ohrabrujuće. Pa i one sa jugoslovenskih frontova u Hrvatskoj, Bosni i Srbiji. Ali, dok se sunce slobode zaista ne pojavi na horizontu, ovi ljudi su ipak više bili okupirani onim što ih ovdje neposredno očekuje, na primjer, gdje će ih smjestiti i s kime.

PIKUAH NEFEŠ

Jednog od prvih januarskih dana nove godine, “nadležni” je na skupu izbjeglica pročitao s nekog spiska ko se nalazi u kojoj grupi, za koje selo je bio određen i imena vođa koji su se predstavljali dizanjem ruku. S još četrdesetak osoba u grupi koja će biti smještena u selo Obljaj, nekoliko kilometara udaljeno od banijskog gradića Gline, ili u njegovim okolnim zaseocima, biće i Buki sa svojom porodicom. Većina do tada pristiglih izbjeglica u Topusko biće smještena u selima oko toga grada, Gline i Petrove gore. Ostavljaju im samo jedan dan za pripreme i dogovor po grupama, a onda će ih, zavisno od raspoloživih kamiona, prebacivati do odredišta. Što se tiče vremena za pripreme, niko nije imao problema da ono malo stvari koje je sa sobom nosio, ako zatreba, zapakuje za samo dva-tri sata. Nekima bi bilo dovoljno i kraće vrijeme. Ta-

kav je bio slučaj i s Lenkom i njenim mužem. Buki se ni ovom prilikom nije uzdržao, a da jetko ne dobaci organizatorima skupa:

“Ne brinite vi za naše pripreme za novi pokret, na to smo odavno navikli. Nego, dajte da već jednom krenemo tamo gdje imate namjeru da nas odvedete – da se konačno negdje skrasi-mo.”

Počeo je da pada prilično gust snijeg kada je kamion u kojem su bili Lenka, Buki i njihovo dvoje djece krenuo u pravcu Gline. Zbog lošeg puta, izrovanog i blatnjavog koji je sada polako prekrivao snijeg, kamion se sporo kretao i trebalo je više od sat i po vožnje da bi se prevalilo tih tridesetak kilometara do Obljaja. Na prilazu selu kamion se zaustavio. Vođa je sišao s kamiona, držeći listu u rukama. Nazirale su se dvije ili tri kuće, poprilično udaljene jedna od druge, reklo bi se najmanje po kilometar. Reče da je to zasjelak Krnjajići. Pročitao je imena Bukija, Lenke, njihovo dvoje djece, zatim je prozvao Jakova, zvanog Jako, njegovu kćerku Šariku, pa Floru i njenu kćerku Tildu. Kada su se svi oni iskrcali iz kamiona, vođa ih je poveo puteljkom do najbliže kuće, iz čijeg dimnjaka se dizao prilično gust dim. Uveo ih je unutra, prethodno razmijenivši nekoliko riječi s domaćinima, a zatim se pozdravio s Bukijem i ostalima i požurio ka kamionu da bi što prije izvršio razmještaj i ostalih u samom selu Obljaj.

Prilično oronula, manja kuća u koju su upravo ušli Buki i ostali došljaci, nalazila se na malom proplanku. Preko puta kuće bila je štala, a tik uz nju nevješto sklepani svinjac i kokošinjac. Samo djelimično je dvorište bilo ograđeno već istruljelim drvenim plotom. Odmah se moglo zaključiti da u toj kući nema muškarca – domaćina. Iza kuće se nalazilo nekoliko stabala voćaka – jabuka i krušaka, a na samom kraju dvorišta i jedna trešnja. S druge strane, desetak metara dalje, uzana staza se spuštala niz proplanak prema njiivama, a malo dalje je ulazila u šumu.

Osam promrzlih Jevreja koji su ušli u ovu kuću – a posebno djeca, Erna, Albi i dvije starije djevojčice, gotovo djevojke, petnaestogodišnje Tilda i Šarika – bili su presrećni što su ušli u zagrijanu prostoriju. Brzo su se raskravili, mada su se svi zbu-

njeno šćućurili u jedan ugao prilično prostrane prostorije. Odmah im je svima postalo jasno otkud onaj gusti dim iz dimnjaka. U velikom zidanom šporetu gorjela je jaka vatra, a na njemu su bile dvije velike šerpe s ključalom vodom. Svinja tek što je bila zaklana i svi ukućani su bili u velikom poslu oko njenog "srediivanja". Odjednom se ove jevrejske izbjeglice prisjetiše da će uskoro pravoslavni Božić, a pošto su u srpskoj kući, bio im je jasan razlog zaposlenosti te porodice oko mesa. Prisutni iz porodice Krnjajić (vjerovatno su u ovom zaseoku svi iz te porodice, pa otuda i taj naziv) bili su: Petra, sredovječna punačka žena omanjeg rasta (kasnije su saznali da je sestra vlasnika kuće), stari, omalen, mršav čovjek, koga su ukućani zvali "djeda Rade" i dvije djevojke, Danica i Zeka, koja nije imala dio lijeve noge ispod koljena, ali je sa podebljim štapom veoma vješto i brzo prelazila s kraja na kraj prostorije. Nešto kasnije pridošlice će saznati da su domaćin Miloš i njegov sin Mile u partizanima, negdje na Petrovoj gori. Ove dvije djevojke su bile Miloševe kćerke.

Rade je sjekao meso, a ženski dio porodice je pripremao salo za topljenje, iz kojeg će dobiti mast i čvarke, a mljeli su i meso za kobasice. Zeka je sve opsluživala nevjerovatnom brzinom i vještinom, naprosto je letjela prostorijom, oslanjajući se na svoj grubo istesani štap. Dok nisu završili najveći dio posla, niko od ukućana nije imao vremena da se posveti zbunjenim pridošlicama koje su sjedile na dvije klupe u ćošku pored zida. Oči izbjeglica, posebno dječije, nisu djelovale zbunjeno, već su, naprotiv, bile širom otvorene i pomno su pratile šta se događa za stolom i oko šporeta. Kao da je orkestrirano, bolno zavijanje njihovih praznih stomaka počelo da nadjačava glasove ukućana i zveckanje noževa i posuđa, bar se tako činilo Bukiju, sudeći po reakciji njegovog stomaka! Uskoro je Petra prosto telepatski primila njihovu poruku, jer se odjednom okrenula prema njima i uzviknula:

"Pa, ovi jadnici mora da su gladni! Isjeci, Rade, koji komad mesa da odmah ispržim. Zeko, oslobodi pola stola da bi mogli sjesti. Danice, donesi onu kuruzu i malo luka!"

I dalje vidno zbunjeni, Buki, Lenka i ostali odrasli nisu prestajali da se izvinjavaju i zahvaljuju dok su sjedali na klupe

koje su približili stolu. Tako je divno mirisalo prženo meso koje će sada, prvi put poslije gotovo tri godine, ponovo okusiti! Jeste da se radilo o svinjetini, koju, prema jevrejskim religijskim propisima ne bi smjeli jesti. Ali, ko još i na to da misli kada je u pitanju borba za preživljavanje. Jako reče da su pobožni u Sarajevu koji su dobro poznavali Toru, odnosno Stari zavjet, govorili da u takvim slučajevima prestaje zabrana.

“Pikuah nefeš“, objašnjavao je Buki svojim sapatnicima. “To je pravi hebrejski izraz koji znači da se Jevrejima oprašta takav i sličan grijeh kada im je život u opasnosti!”

U svakom slučaju, niko u grupi nije bio toliko pobožan da bi se, potpuno izgladnjelo, odrekao slatkog komada prženog mesa, pa makar to bila i svinjetina!

Iako ukusan, obrok nije bio baš obilan, pogotovo ne za djecu, ali je sve okrijepio i oraspoločio u toj mjeri da su počeli pričati uglas, a djeca su se već sasvim oslobodila i počela se muvati po prostoriji, zapitkujući nešto djevojke i Petru. Mada je bila u velikom poslu, Zeka je nasmijana razgovarala sa djecom, posebno s Albijem, koji je, kao i uvijek, imao nešto da pita. Mršava, povisoka Danica, pak, nije bila mnogo raspoložena za razgovor, a kada bi i progovorila, činila je to mrzovoljno i nervozno. A djeda Rade je zadovoljno klimao glavom, govoreći “o-kej, o-kej!” Nešto kasnije Petra će objasniti došljacima otkud mu taj engleski izraz. Naime, godinu prije početka rata u Jugoslaviji, Rade je bio otišao u Ameriku – trbuhom za kruhom, kao i mnogi iz ovih krajeva, ali ni poslije nekoliko mjeseci boravka tamo nije uspio da se snađe.

“Zahvaljujući jednom našem rođaku koji se sažalio na nje-ga i platio mu kartu za povratak parobrodom, djeda se pred sam rat vratio u svoje selo”, završi je priču Petra.

Na to joj je Buki dobaci: “Kamo sreće da nije!”

Starac je ipak zapamtio izraze “o-kej” i “gud baj”, ali ništa više nije uspio da nauči. Od tada mu je “o-kej” postala stalna poštapalica u govoru.

Predveče su ukućani završili najveći dio posla, a nešto malo je ostalo i za sutra. Tek tada je Petra sjela da popriča sa prido-

šlicama. Izvinjavala se što imaju samo tu prostoriju, u kojoj su kuhali, jeli i spavali. Neravan pod, koji je na nekim mjestima bio džombast, napravljen je od nabijene zemlje. Ispred ove, nazovimo dnevne sobe, nalazila se samo još jedna prostorija, kao neko veće predsoblje, ali ona u ove hladne zimske dane nije bila namijenjena ljudima, nego domaćim životinjama. Kada noću pritisne veliki mraz, a to je bilo baš tih januarskih dana, oni uveče uvedu kravu, tele, preostala dva praseta i dvije-tri kokoške, da tu prenoće, da se životinje ne bi smrzle i uginule. Prema tome, objašnjavala je Petra, četvoro domaćih i njih osmoro izbjeglica, svi će spavati zajedno u ovoj jedinoj prostoriji. Na jedina dva kreveta spavali su domaćini, osim djeda Rade, koji je u jednom uglu imao svoju slamaricu.

Petra je zatražila od dva muškarca, Jake i Bukija, da pođu s njom i Danicom u štalu – da donesu slamu na kojoj će spavati. U štali je već bio Rade, koji je poslovaao oko krave. Oni su iz jednog ugla trpali slamu u nekoliko vreća, a zatim su ih prenosili u kuću. Za to vrijeme, Lenka, Flora i djevojke, Tilda i Šarika raspakivale su stvari, raspoređivale slamu, a zatim je prekrivale s nekoliko rasparanih vreća koje će im poslužiti umjesto čaršafa. Pokrivaće se “talijankama”, zeleno-smeđim dekama koje su dobili u Topuskom. Za pod od nabijene zemlje sloj slame nije bio dovoljno debeo. Biće neudobno za spavanje, ali drugog izbora nisu imali. Uostalom, ovi ljudi su već navikli na svakojake muke, a ova je gotovo zanemarujuća. Niko se zbog toga nije sekirao. Uostalom, sutra će svanuti novi dan i tada će nešto smisliti i uraditi što bi im moglo olakšati život i boravak u ovoj kući sve dok budu u njoj. Slamarice će preko dana biti složene uza zid prostorije.

Mrak je već padao, a u kući nije bilo petrolejskih lampi, jer, kako reče Petra, bilo je teško naći petroleja. No, biće ipak nekog osvjetljenja u kući, u šta su se pridošlice ubrzo uvjerile. Djeda Rade je donio iz jednog ugla prostorije pregršt tankih traka, dugih oko trideset do četrdeset centimetara, isječenih od mekanog drveta, a sušenih preko dana. U sredinu prostorije postavio je neke drvene, rašljaste nogare i u rašlje pričvrstio kraj jedne trake. Iz šporeta je s tankim zapaljenim drvčetom prenio vatru i za-

palio drugi kraj trake. Ova "lučka", kako ju je zvao Rade, zaista je osvjetlila prostoriju, kao neka jača svijeća. Djeda je privukao tronožac blizu svog primitivnog, ali tako korisnog izuma i sjeo na njega da bi kontrolisao dogorijevanje "lučke". Kada bi skoro dogorjela, palio bi novu i namještao je u rašlje. To je samo on mogao da radi, nikom drugom nije dozvoljavao da se miješa u njegovu "majstoriju". Prije podne bi dobro naoštrenom sjekiricom tesao komade mekog drveta, po svom izboru, ostavljajući isječene trake da se suše do uveče. On je odlučivao i kada će se "osvjetljenje" u kući paliti i gasiti, a i izvršenje tog zadatka je bilo isključivo u njegovoj nadležnosti. Pri tom je, pljučkajući često na pod, dobacivao "o-kej, o-kej, gud-baj", žmirkajući očima i klimajući značajno glavom, kao da je izgovarao neke magične riječi iz kojih će se izroditi neko čudo neviđeno. Izuzetno te noći je kuća bila osvjetljena nešto duže zbog novih "stanara", ali je uskoro djeda uspio da i njima nametne svoje satnice paljenja i gašenja "lučki".

ŠNAJDER

Lenki i Bukiju je bilo potrebno samo nekoliko dana da se koliko-toliko organiziraju i uklope u novi ambijent. To im nije bilo teško, jer su oboje po prirodi bili veoma komunikativni uz to i bez nekih posebnih prohtjeva primjerenih ljudima iz grada, posebno u pogledu komfora. Jednostavno, shvatili su da ne smiju biti niti pokazivati nezadovoljstvo ni odbojnost prema domaćinima zbog nedostatka onih manira koji se cijene u gradu. Na kraju krajeva, zar u ova ratna vremena nije najvrijednije kada ljudi kao Petra pruže utočište nepoznatim izbjeglicama i time spasavaju njihove živote. Zbog takvog odnosa, Petra i ostali ukućani su odmah zavoljeli ovaj par.

Izgleda da ostale pridošlice nisu imale te sposobnosti prilagođavanja, jednostavno nisu uspijevale da se spuste na nivo ovih neukih, ali veoma dobrih i srdačnih ljudi. A Buki i Lenka su

u svakom trenutku bili spremni da priskoče u pomoć svakom od ukućana, nudeći je i bez njihovog traženja. Sasvim je bilo svejedno o čemu se radilo. Ako se morao prenijeti neki teret, Buki je podmetao svoja ne baš jaka leđa, a njegova žena je prala posuđe, redovno čistila kuću, pomagala Radetu i Petri u štali. Ostali njihovi sunarodnici kao da nisu znali, ili nisu imali ni volju da nešto sami preduzmu, da se late nekog korisnog posla za ovo domaćinstvo, ali i za sebe same. Sjedili su pasivno, izgubljeno, ne čineći ništa, sem kada je trebalo da se sjedne za sto da bi se nešto pojelo. Izuzetak su donekle bile djevojke Šarika i Tilda, koje bi tu i tamo pomogle kada se od njih to zahtijevalo. Jakova i Floru je zahvatila neka čudna apatija, paraliza volje da se nečim okupiraju. Samo ih je bilo kakva aktivnost mogla izvući iz takvog stanja. Ali, ni Lenka ni Buki nisu željeli da im bilo šta nameću, da im se ne bi zamjerili. Uostalom, njih dvoje su, objektivno, bili u teškoj situaciji od ostalih, jer su se morali brinuti i za svoje dvoje relativno male djece, Ernu i sedmoipogodišnjeg Albija.

Uskoro se Bukiju ukazala prilika da se, prvi put poslije Raba, ponovo oproba u svojoj profesiji. U jednom trenutku primijetio je u uglu sobe malo veći komad savijenog lanenog, grubo tkanog platna. Petrina suknja, koju je stalno nosila, bila je na više mjesta toliko poderana, da je već bila zrela da se baci u smeće. Oštrom krojačkom oku to nije promaklo.

“Hoćete li, Petro, da vam od ovoga platna sašijem novu suknju?”, upitao je pokazujući na platno.

“Jesi l’ ti šnajder?”, upita ga Petra zainteresovano, ali i s nevjericom, na šta joj on potvrdno klimnu glavom.

Čuvši to, pritrčale su i Danica i Zeka, a Petra mu reče:

“Ako mi možeš sašit’ suknju, uzmi to platno i napravi je!

Ovu ponudu mu nije trebalo dva puta ponoviti. Na klinu, zakucanom u zid, visio je neki kanap. Buki ga je skinuo i pozvao Petru:

“Dodite da vam uzmem mjeru za suknju!”

Petra mu se s nevjericom približila, a kada je Buki počeo da joj kanapom mjeri dužinu od pasa do nogu, pa obim struka i još

ponešto što je bilo potrebno, i da mjere bilježi na drveni stol kredom, shvatila je da se on ne šali. U svom "priboru", koji je stalno nosio sa sobom, Buki je imao i komadić prave krojačke krede. Uzeo ju je kriomice iz italijanske vojne krojačnice na Rabu, kao i malo crnog i bijelog konca, smotanih oko zgužvanog komada papira, u koji su bile zabodene i dvije-tri igle raznih veličina. Petra mu je pronašla neke stare, zardale škare, poprilično istupljene. Djeda Rade se pobrinuo da ih malo očisti od rđe i nagomilane prljavštine. To je šnajderu bilo dovoljno da se baci na posao. Zauzeo je jedan dio stola da bi isjekao platno prema obilježenim veličinama i prenosio ih kanapom na platno, a onda je pristupio krojenju. Ženski dio porodice Krnjajić je neko vrijeme zadivljeno posmatrao kako on vješto kroji i siječe platno, ali je Petra ubrzo odlučila da istjera djevojke iz kuće. I ona je s njima izašla, jer su vani imale obaviti još dosta posla. Bukijevi sunarodnici, posebno djeca, također su s napetom pažnjom pratili kako napreduje u šivenju, a on im je obasnio kako on to radi. Naravno, i Lenka mu je pomagala, tako da je posao brzo napredovao.

Nije prošlo mnogo vremena, a suknja je već bila sastavljena i spremna za probu. Zajedno sa suprugom i sa suknjom preko ruke, Buki se uputio u štalu u kojoj je Petra čistila ispod krave. Vidjeći ga sa suknjom, nije mogla povjerovati svojim očima. Zbunjena, oprala je ruke u škafu s vodom, koji je stajao u uglu štale, a zatim je postupila po Bukijevom zahtjevu. Obukla je suknju, sakrivši se iza krave. Buki se zadovoljno smješкао kada ju je vidio u novoj suknji. Tu i tamo je malo popustio šavove, ali sve u svemu joj je dobro pasirala.

Kada se Petra vratila iz štale i malo umila, suknja je već bila gotova, a djevojke su je s divljenjem posmatrale. Odmah je obukla i ushićena rekla Bukiju:

"Alal ti vjera, šnajderu, ovakvu suknju sigurno nema niko u selu!"

Od tada će ga domaćini iz ove kuće, a kasnije i drugi seljani, isključivo zvati "šnajder". Ushićenoj Petri nije bilo teško da u novoj suknji odmah otpješači do Obljaja, da se pohvali svojim pozna-

nicima i familiji. Kada se vratila kući sva nasmijana i zadovoljna, izvukla je odnekud još sličnog, ali obojenog platna i zamolila Bukija da i Danici sašije suknju. Naravno, on je njen prijedlog radošno prihvatio. Bio je zadovoljan što se može neko vrijeme baviti poslom u koji se dobro razumijevao. Po svojoj prilici Zeka će se morati malo strpiti, jer se prvo mora "namiriti" sestra Danica, očito Petrina ljubimica – mlađa nećakinja bez tjelesne mane.

Korist od ove Bukijeve krojačke aktivnosti bila je neposredna. Već slijedeće večer, prije nego što su otišli na spavanje, Petra je saopštila Bukiju i Lenki da od te noći mogu, zajedno sa djecom, preći u njen krevet, a ona će spavati s djevojkama u njihovom. Oboje su bili zbunjeni i odbijali su taj divan i tako koristan poklon, ali je Petra na tome toliko insistirala da su na kraju ipak prihvatili. Bilo im je neprijatno i zbog ostalih njihovih sunarodnika koji spavaju na podu. S lica Flore, Jake i djevojaka nije bilo teško pročitati koliko su bili zavidni ovom paru i njihovoj djeci, što je u ovoj situaciji bila sasvim shvatljiva reakcija.

Bilo je neopisivo zadovoljstvo, posebno za djecu, spavati na krevetu s pravom slamaricom. U poređenju s podom, kao da su ležali na carskoj postelji. Cijelu tu noć, ni Albi ni Erna nisu se pomjerali sa svog dijela kreveta vjerovatno plašeći se mogućnosti da ga izgube, pa da se opet moraju vratiti na tvrđi pod.

* * *

Glas da se u kući Krnjajića nalazi šnajder brzo se pronijela po selu. Počeli su se u njoj pojavljivati seljani, najviše žene, uglavnom rođaci Krnjajića. Pomalo stidljivo, ali radoznalo pogledali bi s vrata u kuću, a ako unutra nije bilo nikoga od domaćih, zapitali bi nekoga od izbjeglica:

“A, vi ste kod Petre? Je l’ znate kud je otišla?”

Kada bi je pronašli, kratko bi s njom razgovarali, a onda bi ona pozvala Bukija i rekla mu da bi taj ili ta željeli da im on sašije suknju ili pantalone. Samo je nekima mogao ispuniti želje jer, jednostavno, nije imao sav potreban pribor i dovoljno konca, a

kamoli šivaću mašinu. Istini za volju, ni njegovi mršavi prsti nisu mogli izdržati da duže vremena guraju iglu kroz debela, gruba platna. Od onih malobrojnih kojima je prihvatio da nešto sašije, tražio je da mu donesu malo konca. Ovi srećnici bi iz svojih torbi prvo vadili platna za šivenje, ko je imao i konca, a onda i malo brašna, grumen sira, šačicu soli, dvije-tri glavice luka i slično. Sve su to bili dragocjeni i korisni artikli za to ratno vrijeme, jer su i seljaci bili ratom ogoljeni. Kao i svugdje u svijetu u ratnim uslovima, i oni su vojskama ili naoružanim grupama koje bi prolazile kroz selo morali davati gotovo sve što su imali, pogotovo hranu. Rizikujući svoje i živote svojih ukućana, zbog svoje izgladnjele djece seljaci bi ponešto hrane sakrivali na skrovita mjesta. Ni partizanska, Titova vojska nije bila izuzetak. I ona je uzimala što bi pronašla u kućama, ambarima, štalama, da bi nahranila svoje borce. Pošto se izvjestan broj muškaraca iz pretežno srpskim stanovništvom naseljenih sela u tom kraju Banije bio pridružio partizanskim jedinicama, što je bio slučaj i s Obljajem, partizani su imali nešto blaži odnos prema njima, pa bi tako seljacima nešto preostalo i bez sakrivanja.

Bukijevoj porodici je i te kako dobro dolazio takav, mada mali dodatak onome što su, inače, imali da jedu u kući Krnjajića. Recimo, za doručak bi Petra skuhala poveći lonac pure, koju su zvali žganjci. A ako bi se napravila žitkija i uz to bila malo zamašćena, zvali su je cicvara. Ponekad bi se na stolu našlo i malo mlijeka. Nije ga bilo više, jer je krava još dojila svoje tele. Mlijeko bi se prvenstveno davalo djeci, i samo ono što preostane sasulo bi se u činiju. Lonac s purom bi stavili na sredinu stola, a onda bi svako grabio iz njega svojom drvenom kašikom. Vjerovatno je djeda Rade napravio te kašike. Postojao je neki prećutan dogovor da niko ne grabi brže od ostalih, što je bilo teško kontrolisati, odnosno brojati nekome zalogaje. Djeci, Erni i Albiju, bi se lakše opraštala malo veća brzina kojom su jeli. Kada bi ukućani ustali od stola da krenu na svoje poslove, Lenka, Šarika i Tilda bi raspremale sto. Djevojke bi kašikama dobro ostrugale lonac i ostatke pure pojele, prije nego što bi ga potopile u vodu radi pranja. Kasnije bi se za ručak, pored kukuruze i skuhanog graha, našlo na stolu i malo

mesa ili čvaraka, ali ne uvijek. Uglavnom je hrana bila skoro potpuno neslana, jer je sol bila rijedak i veoma cijenjen artikal. Zato bi smotuljak s grumenom soli, koju bi Buki dobio od ponekog seljaka za svoje krojačke usluge, Lenka pažljivo čuvala u platnenoj kesici u njedrima, a po potrebi bi iz nje malo dodavala obrocima, prije svega dječijim. Nisu mogli izbjeći da malo soli ne poklone i ostalim jevrejskim sapatnicima. Doduše, nudili su je i domaćinima, ali oni su odbijali, govoreći da su navikli da jedu manje slano. U stvari, u kući su imali manju količinu tog "bijelog zlata", ali su ga obazrivo trošili, vjerovatno računajući da će rat potrajati.

Ponekad je Bukiju neko donosio i malo petroleja u flaši, ali on se više trošio za ispiranje ženskih kosa da bi ubile gnjide i uši, nego za potrebe osvjetljenja. I dalje su lučke djeda Rade bile glavni izvor svjetlosti u kući. Danica se najteže oslobađala tih krvožednih napasnika koji su se solidno ugnijezdili u njenoj bujnoj crnoj kosi upletenoj u debelu pletenicu, i pored činjenice da je ona najviše koristila tu dragocjenu tečnost. Nekoliko puta je Danica malo zlobno prebacila pridošlicama da su oni donijeli tu napast u njihovu kuću. Ovi bi ćutke progutali uvredu, zbog mira u kući u kojoj su bili gosti. Znali su vrlo dobro da je, u stvari obratno, jer su iz Topuskog došli ovdje oslobođeni od te gamadi, prašenjem DDT-om i ličnom higijenom koju su, u granicama postojećih mogućnosti, nastavili da održavaju i u Obljaju.

TRAGEDIJA PORODICE KRNJAJIĆ

Jednog jutra, početkom februara, pojavio se na vratima domaćin kuće – Miloš. Bio je obučen poluvojnički, sa šajkačom na kojoj je naprijed bila ušivena crvena zvijezda petokraka. O jednom ramenu je nosio pušku repertirku, dok je preko drugog bila prebačena ishabana seljačka torba. Podupirao se štapom, pa se moglo pretpostaviti da je imao nekih problema s nogama. Danica, a zatim i Zeka, su mu odmah priskočile i počele ga ljubi-

ti, a to isto je uradila i Petra. Ispričao je da mu je komandant dozvolio da dođe kući da bi se nekoliko dana odmarao. Nedavno je ranjen u nogu, negdje oko nožnog palca. Rana nije bila ozbiljna, ali se u međuvremenu prilično inficirala, radi čega ju je trebalo često previjati i dezinficirati, kako bi se zaustavila infekcija. Njegova jedinica nije imala dovoljno sanitetskog materijala, a ono malo što je još imala željela je da sačuva za teže slučajeve. Zato im se više isplatilo da Miloša, kao lakši slučaj, pošalju koji dan kući da se sam snađe za iscjeljenje svoje rane. U stvari, za njega je to bila dobra prilika da poslije neka dva mjeseca odsustvovanja posjeti svoje ukućane. Sin Mile je takođe bio na frontu, pa su se povremeno i vidali na Petrovoj gori. Međutim, posljednjih mjeseci se Mile nikome, pa ni ocu nije javljao, a kamoli dolazio kući. Ako mu jedinica bude negdje bliže Obljaju, pretpostavljaju da bi i on mogao skoknuti kući, makar samo na nekoliko sati.

Samo se po sebi razumije da su se Petra i djevojke odmah rastrčale da Milošu pripreme obilan obrok, sastavljen uglavnom od mesnih proizvoda koje su one i djeda Rade pripremali baš kada su izbjeglice stigle u kuću. Stari Rade je stalno, bez pravog razloga, trčkarao s kraja na kraj prostorije, radostan i uzbuđen što mu je došao sin, ne zaboravljajući da stalno ponavlja ono svoje "o kej"! Čak nije istesao ni svoje "lučke" za noćno osvjetljenje kuće, što inače uradi svakog jutra čim ustane.

Miloš je odmah zapazio prisustvo stranaca u svojoj kući, ali, sem kratkog pozdrava i rukovanja s Bukijem i Jakom, nije se odmah upustio u razgovor s njima. U stvari, od pre izvjesnog vremena je znao da ima "goste" u kući. Sada mu je bilo preče da se najprije umije i presvuče, a tek nakon toga je sjeo za sto. Kada je počeo jesti, malo je i s njima popričao. Prijatan miris prženog mesa i polu-dimljenih kobasica napunio je prostoriju, ali obrok je bio namijenjen samo pridošlom domaćinu. Lenka je brzo obukla djecu, a zatim s njima izašla u dvorište, mada je to jutro bilo veoma hladno. U stvari, plašila se da neko od djece, a naročito Albi, ne zatraži od žena da i njima daju malo od onoga što su iznijele Milošu na trpezu. Ušla je s djecom u štalu jer je tamo bilo to-

plije nego vani, a i zanimljivije za djecu da se provrte oko krave, teleta i prasaca.

Odmah poslije objeda, Petra je prinijela stari lavor, dopola napunjen mlakom vodom, da bi isprala Miloševu ranu. Od "saniteta" iz svoje jedinice dobio je jedan čist zavoj i malo joda, na dnu flašice. Kada je odvila prljavi zavoj, u sobi se osjeti neprijatan zadah gnoja. Lenka je upravo ušla s djecom u kuću i odmah se ponudila Petri da joj pomogne. Ova je već bila oprala njegovu ranu i cijelu petu, ali i drugu, zdravu nogu koju je Miloš takođe stavio u lavor. Lenka mu je pažljivo očistila ranu jodom, a zatim mu čistim zavojem veoma spretno zavi ranu i nožne prste. Previjanje je za Miloša bilo prilično bolno, što se moglo zaključiti po grimasama na njegovom licu. No, kada mu je na kraju Petra navukla čiste, debele vunene čarape, koje mu je sama isplela, Miloševu raspoloženje se popravilo, tako da se srdačno zahvalio Lenki:

"Bogami, gospoja, ti si mi ranu sredila bolje od naše bolničarke Rose, vidi se da si učena žena!"

Lice mu se još više razvedrilo kada su mu se Petra i Danica pohvalile suknjama koje im je šnajder sašio. A onda je s neskrivenim izrazom zadovoljstva izvadio iz džepa smotuljak u kojem je bio prilično fino isjeckan duvan. Imao je isječeno i nekoliko papirića, doduše ne onih tankih, pravih, već od običnog papira. Smota jednu cigaretu, zalijepi je pljuvačkom, a onda je ponudi Bukiju. Ovaj ju je zahvalno prihvatio. Jakov je unaprijed dao domaćinu do znanja da nije pušač. Novu cigaretu koju je Miloš smotao za sebe, zapalio je ugarkom što ga je izvukao iz šporeta, a zatim svojom pripalio Bukijevu cigaretu. Šnajder je izuzetno uživao dok je uvlačio dim.

"Domaćine, duvan ti je božanski. Ovakav odavno nisam pušio!"

Buki je bio pušač, ali još od Raba nije okusio pravi duvan. U logoru bi se povremeno snabdijevao tim artiklom preko logorskih švercera koji bi na neki svoj način dolazili do izvjesnih količina sljedovanja karabinijera. Cigarete bi po jednu-dvije, trampili s logorašima-pušačima koji bi imali šta da im ponude u za-

mjenu. Naravno, najtraženiji i najvažniji artikal za trampu za cigarete bila je hrana. Buki nije imao bogzna šta da ponudi “trgovcima”, povremeno bi im dao panjoku u zamjenu za dvije-tri cigarete! Zbog duvana nije želio da zakida svojoj djeci od jedne ili dvije panjoke koju bi donosio poslije završenog rada u gradu Rabu, tako da je sebi zadovoljstvo pušenja rijetko priuštavao. Od izlaska sa Raba, pušio je povremeno, ali ne duvan. Kao zamjenu, sušio je listove hrasta i još nekog drveća sa teritorija kojima se zbjeg kretao. U torbi je čuvao, kao neku dragocjenost, dva-tri lista nekih italijanskih novina koje je neki karabinijer bacio u sanduk za smeće. Osušeno lišće bi što je moguće sitnije izdrobio, otcijepio manji nepravilan kvadratić novina, a zatim bi s mukom uvio i pljuvačkom zalijepio ono što je on nazivao cigaretom. Na Rabu se dočepao jedne kutije italijanskih šibica, što mu je neko vrijeme omogućavalo da pali cigarete. One bi strahovito dimile i širile neprijatan miris, a i veoma brzo bi izgorjele, ali to nije moglo da pomuti trenutno Bukijevo zadovoljstvo, njegov mali “čef”. Iako nije bio neki strastveni pušač, u ovim teškim ratnim prilikama bio bi i te kako zadovoljan da dođe do malo pravog duvana, “škije”. Međutim, bilo je mnogo važnije kako da njih dvoje i djeca prežive, da Erna i Albi ne trpe glad, pa je duvan stavljen u drugi plan. Kada bi mu dolazila želja, zadovoljavao bi je pušenjem lišća, a ako bi ponekad iskrsla prilika i za pravi duvan, bio je to čist čar. Nešto kasnije takvih prilika će, mada rijetko ipak biti, jer će poneki seljak, mušterija, znajući da je pušač, donositi i po koji list pravog duvana. Buki bi nožem isjeckao list duvana i mijesao ga s drugim lišćem, tek toliko da malo “naparfimiše” svoju cigaru.

Iako ranjen, Miloš nije mogao mirno da sjedi i gleda kako mu sestra i kćerke, a i njegov ostarjeli otac, rade u kući i van nje. Februar je bio veoma hladan i sniježan, izgledalo je da je proljeće još veoma, veoma daleko. Pored svakodnevnog posla u štali oko stoke (krave i jednog teleta i tri prasca), imalo je još svašta da se uradi, popravi, pričvrsti, ovdje ili tamo prikuca neki ekser. Lenka je preuzela na sebe brigu oko liječenja njegove rane. Čistila je i previjala dva puta dnevno i rana je zaista brzo zacjeljivala.

Pred sam kraj dopusta Miloš je već dosta lako hodao i više se nije oslanjao na štap koji je sam istesao u šumi. Buki mu je malo sredio partizansku, nekompletnu uniformu, koja je morala biti zakrpljena na više mjesta. Ne samo da mu je bio zahvalan zbog tih sitnih usluga već je i Miloš, kao i Petra, iako ga je poznavao samo nekoliko dana, iskazivao neke posebne simpatije prema šnajderu. Miloš mu je, čak, povjerio jednu tužnu porodičnu tajnu, koju je ispričao smrknutog lica.

Prije nekih šest-sedam mjeseci, u ljetno doba, njegov sin Mile uspio je da dođe kući na dopust, ali samo na tri dana. Njegova majka, sestre, tetka Petra i djeda Rade činili su sve da mu ugone za vrijeme njegove kratke posjete svome domu. Trećeg dana, prije nego što je krenuo nazad u šumu u svoju jedinicu, uputio se u štalu da u njenoj prijatnoj hladovini očisti i podmaže svoju pušku. Kada je to obavio, stavio je u nju ranije izvađeni zatvarač. Upravo kada je htio da ustane i krene, na ulazu se pojavila majka, s posudom u kojoj su bile pomije za prasce. Nasmijan, dvadesetogodišnji Mile je uperio pušku u visinu njenih grudi i šaljivo joj dobacio:

“Sad’ ću te, mama, ubiti!”

Povukao je oroz, a zatim je odjeknuo snažan pucanj! Majka je odmah pala, ispustivši pomije. Nekoliko trzaja i ona je ostala nepokretna. Užasnut, Mile joj je pritrčao, vičući u očaju:

“Joj, majko moja draga, nemoj umrijeti! Bože, šta sam to uradio?”

Ubrzo je shvatio da joj više nema pomoći, jer je zaista bila mrtva. Kako se moglo desiti da ne prekontroliše da li je u cijevi preostao metak? A to mu se, na njegovu nesreću, upravo desilo. Jedva je smogao snage da otrči u kuću da bi, blijed kao krpa, gotovo nečujno, plačući saopštio ženskim ukućanima šta se dogodilo. Otac je tada bio negdje u šumi, s partizanima. Dok su Petra i djevojke naričući otrčale u štalu, Mile je dohvatio svoju već ranije pripremljenu torbicu, stavio pušku preko ramena i hitrim koracima se udaljio od kuće, brzo zamaknuvši u obližnju šumu.

Od tada se Mile više nije vraćao kući, a nije se viđao ni s ocem po brdima kuda su se kretale njihove partizanske jedinice. Miloš je samo u jednoj prilici uspio da sazna od partizanskog kurira, porijeklom iz njihovog sela, da je ovaj vidio Mileta negdje na Petrovoj gori i da mu je sin živ i zdrav. Po kuriru je poručio Miletu da ga on i svi njegovi žele što prije ponovo vidjeti i da se niko ne ljuti na njega zbog onoga što je učinio. Naravno, kuriru nije želio da objasni šta je to njegov sin uradio. I tako, cijelo ovo vrijeme Krnjajići su se uporno nadali njegovom dolasku. Vjerovali su da će se to uskoro i dogoditi.

Bukija je ova priča izuzetno potresla, ali je odlučio da je, osim Lenki, nikome od "sustanara" – Jevreja ne ispriča, da ih ne bi naveo da o toj, za domaćine bolnoj i neprijatnoj temi, raspravljaju u kući.

Oporavljeni Miloš uskoro je napustio kuću i krenuo nazad svojim saborcima, u susret novim opasnostima kojima su bili izloženi na frontu, ali i s mislima punim nade da će negdje uskoro sresti svog odlutalog sina Mileta.

KO JE SVINJA?

Krajem februara napadalo je dosta snijega i on se uskoro počeo smrzavati, naročito noću, kada se temperatura spuštala znatno ispod nule. Tih dana su Petra i djevojke predveče utjerivale kravu, tele, tri prasca i preostalu pernatu živinu u kuću, u prvu prostoriju – predsoblje, da se ne bi smrzli u staji i kokošinju. Primitivno sklepana vrata, koja se nisu mogla dobro zatvoriti, dijelila su ovu prostoriju od one velike, dnevne sobe u kojoj se odvijao danonoćni život porodice Krnjajić i jevrejskih izbjeglica. Nije bilo nimalo prijatno spavati uz roktanje prasaca i mukanje stoke i sa smradom koji se od njih širio. Još prije zore redovno ih je budilo kukurikanje jedinog pijetla, "klo-klo-klo" kako ga je Albi nazvao. Ujutro, nakon što bi se životinje preselile u štalu, mo-

rao se čistiti zemljani pod od izmeta i drugih nečistoća, ali se smrad nije mogao potpuno neutralisati. No, nije bilo drugog izbora. Domaće životinje su u tim uslovima morale biti zbrinute kao i ljudi, ponekad i s više pažnje i njege, jer su one bile značajan izvor hrane za seljane, pa i za ove jevrejske izbjeglice. Zato su Buki i ostali bez gundanja prihvatili stanje stvari. Uostalom, mogli su samo biti zahvalni domaćinima što su ih uopšte primili pod svoj krov i tako, bar za neko vrijeme, zaustavili njihova ratom izazvana lutanja po bespućima Like, Korduna i Banije. Ali, zajedničko “stanovanje” s domaćim životinjama donosilo im je još neke neprijatnosti. Vrijedi zabilježiti jednu od njih, koja je svima donijela malo uzbuđenja, ali mnogo smijeha.

Noći su bile izuzetno neprijatne za spavanje iz prostog razloga što je toliko duša bilo natrpano u jednoj prostoriji. Zbog niskih temperatura noću se nisu otvarali prozori, a iz druge prostorije, kroz samo poduprta vrata, probijao se smrad od životinja. Ne samo zagušljiva atmosfera već i mukanje i roktanje četveronožnih “sustanara” uticali su na nesanicu gotovo svih odraslih jevrejskih izgnanika. Djeci i od dnevnih poslova umornim ukućanima to, izgleda, nije moglo da poremeti san. Iako su s Albijem i Ernom spavali na “carskom” krevetu, privilegovane Bukija i Lenku pratila je ista nevolja – nesanica. Pa ipak, u gluho doba zoru, svi bi ipak zaspali, većina u košmarskim snovima, dok ih svojim kukurikanjem ne bi probudio “klo-klo-klo”. Najstariji u ovoj grupi Jevreja, Jakov, prije spavanja bi pored sebe redovno stavljao podeblji štap. Bojao se da stoka ili prasci ne uđu u njihovu “spavaonu” i da ga neka životinja ne ugrize! Zbog toga su mu se ostali iz grupe pomalo podsmijevali, smatrajući da nepotrebno paniči.

Jedne noći, u gluho doba, kada su svi već bili učvrstili san, možda sanjajući o boljem, ljepšem sutrašnjem danu, tišinu je iznenada presjekao ženski vrisak. Taj krik je odmah sve probudio, čak i djecu. Na Petrino dozivanje, Radetu je ipak trebalo malo vremena da se razbudi i zapali “lučku”. Tek tada se moglo utvrditi šta se, u stvari, događalo. Između Jake i Flore, pored koje je ležala kćerka Tilda, bio se uvukao jedan prasac, njuškajući oko

njih. Jako je sjedio, veoma uzbuđen i mahao štapom da bi otjerao životinju. Pored njega je sjedila Flora i stenjala, držeći se rukama za glavu. Tada je između ovo dvoje započeo ljutit dijalog:

“Znači, ti si me, budalo jedna, udario po glavi tom štapihom?”, izderala se Flora na Jakova.

“Oh, izgleda da jesam, izvini, molim te, Floro, nisam to namjerno učinio. U mraku sam pomislio da si ti svinja!”, zbunjeno, drhtavim glasom odgovorio je bunovni Jako, očito nesvjestan značenja svoje zbrkane rečenice.

Tek je ovaj odgovor razbjesnio Floru. Skočila je na noge i sva nakostriješena se okrenula k njemu, s očitom namjerom da se s njim fizički obračuna.

“Ah, tako, ti me nazivaš svinjom! E pa, slušaj, bezobrazniče, ti si najgora i najprijavija svinja koju sam ikada u životu vidjela. Sad ću ti pokazati ko sam ja!”

U tom trenutku su Lenka i Buki iskočili iz kreveta i postavili se između posvađanih strana. Sa svoga kreveta, scenu su posmatrale Petra i dvije Miloševe kćerke, očito ne znajući šta da preduzmu. Deda Rade je pospano zijevao i vjerovatno se pretvarao da ništa ne vidi, niti shvata šta se događa na drugom kraju prostorije. Samo je čekao trenutak kada će mu Petra dati znak da ponovo ugasi “lučku”. No, Danica se ubrzo snašla. Sišla je s kreveta i izgurala prasca u predsoblje, pričvrstivši vrata koliko je to bilo moguće, da ih životinje njuškom ponovo ne otvore.

Buki je u posljednjem trenutku oduzeo štap koji je Flora uporno nastojala da izbije iz Jakovih ruku koje su već popuštale. Malo je nedostajalo da se dočepa štapa i s njim nasrne na Jakova koji se nekako jadno, isprepadano ščućurio, gledajući kako da se odbrani od ove razbješnjele žene. Bukiju je trebalo dosta vremena da umiri Floru, objašnjavajući joj da Jako uopšte nije imao namjeru da je nazova imenom te životinje, a ponajmanje da je udari štapom. Insistirao je na činjenici da Jakov ne govori pravilno srpskohrvatski, da se lakše izražava na španskom jeziku, odnosno *ladinu*, što je, kako reče, i njoj bilo dobro poznato. Izgleda da je ovaj argument upalio, jer je Bukijev prijedlog da se od-

mah pomire Flora ubrzo prihvatila. Još zbunjeni Jako i već smirenija Flora se rukovaše i jedno drugom obećaše da će ovaj slučaj zaboraviti. Tek tada su svi prasnuli u smijeh, a zatim su se zadovoljni i s olakšanjem vratili u svoje postelje.

Ako su ostali stanari nekako i uspjeli da se ponovo uspavaju, to nije bio slučaj s Jakovom. On je stalno uzdisao i okretao se s jedne na drugu stranu i pored gundanja njegove Šarike, koja je s njim zamijenila mjesto i legla pored svoje vršnjakinje Tilde, iza koje se, opet, namjestila Flora. No, ni djevojke, koje su međusobno šaputale još neko vrijeme, nisu mogle odoljeti snu u vrijeme kada su prvi pijetlovi iz zaseoka, pa i onaj Albijev "klo-klo-klo", najavljujivali zoru.

ČUDESNA IGRA SUDBINE

S prvim znacima proljeća, koje se razigrano počelo buditi, Buki je odlučio da povremeno ode u Glinu, udaljenu oko devet kilometara od sela Obljaja. Ponekad bi usput naišao na neka volovska kola koja su se kretala u tom pravcu. Ukrcao bi se na njih, jer su mu seljaci, vlasnici kola rado činili tu uslugu. Malo je bilo mještana Obljaja koji nisu čuli za šnajdera u kući Krnjajića. Međutim, ipak bi brže, mada umorniji, stizao na odredište pješke. Ali, kada bi se još umorniji vraćao u selo, dobro bi mu došao i taj veoma spor, mada koristan prevoz. Cilj njegovih odlazaka u Glinu bio je da ispita mogućnosti da se tamo negdje zaposli, što bi dovelo i do preseljenja cijele porodice u grad. "Ovako se više ne može živjeti", razmišljao je Buki. "Dosta su bili na teretu ove siromašne porodice Krnjajić, mora se nešto preduzeti da napustimo njihovu kuću."

Uspio je da razgovara s više ljudi koji su nešto predstavljali u lokalnoj gradskoj upravi, Narodnooslobodilačkom odboru. Ispostavilo se da je njegov zanat tražen za potrebe partizanske vojske. Vlasti su namjeravale da osnuju krojačku radionicu i do-

bro bi im došao krojač s iskustvom, sposoban da je organizira i vodi. Izgledalo je da bi im Buki odgovarao, njegova biografija činila im se bez mrlja, pripadao je radničkoj klasi. To je bio dovoljan dokaz da je odan novoj vlasti, ali njeni predstavnici nisu mogli brzo donijeti odluku. Ni u ratna vremena administrativna procedura se nije mogla obaviti preko noći, a pogotovo ne s polu-pismenim, nestručnim, a uz to veoma sumnjičavim ljudima, kojima je bio povjeren zadatak da zapošljavaju samo provjerene i podobne, dok je njihova stručnost bila u drugom planu.

* * *

Danonoćno su se mogli čuti gruvanje topova i udaljeni mitraljeski rafali. Ljudsko uho se već odavno naviklo na tu vrstu zvukova. Uznemirenje bi se javljalo samo kada bi se pucnjava približila. U Obljaju nije dolazilo do upada neprijatelja od kada je grupa jevrejskih izbjeglica bila razmještena po kućama u samom selu i njegovom zaseoku Krnjajići, kao i u drugim okolnim selima. Ali ljudi su bili stalno na oprezu, pomno su osluškivali i pratili svaku promjenu jačine pucnjave. Povremeno bi nebom protutnjali njemački bombarderi, a nešto češće njihovi lovci, "štuke". Čak i djeca, Erna i Albi, su već po zvuku mogla prepoznati koji se od ta dva tipa aviona približavao ili nadlijetao ove prostore.

Jednog sunčanog ranoaprilskog jutra Buki je krenuo u selo da jednom seljaku odnese pantalone na probu, i to na njegovu njivu, kako bi ih na licu mjesta dovršio. Seljak nije imao vremena da dođe do Krnjajića, jer je morao cijeli dan da ore i sije na njivi. Na plačno insistiranje Albija, Buki je i njega poveo sa sobom. Uputili su se uskim, blatnjavim puteljkom uzbrdo, a zatim nastavili nešto širim putem koji je vodio u selo, udaljeno nešto manje od dva kilometra od kuće. I tek što su izašli na put, Buki je začuo zlokobni zvuk "štuke", koji se naglo pojačavao. Hitro se okrenuo i iza sebe ugledao njemački avion koji se, u niskom letu, ustremio pravo na njih. Imao je tek toliko vremena da se baci u jarak pored puta, povukavši i Albija sa sobom. Mitraljeski rafal

iz aviona izrešetao je ivicu puta kojom su nekoliko sekundi ranije išli on i njegov sin, koji je slijedećeg mjeseca trebalo da napuni osam godina. Ostali su ščućureni u jarku još nekoliko minuta, ali potpuna tišina, koju je narušavao samo cvrkut ptica, bila je dokaz da avion nije imao namjeru da se vraća i da ponovo potraži svoje žrtve.

Kada su se izvukli iz jarka, Bukiju je bilo jasno da je avion sasvim slučajno naletio baš kada su oni izašli na put. Primjetio ih je i odlučio da se s njima malo "poigra" i da, ujedno, provjeri svoje nišanske sposobnosti. Na njihovu sreću, nije uspio da ostvari svoju demonsku namjeru. Između života i smrti, sudbina je odlučila da njih dvojica ostanu i dalje živi! Albiju će, moći makar i vrlo skromno, da obilježe osmi rođendan. A sve je moglo kobno da se završi za samo nekoliko sekundi!

"Tata, zašto je onaj avion htio da nas ubije?", pitalo je djeteta. Na to pitanje otac nije znao da mu odgovori. Samo je zamišljeno rekao:

"Ne znam, sine. Najvažnije je da smo za dlaku izmakli smrti!"

A onda je, dok su se približavali njivi "mušterije", nastavio s glasnim razmišljanjem, riječima koje Albi nije mogao shvatiti:

"Bože dragi, kako je jeftin ljudski život! U trenu ga možeš izgubiti, a stvara se i održava s toliko muke i napora!"

POSLOVOĐA U GLINI

Stizale su i do Bukija vijesti o napredovanju Crvene armije na ruskom frontu, a ponešto bi saznao i o savezničkim akcijama. O tim novostima se obavještavao u Glini prilikom sve učestalijih posjeta tom gradu. Sada je već bilo sasvim izvjesno da će u Glini uskoro početi da radi, barem su mu to obećavali nadležni ljudi iz

vlasti. Zato je već počeo da se raspituje gdje bi mogao s porodicom stanovati kada se zaposli.

U rano jutro, dvadesetpetog maja pretposljednje godine rata, strahovita grmljavina avionskih motora natjerala je ukučane da panično izlete iz kuće. Nešto sjevernije od sela nebom su tutnjale desetine velikih njemačkih aviona. Ljudi su počeli da nagađaju o kojim se tipovima aviona radi, transportnim ili bombarderima. Avioni su u prilično niskom i sporom letu napredovali u pravcu istoka. Buki, Jako i ostali u kući Krnjajića su se zabrinuto pitali kamo su se zaputili, gdje su namjeravali da istresu svoj smrtonosni teret, da li negdje blizu ili daleko. Postalo im je uskoro jasno da, bar za sada, njima ne prijete neposredna opasnost od bombardovanja, jer su avioni već izlazili iz njihovog vidokruga, pa su se počeli i razilaziti. Odrasli Jevreji iz kuće Krnjajića, ulazeći s djecom u kuću, žustro su raspravljajali o onome što su vidjeli i što bi iz toga moglo proizaći, a domaćini, već smireni, uputili su se u štalu da obave uobičajene poslove oko stoke. Nakon toga čekalo ih je oranje na njivi ispod kuće, tako da nisu imali namjeru da se pridruže raspravi koja je još neko vrijeme potrajala između Bukija i Jakova.

Međutim, uskoro su se začule potmule eksplozije i udaljena mitraljeska pucnjava. Izoštrene uši domaćina, ali i jevrejskih izbjeglica, naročito Bukijeve mogle su utvrditi da detonacije dolaze iz pravca Bosne, negdje preko rijeke Une, što baš i nije tako daleko od njih – nekih stotinjak ili malo više kilometara. Grmilo je gotovo cijelog dana, a po podne je veći broj aviona ponovo protutnjao, ali sada u suprotnom smjeru, prema zapadu. I sutradan se iz pravca Bosne mogla povremeno čuti potmula pucnjava, ali ne više i eksplozije avionskih bombi.

Neki mladići iz Obljaja stigli su pješke iz Gline. Buki, koji je nešto radio oko plota, ugledao ih je kada su prolazili nedaleko od kuće. Krenuo im je u susret i kada ih je sustigao, upita ih da li su saznali šta se to zapravo, juče i danas dešava. Rekoše mu da su čuli da su Nijemci, desantom padobranaca i bombardovanjem, napali Glavni štab partizanske vojske u Drvaru, s namjerom da, uhvate ili ubiju Tita i da na taj način obezglave parti-

zanski pokret u Jugoslaviji. Rekli su i da taj napad, izgleda, nije uspio i da su Tito i ostali članovi Glavnog partizanskog štaba uspjeli da pobjegnu u bosanske, gustom šumom obrasle planine. Međutim, ne znaju kako će se situacija dalje razvijati, odnosno da li će se front približiti Topuskom i Glini.

Kao i svi ostali, i Buki se sada ozbiljno zabrinuo. Znači, on i Lenka su ponovo morali biti spremni da s djecom opet bježe u planine, izloženi novim lutanjima i patnjama, u neizvjesnosti šta će im donijeti novi dan. Dakle, trebalo bi na vrijeme izmaći iz sela. Da li će im na opasnost biti ukazano dovoljno vremena unaprijed, kako bi se mogli bezbjedno evakuirati iz sela? Takva pitanja su ga sve više mučila, ali niko mu nije mogao dati umirujući odgovor. Činilo mu se da je za njega i porodicu ipak najbolje rješenje da se što prije presele u Glinu. Nekako je čovjek sigurniji u gradu, gdje su i partizanske jedinice, tamo je manja mogućnost nego na selu da neprijatelj iznenada napadne. U svakom slučaju, ima ko da te brani, na selu ne postoji baš nikava mogućnost za odbranu! Sutra u Glini moraće konačno o svemu da se dogovori i, ako bog da, i da se tamo s porodicom zaista i preseli. Ova njegova razmišljanja, s kojima je upoznao i Lenku, naišla su na njeno radosno odobravanje.

Buki je već slijedećeg dana zaista počeo da radi u Glini, jer su ga vlasti i zvanično postavile za poslovođu nove krojačnice. Od njih je dobio sve potrebne instrukcije. Poslali su mu još tri krojača, vjerovatno samouka. Buki se nije bunio, bio je ubijeden da će umjeti da ih iskoristi na najbolji način. Dodijeljene su mu i prostorije u kojima će urediti krojačku radionicu. Odnekud su mu dobavili i dvije stare "singerice". Malo ih je trebalo podmazati i očistiti, inače su mašine bile u prilično dobrom stanju. Bio je zadovoljan i velikim stolom kojeg je zatekao u prostoriji, poslužiće dobro za krojenje. Na njemu su bile i dvije stare pegle na ćumur.

"Pa, imam gotovo sve što mi je potrebno za rad!", optimistički je zaključio skromni Buki, sada već poslovođa.

U tom svojstvu moraće da se brine o svemu što je potrebno za rad krojačnice, koja će opsluživati vojsku, a obavezan je i da održava stalne veze sa NOO i drugim nadležnim s područja kotara Gline.

Prije rata, nakon što je izučio zanat majstora-krojača, Buki nije imao mogućnosti da se dalje školuje. Međutim, bio je prirodno inteligentan i umio je da komunicira s ljudima. U Glini su ga rado slušali, govorio je jednostavnim jezikom, shvatljivim i neukim ljudima, a uz to je bio i prilično ubjedljiv. Moglo bi se reći da je imao nešto od harizme koju prije rata, zbog stalne borbe za preživljavanje svoje porodice, kao i nastojanja da se profesionalno osamostali, nije imao prilike da ispolji. Izuzetak je bila jevrejska sredina u *Matatji* u kojoj je tridesetih godina, kao mladić, bio jedan od vodećih i vrlo cijenjenih aktivista. Neko od "glavešina" u Glini je ipak dobro procijenio te njegove potencijale i nakon provjere lojalnosti pružio mu ovu šansu.

TRANSPORT ZA ITALIJU

Baš tih dana, kada se odlučivalo da li će dobiti posao u Glini, do Bukija je stigla vijest iz Topuskog da će ZAVNOH, preko Vrhovnog štaba, koji se u međuvremenu preselio na ostrvo Vis, uskoro moći da obezbijedi savezničke avione kojima bi se izvjestan broj djece, prije svega izbjeglica, prevezao u savezničku bazu u Bariju, na jugu Italije. Niko nije znao koliko će rat još potrajati, uprkos sve većim uspjesima i napredovanju Crvene armije i savezničkih trupa na evropskim frontovima, a i drugdje. Ni uspjesi partizanske vojske nisu bili zanemarljivi. Ali, tek prohujala njemačka ofanziva i desant na Drvar pokazali su da se na ovom dijelu Balkana situacija može čak i pogoršati. Zbog toga nije bila isključena mogućnost da i područje Banije postane slijedeća meta neprijatelja.

Samo se po sebi razumije da je ostavljeno roditeljima da odluče hoće li moći da se rastave od svoje djece, i da ih pošalju tako daleko, u nepoznato, prepuštajući ih brizi tuđina. Jer, ko zna kada će ih opet vidjeti, kada će im se djeca vratiti? Prije završetka rata svakako ne, u to nije bilo sumnje.

Ispostavilo se da su roditelji ovu odluku morali donijeti veoma brzo, samo za dva dana. Dva dana i dvije noći košmara za Lenku i Bukija.

“Bože mili”, pitali su se oni, “šta da uradimo, a da ne pogriješimo? Da li ćemo imati snage i srca da se razdvojimo od djece?”

Razmišljajući glasno o tome, oboje su briznuli u plač. Buki je posljednji put zaplakao prije nekoliko mjeseci, za vrijeme mukotrpnog marša preko Like, a bilo je to zbog djece, kada ga je za trenutak ophrvla malodušnost i očaj zbog njihovih patnji u onim beskonačnim lutanjima planinskim stazama. Petra je bila odlučno protiv toga da se šnajder i Lenka odvoje od djece. Flora i Jako nisu znali šta bi oni uradili u tom slučaju, pa im nisu ni mogli dati neki koristan savjet. Njihove djevojke su prerasle godine do kojih su primali “putnike”, pa njih nije mučila ova brigada. Albi i Erna su slušali taj razgovor, iznošenje argumenata za i protiv, i jedino su mogli shvatiti da će, možda, negdje “tamo” morati da otputuju. Začudeni, posmatrali su uplakane roditelje, a onda su im se i oni pridružili, ni sami ne znajući zašto plaču. Bila je to zaista tužna scena za posmatrača. Konačno, Buki se malo sabrao i u želji da presiječe ovu turobnu situaciju, obratio se ženi:

“Slušaj, Lenka, hajde da ne “lomimo” odluku, preko koljena. Ostaje nam i sutrašnji dan za razmišljanje. Tada ćemo odlučiti šta ćemo učiniti. Kako god da odlučimo, bar ćemo znati da smo odluku donijeli saglasno!”

I Lenka je odmah prestala da plače. Njegovo rezonovanje prihvatila je potvrdnim klimanjem glavom, jer nije bila sposobna da bilo šta kaže ili uradi. Blijeda i vidljivo psihički slomljena, s mukom se popela na krevet, skupila u klupko i nastavila tiho da jeca, uprkos Bukijevom preklinjanju da prestane. Tek nakon nešto više od pola sata, ponovo je ustala i sada već prilično smi-

rena prišla stolu da pomogne Petri da isječe luk i očisti grah koji će skuhati za sutrašnji dan. Domaćica i dvije djevojke trebalo je rano da idu s Radetom dole, na njivu, pa bi tamo i ručali. Kuhalo se u velikom loncu, biće graha i za ostale. Buki i Lenka su imali namjeru da, zajedno sa Šarikom i Tildom, ujutro porade napolju, oko kuće i u štali, a Flora i slabački Jako će malo počistiti kuću. Onu februarsku svađu su njih dvoje već potpuno zaboravili, a od prije izvjesnog vremena su počeli i da pomažu domaćinima. I oni su željeli da malo poboljšaju svoju situaciju, ali nisu znali na koji način bi to mogli ostvariti. Uskoro je trebalo da ih Lenka i Buki napuste, oni su se već snašli, odlaze za Glinu. Biće Jakovu, Flori i djevojkama teško bez njih, jer će ubuduće sami morati da se snalaze. Neće više biti Bukija da, kao što je do sada činio, rješava ne samo probleme svoje porodice već i cijele ove grupe jevrejskih izbjeglica u kući Miloša Krnjajića.

Sutradan, negdje oko podne, nakon što su završili poslove koje su željeli da obave, Lenka i Buki su uspjeli da se neprimijećeno izvuku iz vidokruga ostalih i sakriju iza plasta sijena malo podalje od kuće, iza dvije veće kruške sa razgranatim granama, punim lišća i mladih plodova. One su gotovo zaklonile stog od pogleda iz kuće. Nije to bilo prvi put da su se tu nalazili. Povremeno, kada je trebalo o nečemu da se dogovore, uspjevali bi da nakratko "izmaknu" ostalima, čak i svojoj djeci. A, bogami, bilo je to i jedino podesno mjesto nedaleko od kuće gdje su sebi ponekad mogli da priušte trenutke nježnosti i ljubavi, što im je ulivalo novu energiju i volju da se dalje bore i da bolje podnesu sve te ratne nedaće.

Ovoga puta nisu bili spremni na izlive nježnosti, morali su brzo da riješe važan problem – da li će se rastajati od djece ili neće. Istini za volju, o tome su razgovarali i razmišljali cijelo to jutro, a i dobar dio prethodne noći su zbog toga probdjeli. Konačno, razum je prevagnuo nad srcem i osjećanjima. Nisu više smjeli da rizikuju živote svoje djece, a za njih dvoje bilo je manje važno – prepustiće se sudbini! Jer, ako bi im se, ne daj bože, nešto i desilo dok rat još traje, barem bi djeca bila spašena. Zaključili su da, zarad toga, moraju stegnuti srca, jer je interes djece bio iznad

njihovih želja. Tada gotovo čilo skočiše na noge, razmijenivši prethodno nježan, dug poljubac kojim su zapečatili ovu svoju odluku, a zatim pohitaše prema kući u mnogo vedrijem raspoloženju, nego prije nekoliko minuta.

Sutradan, probudili su djecu rano ujutro. Albi i Erna su se na brzinu umili u dvorištu, iako je cijelo vrijeme oko njih skakao ratoborni pijetao “klo-klo-klo”, kao da je imao namjeru da ih napadne, naročito Albija, koji ga je često jurio po dvorištu. Kada su potom ušli u kuću, pojeli su po komad tek ispečene kukuruze i popili po šolju hladnog mlijeka. Malo kukuruze i komad sira Lenka je spakovala u mali ruksak, zajedno s ono malo dječijih stvari što su imali, kako bi bar za prvo vrijeme imali u nešto da se presvuku. Tamo negdje će im, valjda, obezbijediti potrebnu odjeću i obuću.

Svi ukućani su bili već na nogama, uzbuđeni, neki sa suzama u očima. I djeda Rade je bio tužan. Ništa nije govorio, nije se čulo ni njegovo, inače nezaobilazno “o-kej”. Nakon što su se sa svima izljubili, Buki i Lenka izvedoše djecu iz kuće, a zatim krenuše preko dvorišta, praćeni mahanjem ruku svih ovih dobrih ljudi što su, svako na svoj način, doživljavali te ne baš vesele trenutke za roditelje koji su kretali ka bolnom rastanku sa svojom djecom.

Dva kilometra dalje, na glavnom putu iz sela za Glinu, naišao je kamion koji je kupio djecu iz ovog kraja i, naravno, roditelje koji su ih pratili do odredišta na koje je trebalo da stigne avion. U kamion su se ukrcali Buki i njegovi i još dvije porodice sa djecom. Oko pola jedanaest taj kamion se zaustavio na ivici jedne livade. To je značilo da su stigli na “aerodrom”. Tu se već bilo okupilo nekoliko desetina djece izbjeglica, najviše jevrejske. Pristiglo je nekoliko kamiona iz raznih područja Banije i Korduna. Jedna partizanska jedinica obezbjeđivala je taj prostor, naročito dio gdje su se sakupila djeca i njihovi roditelji. Bila je to rijetka prilika za susret porodica i prijatelja, koji se mjesecima nisu vidjeli, a za neke nisu znali ni gdje su, niti da li su uopšte živi. Radi toga se formiralo više grupa koje su sjedile na prostoru određenom za čekanje aviona – na ivici šume. U ovo ratno vrijeme nije

se moglo znati da li će iznenada uslijediti neki napad iz vazduha ili sa zemlje. U slučaju takvog napada, svi su mogli da se brzo sklone u šumu.

Očekivalo se da će se oko podne saveznički transporter iz pravca Italije spustiti na improvizirani aerodrom kod Topuskog. Kada se bude napunio, odletjeće prema Bariju. Čekanje se otešlo u nedogled. Prošlo je podne, pa zatim jedan, a onda i dva sata po podne. Od aviona nije bilo ni traga. Dežurni partizani su umirivali izbjeglice, tvrdeći da je ovo kašnjenje uobičajeno, s obzirom na ratne uslove. Većina djece je bila zaspala u hladovini, a s njima i poneki roditelj. To se, međutim, Lenki i Bukiju ni slučajno nije moglo desiti, iako su se osjećali veoma umornim. Uz to, osjećali su se zbunjeni i izgubljeni, jer su tek tada stvarno shvatili šta ih očekuje.

“Možda smo, ipak, sebični, ali i lakomisleni, kada smo se mogli odlučiti da se rastavimo od djece!”, gotovo plačnim glasom se Lenka jadala Bukiju, koji je samo slegao ramenima, ne odgovarajući joj.

Kasnije su priznali jedno drugome da ih je u tim trenucima razdirala takva griža savjesti da su oboje mislili kako bi za njih bilo najbolje da avion uopšte i ne stigne.

Džepni sat Sarajlije Isaka pokazivao je već četiri po podne. Svi su bili nervozni, pokušavali su da saznaju zašto još nema aviona, ali niko od prisutnih vojnih lica nije mogao ništa novo da im saopšti. Umor, nezadovoljstvo i zabrinutost očitavali su se na svim licima. I djeca su se našla u okrilju svojih roditelja, napustivši vršnjake, drugare u igri. I ona su bila premorena, bez volje da nastave igre i trčanje. Prošao je još jedan sat. Gotovo svi roditelji i pratioci djece počeli su bučno negodovati. I Buki, kao i mnogi odrasli koji su se tu našli, počeo je ljutito da se raspravlja s “dežurnima” u uniformi. Na kraju, iznervirani Buki nije mogao da se uzdrži, a da im ne podvikne:

“Pa, majku mu, dosta je bilo maltretiranja, igranja s nama i s djecom cijeli dan! Ovo je neizdržljivo. Tražimo da nas sve odmah vratite odakle smo i došli. Šta sve ovo treba da znači?”

Ubrzo zatim stiže jedan oficir i svima okupljenima saopšti da iz "tehničkih razloga" avion nije mogao da poleti iz Italije i da će roditelji s djecom odmah biti vraćeni u svoja mjesta boravka. Naknadno će biti obaviješteni kada će biti ponovljena ova otkazana akcija transportiranja djece u Italiju.

Dok su, na ovu vijest, neki nastavili glasno da negoduju, Lenka i Buki pohrliše jedno drugom u zagrljaj, srećni i zadovoljni što nije došlo do njihovog rastanka sa Ernom i Albijem. Potekle su im i suze, ovoga puta radosnice. Prisjetili su se svojih turbobnih razmišljanja i ispričali jedno drugom šta ih je mučilo dok su čekali avion. Ispunilo ih je silnim zadovoljstvom saznanje da su o sudbini svoje djece imali potpuno isto mišljenje i da se ovo završilo onako kako su zaista željeli. Zagrlili su svoju djecu, govoreći im:

"Draga naša djeco, da znate, nećete nikud putovati! Sudbina je tako odlučila. Od sada ostajete stalno s nama i više se nikada nećemo rastajati!"

Djeca, naravno, nisu bila u stanju da shvate veličinu ovog trenutka za njihove roditelje. Vjerovatno su u svojim glavama već zamišljala putovanje avionom za koji su samo znala da nosi i ispušta bombe, pa im se ta mogućnost činila interesantnom. Možda je, stoga, ova vijest za Ernu i Albija bila po malo i razočaravajuća.

U sumrak, izgladnjeli i iscrpljeni, ali ipak veseli i raspoloženi, naš bračni par i njihova djeca ušli su u kuću Krnjajića, na zaprepašćenje svih ukućana. Čuđenje se odmah pretvorilo u sveopštu radost. Petra je hitro iznijela suhog mesa i kobasica da se počaste i povratnici i ostali stanari ove plemenite kuće. Svi su bili svjesni da je to, mada nezvanično, bio i oproštaj od Lenke i Bukija, jer za dva-tri dana konačno je trebalo da napuste Obljaj i "siđu" u Glinu, sada u kompletnom porodičnom sastavu.

MALEROZNA BUKICA

Po pitanju mogućnosti slanja djece u Italiju nisu se samo lomili Lenka i Buki. Sličnih slučajeva bilo je i u drugim porodicama, koje su razmišljale da li da se odvoje od svoje djece. Međutim, ono što se desilo Bukici i njenom šestogodišnjem sinu Binku – onom što je naduvavanjem svog trbuha uveseljavao logoraše na Rabu, a neko vrijeme zabavljao i italijanske karabinjere da bi svom starijem rođaku, imenjaku, obezbjeđivao dodatnu panjoku – bila je zaista prava drama.

Dok su Bukija i Lenku iz Topuskog poslali u banijsko selo Obljaj, Bukicu su sa sinom uputili u selo Rujevac, blizu Dvora na Uni, na granici s Bosnom. To mjesto su partizani oslobodili nekoliko mjeseci ranije i ono se smatralo prilično bezbjednim. Čak je tamo otvorena i “partizanska škola”. U Rujevcu je osnovana i partizanska bolnica, u kojoj je Bukica, odmah po dolasku u to mjesto, počela da radi kao bolničarka. U jednu sobu smjestili su nju i Binka i ona se brzo priučila poslu bolničarke koji nikada ranije nije radila.

Ali, njemačka ofanziva i desant na ne mnogo udaljeni Drvar krajem maja uznemirili su sve i u tom kraju Banije, na granici s Bosnom. Očekivali su se njemački i ustaški napadi i na tom području, pa se razmišljalo o evakuaciji bolnice, a i “gimnazija” je trebalo da prestane sa radom. I Bukica, kao i ostalo osoblje bolnice, bila je upozorena na mogućnost da, zajedno s ranjenicima, budu evakuirani iz tog mjesta kada komanda o tome donesu odluku. U to vrijeme je i ona, kao i Buki i Lenka, saznala za mogućnost da izbjeglička djeca, pa i njen Binko, budu upućeni ka Topuskom, a odande avionom u Italiju. Čak su joj neki njeni rukovodioci saopštili za nju radosnu mogućnost da i ona bude jedna od pratilja–vaspitačica za djecu, što bi značilo da može ostati pored sina kada stignu u Italiju. Razumije se da je Bukica tu ponudu objeručke prihvatila.

Jednog jutra Bukica se probudila neuobičajeno kasno. Ne-ka čudna tišina je pritisla zgradu, ali i njene očne kapke koji su bi-

li teški kao olovo. Bila je spremna da ponovo uroni u dubok san. Ipak, ta grobna tišina ju je u trenutku potpuno razbudila. Brzo se obukla, a zatim izašla iz sobe da sazna zašto je svuda tako neuobičajeno tiho. U hodniku se nije čuo nikakav zvuk ni glas. Neka crna slutnja joj je prostrujala glavom i tijelom, koje je počelo da se trese kao da je dobila groznicu. Jurnula je niz stepenice, preskačući po dva stepenika, a kada je stigla u prizemlje, tamo nije bilo ni žive duše, već samo razbacane stvari i neviđeni nered u svim prostorijama. Probljedila je i skamenila se. Tek tada ju je uhvatila prava panika. Očito, njena slutnja, koja je proganjala od momenta buđenja – da su svi noćas negdje otišli, na njenu žalost se obistinila. Da li je moguće da je prespavala noćasnju evakuaciju, da nije čula ama baš ništa? Zašto je drugarice nisu probudile? Očajna, zastrašena i uplakana otrčala je u svoju sobu da probudi Binka. Ubrzo je s njim bila napolju, s ruksakom na leđima.

Zlokobna tišina kao da je nagovještavala da će se uskoro desiti nešto strašno. Da li je neprijatelj bio već negdje blizu? Vjerovatno jeste, čim su se svi tako brzo evakuisali odavde, razmišljala je očajna Bukica, ne znajući na koju stranu da krene. Izgubljeno i besciljno, koračala je s djetetom nekih dvadesetak minuta, kada je na uskom putu ugledala kola s volovskom zapregom. Seljak se sažalio na ovo dvoje i primio ih je na kola. I on joj je usput potvrdio njenu pretpostavku da bi se uskoro mogao očekivati njemački napad, zbog čega su se ljudi prethodne noći tako iznenađeno i povukli iz Rujevca. Ali, nikako nije mogao shvatiti njenu priču da je niko nije probudio, a još manje da ona noćas nije ništa čula. Na njegovo pitanje kuda bi da krene, ona mu odgovori:

“Željela bih nekako da stignem do sela Obljaja, tamo imam familije. Ali, kako ću stići do njih?”

Naravno, mislila je na muževljevu sestru Lenku i na Bukija. Pred polazak iz Topuskog, saznala je da će njih smjestiti u zaselak Krnjajići. Seljak ju je smirio obećanjem da će pronaći nekoga ko će je dotamo odvesti kolima s konjskom zapregom.

Sutradan, nakon što je s Binkom prespavala noć kod tog dobrog čovjeka, njena se želja ispunila i toga dana ona se s dje-

tom pojavila na pragu kuće Krnjajića. Buki i Lenka su se veoma obradovali što je ponovo susreli, poslije više mjeseci. Flora i Jako su je takođe poznavali još iz Sarajeva. Domaćini su nahranili nju i dijete, ali u toj kući nisu mogli ostati, jer kod Petre jednostavno više nije bilo mjesta. Uostalom i sve ove jevrejske izbjeglice koje su od zimus koristile utočište kod Krnjajića, gledale su kako da što prije odu iz te kuće. Buki, Lenka i djeca će se uskoro preseliti u Glinu. Sugerisali su i njoj da tamo okuša sreću. Vjerovali su da će se u gradu za nju lakše naći smještaj, a možda i neki posao.

Bukica i njen sin su ipak prenoćili u kući Krnjajića, jer nije bilo drugog rješenja, pošto se u međuvremenu već počeo spuštati mrak. Sutradan ujutro Buki je uspio da ih otpremi za Glinu. Tamo se Bukica snašla još istoga dana. U štabu partizanske artiljerije, ili kako su to mjesto zvali "artiljerijska škola", u koju je Bukicu uputio jedan od Bukijevih poznanika, mladu ženu su primili za kuharicu. Komandantu Stevi se sviđela njena iskrenost, kada mu je, prilikom razgovora o mogućem prijemu na posao, priznala da do tada nikada nije bila kuharica u nekom restoranu, menzi, pa čak ni kod kuće nije znala bogzna šta da skuha. Dobila je na korišćenje mali tavanski sobičak, kojim je bila sasvim zadovoljna. Poslije one košmarne noći u Rujevcu, i još stravičnijeg narednog jutra u kojem je shvatila da je ostala s detetom potpuno sama, kao i neostvarenog puta za Italiju, sreća joj se, konačno, nasmiješila.

GLINA

Svi osim starog Radeta, koji je u to vrijeme radio na njivi, ispratili su Bukija i njegovu porodicu do puta, odnosno do mjesta gdje je bilo dogovoreno da se ukrcaju u kamion koji će se vraćati prazan za Glinu, nakon što će u jednom mjestu iza Obljaja isporučiti neki materijal. Posebno je Petra bila tužna, a imala je i razlog za to. Iako je i Lenka bila uvijek spremna da joj pomogne,

Buki joj je bio prava "desna ruka" u kući čiji je muški dio, Miloš, veoma rijetko svraćao, a njegov sin Mile nikako. Da i ne spominjemo suknje koje je Buki sašio prvo Petri, pa Danici, a na kraju i Zeki. Na rastanku, ona mu je na svoj način iskazala zahvalnost za sve što je činio od kada su on i njegovi ušli u dom Krnjajića:

"E pa da znaš šnajderu, da sam te zavoljela ko rođenog brata. Jeste, volim i našeg kralja Petra, Bog da ga poživi, ali ti si mi odmah iza njega!"

Ova neuka, ali srdačna i dobra žena, koja se nikada nije udavala, nije znala da kralja i kraljevine više neće biti kada se Jugoslavija oslobodi, niti da je partizanski komandant Tito sada bio taj koga treba slaviti i poštovati. Bio je već opjevan u ratnim partizanskim pjesmama. Vjerovatno je od brata Miloša, partizana, čula za Tita, ali je za nju, ipak, kralj ostao kralj!

Buki i Lenka su s prilično tuge uzvraćali pozdrave Krnjajićima, Jakovu, Flori i njihovim kćerkama, sve dok kamion nije zamakao za krivinu puta koji je vodio kroz gustu šumu. Svih tih mjeseci boravka u toj kući oboje su se saživjeli sa svima, kao da su bili jedna familija. Zato i nije nikakvo čudo što su pri rastanku s njima bili nekako sjetni i tužni, umjesto da se odmah poraduju željenoj promjeni.

* * *

Dvije prizemne prostorije u jednospratnoj trošnoj kući, van centra grada, u sporednoj ulici kojom se stizalo do bolnice na izlazu iz Gline, postale su novi privremeni dom za ovu četveročlanu izbjegličku porodicu. Taj "stan" su Bukiju dodijelili njegovi pretpostavljeni; on nije imao pravo da bira ili traži nešto bolje. U svakom slučaju, bio je zadovoljan što je u gradu odmah dobio bilo kakav smještaj. Na spratu je stanovala udovica, bivša vlasnica te eksproprisane kuće, a u pozadini, na kraju dvorišta, nalazila se još jedna prostorija koja je nekada služila kao ljetnja kuhinja. U njoj se nastanio Đenario, bivši vojnik italijanske vojske, koji je poslije kapitulacije Musolinijeve Italije dobrovoljno prešao u partizane. Tako je on sam ispričao Bukiju mješavinom lošeg hr-

vatskog jezika i svog materinjeg, što Bukiju nije smetalo da ga razumije, zahvaljujući dobrim dijelom i poznavanju jevrejsko-španskog jezika, odnosno *ladina*, kojim su se on i Lenka i sada često služili kada su međusobno razgovarali. Buki je ipak zaključio da je vjerovatnije da je Đenario bio zarobljen, pa kasnije uslovno oslobođen, nego da se svojevrijemno priključio partizanima. Naime, on je bio zanatlija, automehaničar, a takav stručnjak je i te kako bio potreban partizanskoj vojsci. U Glini se nalazila auto-četa, koja se brinula o održavanju partizanskih vozila i tehnike. Garaža je bila zalijepljena uz kuću u koju su se uselili Lenka, Buki i njihova djeca.

Naš bračni par, a naročito njihova djeca, ubrzo će se uvjeriti u plemenitost i dobrotu tog Italijana, koji je uvijek bio spreman da im pomogne i učini neku uslugu. Albija i Ernu je često darivao slatkišima, bombonama, koje odavno nisu okusili. Đenario je često provodio svoje slobodno vrijeme igrajući se s njima. Njegovo uvijek nasmijsano lice, ali još više plemenitost koja je iz njega zračila i koju je na djelu pokazivao, bili su nespojivi s predstavom o vojniku okupatorske, fašističke vojske koji je u svakom trenutku bio spreman da hladnokrvno ubija u tuđoj zemlji. Đenario je, kao i brojni vojnici u bilo kojoj vojsci, vjerovatno bio regutovan protiv svoje volje, ali se nije mogao tome suprotstaviti, pogotovo u ratnim uslovima, ukoliko je želio da spasi život. Iako je sada bio u partizanima, sigurno je i on, kao i njegovi sunarodnici, karabinijeri iz logora na Rabu, jedva čekao dan kada će se vratiti svojoj kući u Italiji.

Zanesen mislima o tome kako da organizira svoj i život svoje porodice u novim uslovima, Buki se iznenadio kada je primijetio da se već sasvim približio krojačkoj radionici. Od tog trenutka misli su mu se okrenule sasvim drugačijim razmišljanjima – o poslu i odgovornosti poslovođe, što ga je očekivalo tog i sljedećih dana, nedjelja, vjerovatno i mjeseci.

Već prvih dana na poslu Buki se veoma dobro snašao u ulozi poslovođe i organizatora krojačnice. Posla je bilo preko glave, jer se radilo za partizansku vojsku koja je stalno bila zahtjevna. I pored velikih radnih obaveza, nije mu bilo teško da se angažuje i u drugim društvenim akcijama u gradu. Uključio se u rad strukovnog sindikata, a i nekih drugih organizacija. Pošto je lijepo pjevao, nije odbio ni traženje "nadležnih" da postane član mješovitog vojno-civilnog hora. Zbog svega toga veoma je brzo postao cijenjen stanovnik i aktivista ovog banijskog grada.

Jednom prilikom su iz komande grada i Oslobođilačkog odbora zatražili od Bukija da održi govor okupljenim stanovnicima. Poslije kraće pripreme, hrabro je izašao na balkon zgrade u centru Gline, na kojem su se, pored predstavnika gradskih vlasti, nalazili i visoki predstavnici ZAVNOH-a, i održao zapažen govor. Prihvatao je i mnoge druge zadatke koje bi mu povjeravali i ništa mu nije bilo teško.

Uprkos svim tim obavezama, nalazio je vremena da se posveti i svojoj porodici. Albiju je od italijanske zelene deke sašio odijelo, prvo u životu skoro osmogodišnjeg djeteta. U njemu je dječak djelovao baš pravo vojnički, kao partizan, bar se tako činilo ushićenom Albiju. Lenki i Erni je od jednog padobrana, kojima su saveznici počeli bacati pomoć stanovništvu u tom kraju, sašio bluze od prave svile! S hranom je ovdje bilo manje problema nego na selu, iako nisu uvijek bili siti, posebno zahtjevna djeca. Sada se Buki osjećao korisnim i zadovoljnim, jer je ponovo svojim rukama obezbjeđivao život svoje porodice, a i drugi su cijenili njegov rad i zalaganje.

Konačno su Erna i Albi ponovo krenuli u školu, on u prvi, a ona u drugi razred osnovne. Djeca su učila sve iz početka, a ratni, priučeni učitelji ulagali su velike napore da ih nečim nauče, bez udžbenika, teka, olovki. Svejedno, naš bračni par je bio prezadovoljan što su njihova djeca bila okupirana nečim korisnim, što imaju svoje školske obaveze, iako ne baš onako kao što se nekad radilo u mirnodopskim školama.

Već se počeo osjećati dah jeseni, ne samo zbog drveća koje je gubilo lišće već i zbog sve dugotrajnijih i obilnijih kiša, koje su donosile hladno vrijeme. Jednoga dana krajem oktobra, u Glini se odasvud začula pucnjava koja je sve u gradu uznemirila. Samo nakratko, jer su uskoro saznali razlog: proslavljalo se oslobođenje glavnog grada, Beograda! Iz svih krajeva Gline ljudi su krenuli ka centralnom gradskom trgu, da bi se uključili u slavlje praćeno neprestanom pucnjavom iz pušaka i pištolja i sveopštim ljubljenjem i grljenjem. Naravno, nije moglo proći ni bez "kozaračkog" kola, koje se uz zvuke harmonike do kasno u noć uvijalo oko velike logorske vatre zapaljene na gradskom trgu.

OPET KA MORU

Novo proljeće budilo je u svima nadu da bi ratu uskoro mogao doći kraj. Sovjetske trupe i zapadni saveznici bili su praktično već u Njemačkoj, a uskoro je trebalo da stignu i pred bastion Trećeg rajha, Berlin. Hitler je činio očajničke napore da svoju već podobro razdrmanu vojničku tvorevinu nekako spasi. U desetkovanu armiju, koja je nekada bila silna, "nepobjediva", počeli su da regrutiraju dječake i starce, jer su već stotine hiljada vojnika ili poginuli ili bili zarobljeni na evropskim i ruskim frontovima. Na radiju, londonski BBC nagovještavao je skori slom Hitlera i pobjedu armija saveznika i Sovjetskog saveza. Međutim, na jugoslovenskom frontu, i pored ogromne teritorije koju su partizani već bili osvojili na prostorima Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Srbije, a i drugdje, i dalje su se s njemačkim snagama vodile krvave i teške bitke duž savske ravnice – na Sremskom frontu. Polako, ali sigurno, front se, uz snažnu podršku Crvene armije, pomjerao ka zapadu, prema Zagrebu. Borbe su se uglavnom vodile na glavnim pravcima prema najvećem gradu Hrvatske, kojima je odstupala glavnina njemačkih snaga.

Konačno, i na Baniju je stigla dugo očekivana i željena vijest: oslobođen je Zagreb i borbe su se pomijerale ka zapadu, prema Ljubljani i Istri. I brojni Jevreji-izbjeglice pridružili su se opštem veselju i radosnom uzbuđenju, jer su njihovi izgledi da uskoro budu ponovo u svojim rodnim mjestima ili predratnim boravištima postali sada sasvim realni. Takvo raspoloženje zahvatilo je, prirodno, i Lenku i Bukija, čak i njihovu djecu, koja su već dobro shvatala zašto i kuda je trebalo da idu. Stići do slobode, preživjeti rat, bila je razumljiva opsesija i ovih izbjeglica. Da li je moguće da će njihovom četvorogodišnjem egzodusu, lutanju kroz ratne vihore često na samoj ivici ponora smrti, konačno doći kraj? Da li će se, srećni i zadovoljni, ponovo naći u zagrljaju i ostalih članova svojih porodica, roditelja, braće, sestara? Već su mogli sa više sigurnosti da se međusobno uvjeravaju da nije daleko taj lijepi dan kada će im se otvoriti vrata za nastavak života koji su započeli da grade, a neki i izgradili u godinama prije rata. Sada su svi bili četiri godine stariji i bogatiji za još jedno životno iskustvo, sticano u teškim ratnim uslovima, kroz logore i bolna, mukotrpa lutanja. Očito da će im to pomoći da se lakše prilagode novim, takođe teškim uslovima života koji ih očekuju u oslobođenim, ali razrušenim i ekonomski uništenim gradovima, ka kojima će, vjerovali su, uskoro krenuti.

U Topuskom i Glini je bila u punom jeku akcija pripremanja evakuacije jevrejskih i drugih izbjeglica, porijeklom iz Bosne, u pravcu njihovih ranijih prebivališta. Bile su to pretežno Sarajlije. Intenzivno se obavljala njihova registracija i grupisanje, a bili su obezbijeđeni i kamioni koji će ih prevoziti. Zbog opasnosti od napada naoružanih grupa koje su još postojale, uglavnom četnika ili ustaša, sada već potpuno van kontrole svojih razbijenih komandi, izbjeglice će, iz razloga bezbjednosti, prvo krenuti u pravcu Dalmacije.

Iako nisu imali mnogo stvari, Lenka i Buki su već dva-tri dana najveći dio vremena provodili u pakovanju i pripremanju za put. On se zaista teška srca odvajao od posla i dužnosti koje je tako uspješno obavljao u Glini, a i od ljudi s kojima je više mjeseci lijepo sarađivao. Svi su tužni što će se uskoro morati rastati.

Međutim, rodni kraj, Sarajevo, neodoljivo je vuklo Bukija, kao, uostalom, i njegovu ženu. Sarajevo je bio grad njihove mladosti, u njemu su stvorili i proširili svoju porodicu, a tamo će se sigurno vratiti i njihove šire familije, barem su se tome nadali. Sa-
staće se ponovo s brojnim prijateljima, lijepe uspomene na njih nisu izbljedile.

Erna i Albi, po drugi put od početka rata u kakvoj-takvoj, ali ipak školi, morali su da je napuste. Nikako da im se pruži prilika da potpuno završe barem jedan razred! Albi je morao prekinuti prvi, a Erna drugi razred, iako bi, prema svojim godinama, trebalo da budu po jedan razred više. No, bilo je ratno vrijeme, pa i to što su učili i naučili bilo je, ipak, bolje nego ništa! Uostalom, važno je da se živi i zdravi vrata s roditeljima u Sarajevo i sve će, pa i njihovo školovanje, krenuti normalnim tokom. Tako je razmišljao naš bračni par, privodeći kraju pripreme za, vjerovali su, ovoga puta zaista posljednju etapu svoga ratom izazvanog egzodusa.

* * *

Kolona, koju je sačinjavalo nekoliko kamiona punih izbjeglica, sada već povratnika, sporo i oprezno je napredovala uskim putevima uz dolinu rijeke Une. I u tim krajevima moralo se kretati krajnje oprezno, iako je to bila oslobođena teritorija. Poslije višerasovne vožnje blatnjavim putevima, konvoj je stigao u Drniš, malo mjesto u zaleđu Dalmacije. Pored željezničke stanice, svima je naređeno da siđu iz kamiona. Poveća grupa, koju su pretežno sačinjavale jevrejske izbjeglice pristigle iz pravca Korduna i Banije, postrojila se na staničnom prostoru da bi im podijelili po komad hljeba i sira. Bile su tamo i velike kante s vodom da bi žedni putnici ugasili žeđ. Jedan oficir iskoristio je ovu koncentraciju izbjeglica i jakim glasom ih obavijestio da će svi uskoro biti ukrcani u teretne vagone, da bi vozom krenuli dalje, u pravcu Šibenika. Kada tamo budu stigli, dobiće dalje instrukcije.

“Znači, opet ćemo prema moru, gdje smo početkom rata stigli kao bjegunci, a kasnije odatle opet pobjegli kao oslobođeni logoraši. Valjda nećemo u novu bježaniju!” Buki je ovu primedbu jetko dobacio oficiru.

Nije čudno što je Buki tako reagovao, jer mu je, kao i svim ostalim izbjeglicama bilo preko glave lutanja ka nepoznatom i neizvjesnom. Pa ipak i on i svi koji su prošli zatočeništva i logore na otocima Hvar, Brač i Rab primili su ovo obavještenje mnogo mirnije nego one godine kada su iz Sarajeva i drugih dijelova Bosne bježali ka Splitu i Dalmaciji, dok ih Italijani nisu konačno strpali u koncentracioni logor na Rabu. Ovo je sada, ipak, put ka slobodi, povratak u svoj rodni kraj. Sada će biti mnogo lakše podnijeti bilo kakav napor, koji ih još može očekivati na putu povratka.

U jedan vagon ubacili su se Lenka i Buki, zajedno sa svojom djecom. Čim su ušli unutra, Erna i Albi su odmah zaspali, premoreni dugom, neudobnom vožnjom kamionom.

“Još sat-dva putovanja do Šibenika valjda će proći brzo i bez komplikacija, a onda ćemo vidjeti kako će se situacija dalje razvijati. Nadam se da tamo nećemo dugo čekati na nastavak puta ka Sarajevu”, glasno je razmišljao Buki, obraćajući se, u stvari, svojoj supruzi.

Očekivali su svakog trenutka polazak voza, ali on nikako da krene. U zatvorenim vagonima je već postajalo vruće i zagušljivo. Poslije dva sata čekanja, neko izvana se ipak sjetio da otvori vrata, jer ljudi su se već počeli gušiti u zatvorenim vagonima. Nekoliko službenih lica, obučениh u poluvojničke uniforme, nisu željeli da odgovaraju na brojna pitanja, sve nervoznijih putnika o razlogu ovog kašnjenja.

Već je bio na izmaku treći sat čekanja, kada ponovo zatvoriše vagone. Uskoro je jak trzaj označio polazak voza iz Drniša i on je počeo da hvata svoj ritam, usmjeravajući se umjerenom brzinom ka svom odredištu. Iako već iscrpljeni, svi su odahnuli s olakšanjem, a na lica im se vratilo vedrije raspoloženje. A onda su i odrasli legli; oni koji su imali djecu privili su je uza se. Prije

nego što je usnuo, Bukiju se učinilo kao da su svi u njihovom vagonu prethodno popili neko jako uspavljujuće sredstvo, tako je masa ljudi brzo utonula u dubok san. Vjerovatno su sanjali o svom povratku u oslobođeni rodni kraj, o susretu sa svojom bliskom rodbinom sa kojom su se rastali prije četiri godine.

JOŽI

Na željezničkoj stanici u Šibeniku predstavnici lokalnih vlasti rastrčali su se oko tek pristiglog teretenog voza iz kojeg su izlazili putnici, doskoro izbjeglice, a sada povratnici s Banije i Korduna. U toj velikoj gužvi vladala je nesnosna galama, a i vrućina je bila neizdržljiva. Odgovorni za "doček" skupljali su pridošlice na gomilu da bi im saopštili kuda će dalje gdje će biti smješteni. Partizanski oficir im je saopštio nešto što je i Bukiju i ostalim povratnicima zvučalo poznato. Zapravo, kao i u nekim ranijim prilikama tokom ratne bježanije, i ovdje će ih smjestiti u napuštenu školu. Tamo će da dobiju dalja uputstva. U toj masi svijeta na stanici, Lenka i Buki iznenada ugledaše jedno poznato lice, u partizanskoj uniformi.

"Hej, Joži, jesi li to ti!" doviknu Buki, dok se probijaaao do uniformisanog brkalije, koji se, iznenađen, okrenu, čuvši da neko uzvikuje njegovo ime.

"Buki, pa odkud, pobogu, ti ovdje!" radosno uskliknuo Joži, a zatim jedan drugome pohitaše u zagrljaj.

Buki ga odmah povede do Lenke, koja je stajala malo dalje s djecom. Joži se i s njom izljubi, a susret nije mogao proći bez suza radosnica. Kako i ne bi, kada su prije rata bili veoma bliski prijatelji, a nisu se vidjeli već četiri godine. Joži je, inače, bio brijač po zanatu. I sada, kao partizan, bio je, kao i uvijek u Sarajevu, svježije obrijan, s pažljivo ištucanim povećim brkovima. Ne samo da su on i Buki bili dobri drugari već su bili kao porodica.

Joži je bio rođak Rozinom Leonu iz Splita, što je bio razlog više da su bili tako bliski prijatelji.

Uskoro je cijela grupa povratnika krenula sa stanice u pravcu škole u koju će biti privremeno smješteni. S Bukijem i Lenkom krenuo je i Joži, što je bila dobra prilika da još malo popričaju, da saznaju novosti o svojim. Prije nego što su stigli do škole, Joži ih je napustio, jer se uskoro morao javiti "na raport" svojim pretpostavljenima u komandi grada. Međutim, obećao je da će sutra ujutro doći po njih da ih povede do svog stana, bolje reći sobe koja mu je data na korišćenje u jednoj manjoj zgradi nedaleko od obale.

Toga jutra, a bio je 9. maj, Joži je već oko osam ujutro stigao kod Bukija i njegovih, a pošto su svi već bili obučeni očekujući njegov dolazak, odmah su krenuli ka njegovom prebivalištu. Stigli su tamo poslije kraće šetnje na već toplom suncu. Čim je otvorio vrata svoje sobe, prijatan miris kafe zagolicao je nozdrve njegovih gostiju. Na stolu je bila i posuda s mlijekom; očito, Joži je mislio i na djecu. Tamo je stajao i poveći hljeb, margarin i čokolada iz Unrinih paketa. Bila je to prava "carska" trpeza!

"Pa, ti si nam, Joži, priredio pravi banket, kao što smo to znali činiti *birvaktile*²⁶", oduševljeno uzviknu Buki.

Pošto su i djeca i odrasli bili dobro izgladnjeli, odmah su sjeli za sto i započeli "likvidiranje" đakonija koje je Joži postavio za doručak.

Još nisu bili završili s jelom, kada ih je sve trgnula pucnjava s ulice, koja je svakog trenutka postajala sve jača. Odnekud se čuo i mitraljeski rafal. Joži je nervozno skočio na noge i glasno iskazao svoju zabrinutost:

"Šta li se to, majku mu, dešava napolju! Nije, valjda, iznenađujuće napadnut Šibenik? Ali, to nije moguće! Grad je dobro branjen, i daleko je od neprijatelja!"

Brzo je dohvatio svoj pištolj i zajedno sa Bukijem istrčao na ulicu. Lenka je smatrala da je bezbjednije da ostane s djecom

(26) Nekada, u staro vrijeme (tur.-ar.).

u sobi. Napolju je bila prava ludnica. Svi koji su imali neko oružje, a takvih je bio povećí broj, pucali su neprestano u zrak, vičući:

“Pobjeda, pobjeda, rat je završen!”

Na ulicama je vladalo sveopšte veselje. Svi su se grlili i ljubili, nasmijani, srećni. I Joži se pridružio ostalim naoružanima i pucao je iz svog pištolja sve dok je bilo metaka u šaržeru. Malo zatim, Buki je nasmijan utrčao u sobu i saopštio Lenki prekrasnu novost, na koju su čekali pune četiri godine. Ona je odmah briznula u plač, olakšavajući svoj emocionalni naboj i napetost. Ubrzo su, zajedno sa djecom, i oni bili na ulici, pridruživši se Jožiju i radosnoj masi svijeta koja se u ogromnom broju tiskala na šibenskoj rivi.

PRAVAC – BOSNA!

*Udružene armije zapadnih saveznika i Crvene armije već su završile “posao” u Berlinu i Treći rajh se konačno srušio. Međutim, na balkanskim prostorima rat još nije bio završen. Žestoke borbe sa žilavim nacističkim snagama u povlačenju i dalje su se vodile u Sloveniji, a cilj partizanske vojske bio je ne samo da neprijatelja protjera van granica Jugoslavije već da sa svojim snagama, preko Istre uđe u Trst. Tito se nadao da će ulaskom u tu veliku i važnu luku na sjeveru Jadranskog mora, u kojoj je živio i izujestan broj Slovenaca, zapadni saveznici i Staljin morati da priznaju **fait accompli**, odnosno činjenicu da su jugoslovenski partizani prvi ušli u Trst i da će kao pobjednici imati pravo i da ga zadrže pod svojom kontrolom. Ubrzo će se pokazati da je ta računica bila potpuno pogrešna. Ni Staljinu, ni Čerčilu, a ponajmanje Amerikancima, ova “kombinacija” nije uopšte odgovarala, pa su takvu mogućnost konačno i odbacili. Jedino su prihvatili podjelu Istre, čiji će veći dio ipak ostati u okvirima nove, poslje-*

ratne Jugoslavije. Tito je morao da prihvati ovo nametnuto rješenje i da povuče svoju vojsku iz Trsta.

I slavlju zbog kraha Hitlerove nacističke Njemačke došao je kraj. Feštu u Šibeniku već sutradan je zamijenila svakodnevica, ispunjena svakojakim brigama o tome kako nastaviti život u narednim danima i mjesecima. Naši prijatelji, Lenka i Buki, nisu znali šta se u to vrijeme stvarno događalo na još aktivnom sjeverozapadnom jugoslovenskom ratištu. Misli su im bile potpuno okrenute ka povratku u njihovo Sarajevo. Znali su da je oslobođeno još 6. aprila i da se u Šibeniku intenzivno i užurbano radi na pripremi evakuacije svih bosanskih izbjeglica u pravcu njihovih domova. Moralo se obezbijediti više kamiona za njihov transport, ali tih dana vlastima baš nije bilo jednostavno da to ostvare. Jevrejskim povratnicima su na sastanku u školi objasnili da je neophodno prethodno razraditi maršrutu, jer je i dalje postojala opasnost od grupa razbijenih četnika i ustaša, koji se skrivaju i lutaju šumama. Oni su, u potrazi za hranom, silazili na puteve i napadali nezaštićene seljake ili putnike koji su se kretali planinskim drumovima koje još nisu mogle u potpunosti da kontrolišu partizanske snage. To je značilo da se morala obezbijediti i naoružana pratnja za vozila koja će se kretati u konvoju. Nadležni su vjerovali da se polazak može očekivati za dva-tri dana.

Buki je od Jožija dobijao tačne informacije o toku priprema za put, tako da je dan uoči polaska bio jedan od prvih koji je saznao tačan datum i vrijeme kada će se to desiti. Naravno, i Lenka i on su bili spremni da u svakom trenutku krenu, jer je u ruksave već bilo spakovano ono najvažnije, samo je "cirkuliso" po jedan odjevni predmet za presvlaku. Buki je tih dana bio u jednoj staroj košulji kratkih rukava, a drugu će obući tek pred putovanje. Nešto je više dječijih stvari bilo u upotrebi, posebno za Albija koji se svakodnevno prljao igrajući se na ulici. Ali, Lenki nije bilo teško da te stvari svakodnevno malo propere. Istini za volju, u ruksacima i nije bilo bogzna koliko stvari, ali je Lenka nešto od odjeće ipak sačuvala u dobrom stanju, da bi, kada stignu u Sarajevo, izgledali malo pristojnije, gradskije. Jer, ko zna šta ih

tamo očekuje. Da li će i kada Buki ili ona naći posao kako bi zaradili za hranu i oblačenje, a da se i ne spominje problem stanovanja. Vjerovatno neće pronaći ništa od svoga namještaja, a ni šivaću mašinu. Sve su to početkom rata bili ostavili u stanu u Šenoinoj ulici, kada su iz njega pobjegli na periferiju grada, nakon racije.

Sve je sada bilo podređeno samo onom "kada stignemo kući", što je cijela Bukijeva porodica shvatala i prihvatila kao nešto sasvim normalno, ali uzbudljivo i obećavajuće. Čak su i djeca, na svoj način, dijelila radosno uzbuđenje svojih roditelja zbog skorog ponovnog susreta sa gradom iz kojeg su izašli četiri godine mlađi. Erni je ponešto i ostalo u sjećanju, a Albiju veoma malo, samo neki detalji. Sjećao se svoje none Lee koja ga je uspavljivala u Šenoinoj ulici, pjevajući mu na uho uspavanke na latinu. Da li će je ikada više vidjeti?

* * *

Ujutro, na dan polaska, ispred škole u Šibeniku je ponovo bila velika gužva. Započinjalo je ukrcavanje u kamione svih izbjeglica koje su namjeravale da idu u pravcu Bosne. U nekoliko velikih američkih vojnih kamiona "dodge" ulazili su i Jevreji koji su se vraćali u Sarajevo, među njima i Lenka, Buki i njihova djeca. Svi su bili krajnje uzbuđeni, što je sasvim razumljivo. Naravno, sarajevski Jevreji-povratnici, koji su se međusobno poznavali od prije rata, bili su grupisani u vozilima koja će ih voziti do njihovoga grada. Pored vidljivog zadovoljstva zbog povratka, na licima se mogla zapaziti i sjenka zabrinutosti. Tek sada su počeli intenzivno, ali sa dozom straha, da razmišljaju o tome šta ih očekuje na odredištu. Šta se dogodilo njihovim roditeljima, sestrama, braći i njihovim porodicama, dobrim, intimnim prijateljima Jevrejima i onima drugih nacionalnosti? Da li se i oni vraćaju u Sarajevo, da li su uopšte živi? Za neke su znali da su odvedeni u razne logore – Stara Gradiška, Jasenovac, logore negdje u Njemačkoj. Da li su se iz njih izvukli živi? To je bila glavna tema bučnih razgovora odraslih Jevreja-putnika u svim kamionima,

koji su već izlazili iz Šibenika, usmjeravajući se prašnjavim putem u pravcu Splita, gdje će im se pridružiti još jedan manji broj povratnika.

Nakon kraćeg zadržavanja u Splitu, kamioni su krenuli uz prilično strm uspon prema Klisu. Dok su stajali u Splitu, Buki je pokušavao da sazna za sudbinu svoje sestre Roze i njene porodice, možda i mame Lee, koja je trebalo da stigne kod njih u Split neposredno poslije njegove internacije na otok Brač. Raspitivao se i za drugu sestru Reginu, sa sinom Albijem, za koje je gajio nadu da su se i oni nekako domogli Splita. Međutim, niko od onih koji su se ukrcali u Splitu nije imao pojma šta se s njima desilo. Samo su znali da Roza i Leon, sa kćerkama, nisu više u ovom gradu i pretpostavljali su da su, po kapitulaciji Italije, vjerovatno prebačeni na neki od jadranskih otoka koje su držali partizani.

Iz Klisa, konvoj je nastavio put prema Duvnu, u koje su stigli oko podne. Poslije kraćeg odmora u tom hercegovačkom gradiću, kamioni su krenuli dalje, u najopasniju dionicu puta – kroz planinske šumovite krajeve Kupresa, Gornjeg Vakufa, a zatim preko obronaka planine Vranice. Prije polaska, oružana partizanska pratnja upozorila je sve putnike na mogućnost napada grupica naoružanih bandi koje se skrivaju po šumama. Tokom vožnje, svi su morali da sjede, niko nije smio da stoji. Posebno se morala obratiti pažnja na djecu. U svakom slučaju, pažljivo su osmatrali okolinu kroz koju su prolazili. Ako bi primijetili naoružane ljude, a pogotovo ako bi započela pucnjava, svi bi odmah morali leći na pod kamiona. Zaustavljajući se, radi kraćeg odmora i obavljanja nužde, kada pratnja odredi koja su mjesta bezbjedna za te svrhe. Nije bilo prijatno slušati ta važna upozorenja i zabrinutost je ponovo sve zahvatila. Znači, iako je rat već završen, i dalje postoji opasnost da se izgubi život. Uprkos tome, malo ko je vjerovao da će doživjeti zlu sudbinu u zadnji čas, poslije svega što su prošli tokom posljednje četiri godine, u vrtlogu između života i smrti.

Lenka i Buki, naprotiv, nisu bili ophrvani crnim mislima i slutnjama. Njihova mašta ih je već vodila ka vremenu koje je ne-

posredno pred njima, kada će njihov životni brod konačno uploviti u mirnije vode. Vjerovali su da će se sve uskoro vratiti barem na stanje koje su ranije smatrali normalnim. Ali, ako i krenu nekim novim putevima i oni će ih, bili su ubijeđeni, voditi ka još boljem i srećnijem životu od onog predratnog.

Kamioni su se provlačili kroz šumovite krajeve Bosne bez poteškoća i neprijatnih iznenađenja. Na tri-četiri mjesta su zastajali, uglavnom zbog obavljanja nužde starih i djece. Na sreću i zadovoljstvo svih, nije došlo do napada na koje su upozoravani pred polazak i kolona se već približila Fojnici. Zatim je uslijedilo spuštanje ka Kiseljaku. Čim stigoše do toga mjesta, poznatog im još od prije rata kao banjškog lječilišta i izletišta Sarajlija, bili su već sigurni da su praktično pred kapijama svoga "šehera". I, gle čuda! Sva brižna lica se u trenu razvedriše. Odjednom se iz kamiona zaori pjesma, do koje im nije bilo nimalo stalo svih tih godina golgote i stradanja. Zvonki glasovi Lenke i Bukija povukli su i ostale saputnike da zapjevaju iz svega glasa onu narodnu "Sarajevo, behara ti tvoga..." Iz jednog drugog kamiona su pokušali da ih nadačaju pjesmom "Kad' ja pođoh na Bendbašu!" U toj divnoj atmosferi, Albi i Erna su se zadovoljno gnijezdili u zaštitničkom i toplom zagrljaju svojih raspjevanih roditelja dok su kamioni tutnjali, čilo i u ritmu pjesme niz krivine koje su se od Kiseljaka spuštale ka sarajevskoj dolini.

ONOVO U SARAJEVU

Kamioni su grabili posljednje kilometre pred Sarajevom. Iznenada je u njima umuknula pjesma i vesela graja. Zamijenila ih je neka neprijatna tišina koju je jedino brujanje "dodžovih" motora razbijalo. Već su prošli Alipašin Most i kamioni su tutnjali kroz predgrađe Čengić Vilu. I evo, konačno su ulazili u ono pravo Sarajevo, čim su prošli ispod nadvožnjaka uskotračne "višegradske" pruge. Široko otvorene oči Jevreja-povratnika nije-

mo su upijale svaki detalj poznatog pejzaža s desne i lijeve strane ulice. Svugdje je bilo puno ruševina, što je bio najbolji dokaz da je i ovdje rat završen tek prije nešto više od mjesec dana.

Lenka i Buki su, kao i ostali, bili ozbiljni, utonuli u razmišljanja, nagađanja o onome šta ih očekuje, kuda ih sada vode, da li je neko od njihovih najbližih već u gradu, ko je sve preživio rat, kako će se snaći u gradu iz kojeg su morali da pobijegnu prije više od tri godine. Počeli su iznenada da gube iluziju da će naći ono staro Sarajevo i njegovu predratnu atmosferu.

"Ovo ti je sada, draga moja, jedna drugačija, partizanska, Titova Jugoslavija. Nema više kralja i kraljevine. Kažu da od sada treba da započnu novi životi, novi, ravnopravni odnosi među ljudima", ubjeđivao je Buki svoju suprugu u stilu pravog političkog aktiviste.

"Biće da u Sarajevu sada ima mnogo novih, nepoznatih ljudi. Ko zna kako ćemo se složiti s njima", govorila je Lenka u neodumici.

Još dok je boravio u Glini, Buki je podosta saznao o tome šta će se dešavati kada partizani pobijede, kada se rat bude završio. Bio je spreman i voljan da se uključi u te nove tokove i životne izazove, s iskrenim namjerama i željama da na taj način i on da svoj doprinos stvaranju blagostanja svojoj porodici i cijelom društvu. Već su kružile priče o građenju novog, besklasnog, bogatog društva – komunizma i u Jugoslaviji, koji će sve "posrećiti", a u koji su, sa Staljinom na čelu, braća Rusi još prije rata podobro "zagazili". U tim pobjedničkim, euforičnim trenucima teško je bilo ne povjerovati u prekrasne priče koje su raspaljivale maštu brojnih, po prirodi nepovjerljivih Jevreja. To nepovjerenje, i sumnje u iskrenost namjera nejevrejske okoline u kojoj su živjeli stoljećima, stvarali su se i taložili u dušama, pa i u genima, brojnih generacija Jevreja. Nisu se zaboravljala stradanja, proganjanja, progoni nad Jevrejima kroz cijelu istoriju ljudske civilizacije – od faraonskog Egipta, Asiraca, antičkih Grka i Rimljana, pa sve do danas. Buki se nadao da će, možda, baš komu-

nizam konačno i zauvijek iskorijeniti to zlo i nepravdu prema Jevrejima.

* * *

Sa Marijin dvora kamioni su skrenuli prema Obali i nastavili vožnju pored Miljacke. Tog prijatnog popodneva krajem maja zaustavili su se ispred dobro im poznate zgrade Učiteljske škole. Tu je za prvo vrijeme za sve povratnike bio obezbijeden smještaj i ishrana. Ovaj "zbjeg u slobodi" trebalo bi da napuste poslije mjesec- dva, možda i ranije, zavisno od toga kako se ko snađe i kada će im nove vlasti obezbijediti neki drugi smještaj, možda i posao.

"Ovo je, zaista kraj našim lutanjima. Konačno smo slobodni. Našim mukama je došao kraj! E pa, draga moja ženo i životni saputniče, neka nam bude sa srećom novi početak!", uskliknuo je, radosni Buki, grleći Lenku i djecu.

Uzvratajući mu poljubac, zajapurena od sreće i nasmijana, Lenka mu je šapatom, na uho odgovorila "Amen!", da je, ne daj bože, neko ne čuje! Jer, bilo bi u to vrijeme krajnje neprikladno izraziti se gestom ili riječju koji bi neko mogao protumačiti kao pobožnost, pojavu koju komunizam treba da zatre. Znali su za to i radi toga će morati dobro da paze da nešto tako ne izgovore na javnom mjestu.

Natovareni svojim ruksacima, penjali su se s djecom uz stepenice Učiteljske škole, ka povećoj prostoriji, bivšoj učionici na prvom spratu, koju će neko vrijeme dijeliti sa još tridesetak povratnika, čvrsto ubijedeni da će za njih i njihovu djecu od sada započeti novi, bolji, srećniji život...

* * *

Ovdje se završava dio životne priče majstora Bukija i njegove porodice. Započinje novo poglavlje koje će vjerovatno teći drugačijim, manje burnim tokovima, bez onih vrtloga koji su njihov život u ratnim godinama vukli u mračni bezdan nepovrata.

U bezdan nisu upali dijelom zahvaljujući odlučnosti i odvažnosti Bukija i njegove Lenke u kritičnim trenucima, ali je spas ponekad stizao i pod neobičnim, gotovo volšebnim okolnostima, u zadnji čas! Da li se radilo o slučaju, sreći ili to treba pripisati nekim fenomenima van ljudske moći? Ako je ovo poslednje, pitali su se koje su to nadljudske sile koje upravljaju našim, sudbinama? Ako bi se one identifikovale s Božijom voljom, onda su i Buki i njegovi mada bili pravi srećnici među malobrojnim Jevrejima koje je On odabrao da prežive holokaust. Nažalost, ogromnom broju njihovih sunarodnika u tom dijelu Balkana, kao i širom Evrope takvu šansu nije pružio, pa se može postaviti pitanje zašto. Jedini odgovor bi mogao da glasi: "Iz samo Njemu poznatih razloga"!

* * *

Bukijeve dvije sestre, Roza i Regina, sa svojim porodicama, kao i majka Lea takođe su preživjeli rat. Iz njemačkog ratnog zarobljeništva vratio se uskoro i Reginin muž Moric. Bila je prava rijetkost da su, kao u Bukijevom slučaju, uže i šire porodice, braća, sestre, roditelji, gotovo u kompletnim sastavima ostali živi. Nažalost, Lenkina porodica Musafija je imala manje sreće. U Sarajevo su se vratili samo brat Rafo s porodicom i sestre Bončika i Luna, obje bez muževa. Bončika će bolno spoznati da joj muž Šalom nije preživio pakao jasenovačkog logora, dok će Lunčika biti bolje sreće, jer će se njen suprug Markus nešto kasnije vratiti iz vojnog zarobljeništva. Međutim, njena sreća će kratko trajati, jer će dvije godine kasnije podleći bolesti koju je vukla tokom rata, ostavljajući mužu, udovcu jednogodišnjeg sina Cadika. Ostala Lenkina braća i sestre sa supružnicima i djecom, kao i majka Estera stradali su u logoru.

U Sarajevo se još vratila i Bukica sa sinom Binkom, "trbušnim plesačem" na Rabu, ali je i ona saznala da je ostala udovica, jer je u jasenovčkom logoru zauvijek nestao njen muž, a Lenkin brat Salamon-Monika. Vrijeme će, prije ili kasnije, svakome zaliječiti tugu za izubljenima iz njihovih užih ili širih porodica i

za bliskim prijateljima kojih više nema. Ali, ostaće im zauvijek lijepe uspomene na njih.

Preživjeli će se okrenuti novim životnim izazovima, svojim porodicama, svakodnevicu, onome što ih očekuje sutra, slijedećih mjeseci i godina, sve dok budu istrajavali na ovome svijetu.

POGOVOR

autora

Čitalac ove knjige će možda postaviti pitanje: čemu još jedno podsećanje, još jedna priča iz mračnog perioda ratnog ludila kroz koje je čovečanstvo prošlo sredinom dvadesetog veka? Od tada je prohujalo skoro šezdeset godina, događaji iz tog perioda su već postali deo istorije, a poslednji učesnici u njima uskoro, možda za koju godinu ili nešto više, napustiće ovaj svet. Buduće mlade generacije će u školskim klupama o toj "epizodi" ljudske istorije verovatno učiti i spoznavati u meri i obimu koji se neće mnogo razlikovati od istorijskih lekcija o nekom drugom značajnom događaju, na primer iz srednjeg ili nekog drugog veka u životu ljudske zajednice.

Davno izrečena misao da istorija treba da bude "učiteljica života" može da nas pouči da proživljena iskustva prethodnih generacija mogu i treba da pomognu nastojanju novih naraštaja da u svom životnom dobu stvaraju sebi lepši, materijalno i duhovno bogatiji, srećniji život, kao pojedinci, ali i udruženi u zajednice – porodične, etničke, religiozne ili državne. U dugoj istoriji ljudskog roda takve pouke nisu se, nažalost, uvek tumačile i prihvatale na pravi način, a greške iz prošlosti su se neretko ponavljale, i to s pogubnim posledicama. Nasuprot tome, one ljudske zajednice koje su uspevale da odbace ono što se u prošlosti pokazalo kao loše, retrogradno, uništavajuće, a prihvatale, a zatim nastavile da usavršavaju pozitivne istorijske tekovine, dobrim delom su uspevale da ostvare one civilizacijske ideale kojima bi čovečanstvo trebalo da teži, kao što su, na primer, ostvarenje ličnih i građanskih prava i sloboda, demokratije i sl.

I upravo zato, svaka priča, kao i ova moja, može da posluži barem kao mali, ali koristan kamičak za mozaik slike jednog doba koje je već za nama, ali koje bi trebalo da ostane urezano u kolektivnu i pojedinačnu svest novih generacija, a naročito pripadnika jevrejskog naroda.

“Buki i Lenka” je u osnovi istinita priča, iako ne u svim detaljima u pogledu ličnosti i događaja, jer je zamišljena kao literarno delo, a ne kao obični hronološki zapis za istorijski arhiv, mada može da bude korisna i za tu svrhu.

Buki i njegova verna supruga Lenka, otkako su tridesetih godina prošlog veka stvorili bračnu zajednicu pa do početka Drugog svetskog rata, živeli su životom jedne sasvim prosečne sarajevske jevrejske porodice, sa svojim željama, nadanjima, ambicijama i strahovima. A onda je rat sve njihove planove o srećnoj porodičnoj budućnosti zaustavio i sveo na razmišljanja o tome kako preživeti, kako spasiti goli život. Na njihovu sreću, uspeli su u tome, uprkos brojnim opasnostima i kritičnim situacijama kojima su bili izloženi tokom tog ratnog egzodusa. Ova fragmentarna priča iz njihovog života završava se kada i rat, a Buki i njegova porodica su ponovo u Sarajevu koje su morali napustiti u vreme kada je rat započeo.

Oni malobrojni, još živi Jevreji koji su prošli isti ili sličan put kao Buki i Lenka, a s njima verovatno i izvestan broj ostalih čitalaca, složiće se s mišljenjem da su ovaj bračni par i njihova deca imali s r e ć u da prežive taj užasni rat koji je, nažalost, prisilno ugasio živote šest miliona njihovih sunarodnika širom evropskih prostora. Međutim, nisam siguran da će svi biti voljni i spremni da razloge njihovog spasa traže i objasne i u funkciji još nekih drugih okolnosti, možda i onih o kojima ja razmišljam.

U svojim kontemplacijama polazim, pre svega, od ljudskog faktora. Pri tom, dobru obaveštenost čoveka o onome šta se oko njega događa smatram izuzetno značajnim elementom, jer je to pouzdan osnov za logično i realističko prosuđivanje date situacije. U vreme kada je Evropi, pa i Balkanu, ozbiljno zapretila ratna opasnost iz tada već nacističke Nemačke, veliki broj ev-

ropskih Jevreja nije mogao ili hteo da shvati da se u toj državi pripremao pravi genocid ne samo nemačkim, već i njihovim sunarodnicima širom starog kontinenta. Možda su neki slutili da je rat širih razmera na pomolu, ali ne i demonska namera Hitlera i njegovih nacista da putem holokausta ostvare svoje satansko "konačno rešenje". Većina, ne samo nemačkih Jevreja zaključivala je otprilike na ovaj način: "Mi smo lojalni i ravnopravni građani svoje zemlje, neće nas niko dirati samo zato što smo potomci naroda sa najstarijom monoteističkom religijom. U svakom slučaju, kako bude s ostalima (nejevrejima, prim. autora), neka bude i s nama"!

Zahvaljujući ovoj tragičnoj zabludi i mnogih Jevreja koji su živeli na prostorima tadašnje Jugoslavije, prozrokovanoj nedovoljnim ili nikakvim poznavanjem prilika u Nemačkoj u godinama pred izbijanje rata, hajka na njihove glave, kada je započela, većinu je iznenadila potpuno nespremnosti. Usledile su masovne racije, a zatim transporti desetina hiljada budućih žrtava holokausta ka logorima uništenja.

Na svu sreću, bilo je i onih, mada malobrojnijih, Jevreja koji su znali šta im pripremaju nemački nacisti. Neki su se, kao i Buki, "osvestili" u poslednji čas. Takvi su na vreme potražili puteve spasa, što je značilo izmaći "lovcima na glave" pre nego što stignu do njih. Neki među njima u tome ipak nisu uspeli, ali većina jeste. Morale su se hitro, preko noći donositi odluke, koristiti sve moguće veze i poznanstva, pa i "korisne" prevare (falsifikovani dokumenti, prerusavanje, lažni identitet), a, opet, biti nepoverljiv, oprezan prema svakom. Pasivnost, neodlučnost, naivno prepuštanje sudbini u tim vremenima vodili su ljude pravo na put s kojeg povratka nije bilo.

Na osnovu navedenih razmišljanja moglo bi se zaključiti da je i u tim teškim trenucima samo i jedino čovek odlučivao o svojoj sudbini. Međutim, neki se ne bi mogli potpuno saglasiti s takvim mišljenjem. Kao što sam već spomenuo, mnogi preživeli će najradije izjaviti da su imali "sreću" što su izmakli vatri holokausta. Međutim, oni koji veruju da čovekovom sudbinom

upravljaju neke druge, nadljudske sile (takvi nisu malobrojni, naročito među religioznim i tradicionalnim Jevrejima), neće prihvatiti tezu da je samo i isključivo čovek njen "gospodar". Oni će pojam sreće tumačiti na sebi svojstven način – najčešće će je identifikovati s Božijom voljom.

Setimo se samo epizode iz ove knjige kada su Buki i njegov mali sin išli puteljkom u pravcu sela Obljaj. Buki je u trenutku začuo neki zvuk iza sebe i na svoj užas opazio u vazduhu nemački avion koji im se gotovo sasvim bio približio. U magnovanju se bacio u jarak pored puta, povukavši i dete sa sobom. Mitraljeski rafal, koji je iz aviona odmah usledio po ivici puta kojom su se oni kretali samo nekoliko sekundi ranije, nije uspeo da zauvek ugasi dva nevina života. Ako se upitamo zašto je došlo do tako srećnog ishoda, imamo li dovoljno argumenata da bezrezervno tvrdimo da su samo zahvaljujući Bukijevim ušima ili refleksu, odnosno "ljudskom faktoru" njihovi životi bili spašeni, odbacujući *a priori* i mogući uticaj još "nećeg"? U najmanju ruku me jedna takva situacija ostavlja u nedoumici, tako da, priznajem, ne bih imao smelosti da tvrdim da je samo materijalni, ljudski ili pak isključivo neki nadljudski "faktor" meritoran i odlučujući!

Razmišljajući o onome što nazivamo sudbinom, srećom ili nesrećom, neminovno mi se nameću brojna pitanja o životu i smrti. Recimo, zašto neko umire mlad, a neko doživi duboku starost, ili zašto se neko smrtno razboli, a drugi ne? Pa onda, neko lako, bez poteškoća uspeva u životu, a drugi u tome nema sreće (*mazal*, kako kažu Jevreji!). Bilo bi potrebno veoma mnogo prostora da se navedu sva pitanja i dileme o prirodi, životu i smrti, o kojima nam tumačenja (da li i prave, verodostojne odgovore?) nude u zavisnosti kojem se "faktorskom taboru" priklonimo.

Uprkos svemu, priča o Bukiju i Lenki nije proizašla iz prethodnih razmišljanja (mada se na pojedinim mestima sporadično pojavljuju), iako njeno čitanje može da ih podstakne. Čitaoca, pre svega, treba da raduje njen srećan ishod – preživ-

ljavanje cele Bukijeve porodice koja se tokom ratnog egzodusa držala i održala zajedno. U njihovom slučaju život je trijumfovao nad smrću i to bi mogla biti najvažnija poruka ove knjige.

U želji da očuvam duh prostora, vremena i ambijenta u kojima se odvija radnja, ovu knjigu sam napisao ijekavicom ili, tačnije, tadašnjim srpskohrvatskim jezikom koji je bio pretežno u upotrebi u Bosni i Hercegovini, iz koje i ja potičem.

Avram Atijas

Januar, 2002. godine

Avram (Avraham) Atijas rođen

je u Sarajevu, gde je diplomirao na Katedri za engleski i nemački jezik i književnost. Najduži period svog radnog veka proveo je na poslovima međunarodne naučne i kulturne saradnje. Boravio je i više godina u inostranstvu, osam godina u Africi, a upoznao je i daleku azijsku državu Kambodžu Svoje uzbudljive doživljaje za vreme boravka i rada u Demokratskoj Republici Kongo krajem 60-tih i tokom 70-ih godina

prošlog veka, a dvadesetak godina kasnije i u nemirnoj Kambodži, opisao je u svojim zapaženim putopisnim knjigama **“Šta priča reka Kongo”** i **“Svitanje nad pagodama”**.

U svojoj novoj knjizi **“Buki i Lenka”** autor prati sudbinu jedne sarajevske jevrejske porodice počev od tridesetih godina XX veka pa do kraja Drugog svetskog rata. Buki započinje borbu za preživljavanje već u jedanaestoj godini života. Kada je izučio krojački zanat, a zatim se i oženio, pun optimizma krenuo je u ostvarenje svojih skromnih životnih ambicija. Međutim, sudbina i politička situacija u Evropi i na Balkanu u tim predratnim, a naročito nešto kasnije, u ratnim vremenima, povelu su njega i njegovu porodicu neizvesnim i opasnim putevima kojima će morati da prolazi većina njihovih jevrejskih sunarodnika, od kojih najveći broj neće uspeti da preživi ratom i rasnom mržnjom nametnuti im egzodus i holokaust. On će sa suprugom Lenkom i njihovo dvoje dece biti među malobrojnim “srećnicima” koji će uspeti da dočekaju kraj rata.

Upravo zbog “hepienda” ova knjiga se razlikuje od mnogih sličnih priča iz tog mračnog perioda ljudske istorije, u kojima junaci tragično stradaju. Ova priča je, naprotiv, trijumf života nad smrću, poruka da u životu uvek postoji nada i da se zato čovek nikada ne sme prepustiti sudbini bez borbe “do poslednjeg daha”.

ISBN 86 - 903379 - 0 - 3

9 788690 337903 >